

AKADEEMIA

13. AASTAKÄIK

2001

NUMBER 6

Tartu noorte kirjanike laulud	Taive Särg
Risk, oht ja julgeolekuinstitutsioonid	C. Wallander, R. Keohane
Füürer ja tema mõtlejad	Gereon Wolters
Massimõrv Tallinnas 23. juunil 1941	Kaupo Deemant
Jaanipäev Eestis ja Kanadas	Ilmar Anvelt
Sissejuhatus muusikasemiootikasse	Kaire Maimets
Albert Valdese elust ja tööst	Lea Boston
Kriisist eesti üliõpilaskonnas	Albert Valdes
Välgatusi	Bruno Mölder
Õiguse lähiajalugu	Joachim Rückert

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Madis Kõiv, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Uno Mereste, Peeter Olesk, Juhan Peegel, Rein Raud, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Peeter Tulviste, Kaljo Villako, Richard Villem

Toimetus:

peatoimetaja . . . . Ain Kaalep – akadeemia@akad.ee
tegevtoimetaja . . . . Indrek Ude – indrek@akad.ee
peatoimetaja asetäitja . . . . Agu Tani – akadeemia@akad.ee
universalialia . . . . Jaan Kangilaski – jaan@akad.ee
humaniora . . . . . Mart Orav – morav@akad.ee
socialia . . . . . Jaan Isotamm – johnny@akad.ee
naturalia . . . . . Toomas Kiho – toomas@akad.ee
keeletoimetaja . . . . Triin Kaalep – akadeemia@akad.ee
korrektor . . . . . Kristin Sarv – kristin@akad.ee
sekretär . . . . . Tiiu Jõgi – tiijogi@akad.ee

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid: 43 13 73, 43 11 17, 44 19 75

Fax: 43 13 73

E-post: akadeemia@akad.ee

Arveldusarve nr 221011384196 Hansapangas

© AKADEEMIA 2001

Tartu Ülikooli Kirjastuse trükikoda, Tiigi 78

Trükiarv 2000

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

---

13. AASTAKÄIK 2001 NUMBER 6 (147)

- Tänapäeva folkloor ja Tartu noorte kirjanike laulud. I
Taive Särg 1099
- Risk, oht ja julgeolekuinstitutsioonid
Celeste A. Wallander, Robert O. Keohane ... 1117
Tõlkinud Jaap Ora
- Füürer ja tema mõtlejad: Kolmanda Riigi filosoofiast
Gereon Wolters 1153
Tõlkinud Nele Lopp
- Massimõrv Tallinnas 23. juunil 1941
Kaupo Deemant 1200
- Jaanipäevast Eestis ja Kanadas
Ilmar Anvelt 1213
- Sissejuhatus muusikasemiootikasse
Kaire Maimets 1223
- Albert Valdese elust ja tööst
Lea Boston 1252
- Kriisist eesti üliõpilaskonnas
Albert Valdes 1263
- Välgatusi
Bruno Mölder 1273

- Arvustus*: Paar sammukest eesti kirikuloo uurimise teed. Paavo Annus. *Luterliku kiriku vaimulikud Eestis 19. sajandi algusest kuni 1944*. Tartu, 1996. Mikko Ketola. *The Nationality Question in the Estonian Evangelical Lutheran Church, 1918–1939*. Helsinki, 2000. Anu Kõlar. *Eesti luterlik kirikumuusika 1930. aastatel: Instituutsioonidest, ideoloogiast ja repertuaarist*. Tallinn, 2000. Riho Saard. *Eesti rahvusest luterliku pastorkonna väljakujunemine ja vaba rahvakiriku projekti loomine, 1870–1917*. Helsinki, 2000.
- Toomas Paul 1278
- Kaks raamatut eesti kirikuloost. Riho Saard. *Eesti rahvusest luterliku pastorkonna väljakujunemine ja vaba rahvakiriku projekti loomine, 1870–1917*. Helsinki, 2000. Mikko Ketola. *The Nationality Question in the Estonian Evangelical Lutheran Church, 1918–1939*. Helsinki, 2000.
- Ea Jansen 1289
- Väitlus*: Vello Helk, “Kas Eesti Vabariik on 83-aastane?” — *Akadeemia*, 2001, nr 2, lk 273–299; Jaan Isotamm. Järelsona Vjatšeslav Šironini artiklile “Eesti KGB likvideerimine”. — *Akadeemia*, 2001, nr 3, lk 485–488.
- Peeter Olesk 1301
- Filosoofia ja retoorika piirid. Lauri Vahtre. Kas tindipotiloom on olemas? — *Akadeemia*, 2000, nr 12, lk 2630–2646.
- Rein Ruutsoo, Lauri Vahtre 1304
- Editorial note. Summaries 1312
- Õiguse lähiajalugu: Ülesanded ja saavutused ajaloo, õigusteaduse, sotsiaalteaduste ja sotsioloogia vahel. I
- Joachim Rückert 1319
- Tõlkinud Marju Luts

Akadeemia honorarifondi toetab Eesti Kultuurkapital.

Lk 1116, 1152, 1199, 1222, 1251: Salome Trei (1909–1995) illustratsioonid.

TÄNAPÄEVA FOLKLOOR JA TARTU NOORTE KIRJANIKE LAULUD

Taive Särg

1. TÄNAPÄEVA FOLKLOOR

1.1. Rahvaluule kui identsuse kandja

20. sajand on olnud erinevate kultuuride kohtumise ja segunemise aeg, kus paljudel rahvastel on tekkinud küsimus, kuidas jääda iseendaks. Mitmetel neist on tänapäeval keele kõrval üheks peamiseks identsuse kandjaks ja rõhutajaks folkloor, eriti rahvalaulud (vt näiteks FS 1996). Folkloori ehk rahvaluule all mõeldakse sageli ainult pärimuse vanemaid kihistusi, mis on arenenud pika aja jooksul rahva keeles ja kultuuris. Vanem rahvaluule toob hästi esile rahva kultuuri omapära, võrreldes tänapäeva massikultuuriga.

Samal ajal võib nii keele kui rahvaluule roll olla rahva eneseteadvuses vastuoluline nähtus. Ühest küljest aitavad folkloor ja rahvakunst rahval end väärtustada, teisest küljest võib rahvuslikkus olla mahajäämuse märgiks (ja sellest lähtuva alaväärsuse tekitajaks) segaühiskonnas, kus põliselanike kõrval asub teine — vähemalt sealse ühiskonna vaatekohast — arenenuma (linna)kultuuriga rahvas. Eneseteadvuse tõstmiseks on sel juhul vaja rahvuslike tunnuste ja rahvaluule väärtustamist väljastpoolt või/ja selle viimist valitseva kultuuriga võrreldavale pinnale.

Rahvaluule kasutamine identsuse rõhutamiseks on teatud määral manifestatsioon, suunatud nii teiste kui ka oma grupi liikmete

poole. Rahvaluule kasutamise viis manifesteerimisel sõltub väärtushinnangutest nende seas, kellele tahetakse end näidata, ning väärtushinnangutest grupi, näiteks ühe piirkonna elanike või rahvusrühma sees. Peamised teed on erinevate kultuuride ühendamine mingil moel, või vastupidi, enda autentseks peetava kultuuri eraldamine ja esiletõstmine.

Bruno Netti on kokku võtnud selle, kuidas reageerivad põlisrahvaste kultuurid Lääne muusika pealetungile, ning eristanud kaheksat peamist võimalust. (Lääne kultuuri asemel võib ehk samas positsioonis kujutleda ka mõnd muud kompleksset linnakultuuri.) Traditsioonilise muusika reaktsioonitüübid võõrale kultuurile on järgmised: 1) täielik või osaline väljasuremine, 2) vaesumine, 3) kunstlik säilitamine, 4) stiilide mitmekesisus, 5) rahvuslike muusikastiilide konsolideerumine, 6) muusikastiili naasmine tema sünnikohta, 7) liialdamine eksootiliste tunnustega, 8) Lääne ja mitte-Lääne elementide naljakas kõrvutamine (Nettl 1983: 350–352). Kui rühma enda väärtushinnangud on mõjutatud (domineerivast) teisest kultuurist ning puudust tuntakse võõra kultuuri nähtustest, mida endal ei ole, siis võib juhtuda, et too puuduv osa luuakse (võõral eeskujul) ja ühendatakse olulise osaga oma kultuurist: keele, rahvaluule, materiaalse kultuuriga vms.

Traditsioonilise muusika segunemisel võõraga eristab Bruno Netti kolme põhilist muutumise liiki:

1) sünkretism — sarnaseid elemente sisaldavate muusikakultuuride segunemine;

2) läänestumine — võetakse üle võõra muusika kesksed kontseptsioonid (läänestumise asemel võiks vastavalt kultuurikonkretstile olla ka mõne muu valitseva kultuuri tugev mõju — saksastumine, venestumine);

3) moderniseerumine — võetakse üle võõra muusika sarnased, kuid mitte kesksed elemendid (Nettl 1983: 353).

Pärimuskultuuri kahetine asend (nii rahvusliku uhkuse kui mahajäämuse tunnus) oli ka põhjuseks, miks algas Eesti ärkamisajal 19. sajandi teisel poolel ühekorraga nii rahvaluule ülistamine kui ka unustamine ning võõraste kultuurimõjude tugevnemine. Oma kultuuri väärtuse tõestamiseks ei piisanud omapärasest rahvaluulest, see pidi vastama ka tollastele väärtusmõõdupuudele. Rah-

vusliku ärkamise tähtsündmuste hulka kuulusid siinse folkloori ja euroopaliku skeemi põhjal loodud eepose *Kalevipoeg* ilmumine (1857–1861, rahvaväljaanne 1862) ning laulupidu (1869), kus esitati peamiselt saksa eeskujudel põhinevat isamaalist koorimuusikat. Just eepose ja mitmehäälse koorimuusika olemasolu pidi kinnitama eestlaste kuulumist kultuurrahvaste sekka, sest kirjanduses peeti kõrgeimaks saavutuseks eepost, muusikas aga harmooniat.

Vastupidine võimalus on eemalduda valitsevast kultuurist ning näidata enda oma võimalikult omapärase, erineva ja võõrana. Selleks otsitakse materjali folkloori vanematest kihtidest, mida püütakse esitada autentselt, mõnikord isegi oma eripäraga liialdades. Niisugune esitus nõuab sageli eriettevalmistust ning mingis mõttes eemaldatakse rahvalikkusest kui millestki kõigile mõistetavast ja kättesaadavast. Samal ajal on ilmselt illusioon see, et folkloori vanemates kihistustes ei ole võõraid mõjusid — kindlasti on, aga see ei häiri enam, nii nagu meid ei häiri vanad ja kodunenud laensõnad keeles.

Ühiskonna sotsiaalsed ja majanduslikud tingimused muutuvad. Muusikas ja ülejäänud kultuuris toimub tavaliselt paralleelne areng, kuid teatud puhkudel võib muusika olla vastandlikus rollis. “[---] sellal kui inimesed püüavad liikuda mingis üldises suunas, viia kogu oma tegevus ühise eesmärgi alla — näiteks majanduslik ellujäämine, sõjaline võit, uue kultuurisüsteemiga kohanemine — needsamad inimesed võivad kasutada muusikat lõdvestuseks, nagu opositsiooniks, et protestida sellesama saatuse vastu.” Selline lõhenemine, oma kultuuri esiletõstmine on eriti iseloomulik kultuurilistele vähemustele, näiteks indiaanlastele (Nettl 1983: 348).

1.2. Pärimus ja tuumikfolkloor

Lauri Honko teeb vahet folkloori laiema ja kitsama mõiste vahel, nimetades viimast, otseselt identiteediga seotud osa tuumikfolklooriks: “[---] folkloori või pärimuse all on kõige otstarbekam mõista lihtsalt ainemassi, kasutusesolevaid malle, jooni, elemente, mis iseenesest ei tarvitse veel olla süsteem. Tegemist on seega avatud ressursilaoga, millest pärimust kasutav inimene vastavalt vajadusele valib ja kohandab aineid kas oma või liikmeskonna

elava pärimussüsteemi ehk kultuuri tarbeks. Selles protsessis muutub pärimus süsteemiks ja on osa toimivast kultuurist. Astme võrra sügavamale minev valik puudutab identiteediga seotud pärimust, mida eespool nimetasin ka tuumikfolklooriks, teiste sõnadega aineseks, millel on selgeid seoseid kultuurilise ja sotsiaalse identiteediga ja mis võivad toimida näiteks identiteedisümbolite-na" (Honko 1998: 64–65).

Niisiis elab tunnustatud tuumikfolkloori kõrval omasoodu ka harilik pärimus, vaimne kultuur, mis on sageli osa igapäevaelust ja suhtlemisest erinevates situatsioonides ning mida ei peeta eriti tähelepanuväärseks, rahvuslikuks või kunstiväärtuslikuks. Näiteks eesti rahvaluuleteaduse algusaegadel ei peetud õigeks folklooriks ega kogutud uuemaid riimilisi (lori)laule. Hiljem arvati ka need "korraliku" rahvaluule hulka, kuid ikkagi võib folkloristide kogumispäevikuist leida rahulolematust selle üle, et laulikud tahavad muistsete regilaulude asemel esitada uuemaid (Euroopa-mõjulisi) riimilisi laule, mida nad ise peavad väga ilusaks.

Kui tänapäeval lauldakse muistseid rahvalaule, siis toimub see sageli esinemissituatsioonis, näiteks kontserdil või folkloorifestiivalil — olukorras, mis on rahvalaulule algselt võõras. Alan Merriam jagab muusika heliks, käitumiseks ja kontseptsiooniks (1964: 32). Need on säilinud erineval määral: "[---] kus on säilinud eriline heli, on kadunud muusikaline käitumine ja muutunud läänelikuks — kontserdid, makstud professionaalsus, salvestused ja raadiolindistused, esinemine toolil istudes, aplaus. Peaaegu täiesti kadunud on muusika kontseptsioon: kuidas see toimub, mis see on, kuidas on määratletud, milline on tema roll elus ja milline tema jõud". (Nettl 1983: 351.)

See, mida tänapäeval rahva seas lauldakse, ei ole vanema, klassikalise folkloristika mõistes alati rahvalaul, sest tal puudub mitu traditsioonilise folkloori tunnust (suuliselt leviv, kollektiivne, esteetiline, enamasti anonüümne) (Jaago 1999). Samal ajal on sageli säilinud muusikaline käitumine: lauldakse omavahel olles, oma rõõmuks, kasvõi koledasti. Seepärast tuleks ka tänapäeva muusikalise folkloori uurimisel jälgida, kus ja mida tegelikult lauldakse — mitte üksnes seda, mida väljastpoolt vaatajale (folkloristile, publikule) folkloori nime all näidatakse ja väärtustatakse.

1.3. Klassikaline ja tänapäeva folkloristika

Rahvaluule ise ja seda uuriv folkloristika on aegade jooksul tublisti muutunud. Folkloori ja folkloristikat jagatakse klassikaliseks ja tänapäevaseks.

Vanem, n-ö klassikaline folkloristika piiritleb ja uuris eelkõige folkloori objekti (rahvaluule) ja nägi seda peamiselt minevikus (Jaago 1999). Enamik sellest, mida peeti folklooriks 19. sajandil, pärineb sakslase Johann Gottfried Herderi romantilistest ideedest. Rahva uurimises pidi esile tõstma kollektiivset, esteetilist, rahvuslikku ja igavikulist. 1846. a võttis folkloori mõiste kasutusele inglane William Thoms ja juba tookord näis, et folkloor on kiiresti kadumas (Claus, Korom 1991: 30, 20). 1936. aastal määratles Oskar Loorits eesti kultuuris rahvaluule mõiste järgmiselt: "Rahvaluule on rahva mälus suulise traditsioonina säilinud ja levinud vaimne looming, mille autoreid harilikult nimepidi ei teata." (EE 1936.) Ka teistes eesti traditsioonilistes rahvaluulemääratlustes on olulised tunnused traditsioonilisus, kollektiivsus ja suulisus, samuti anonüümsus nii rahvaluule tekkes kui levikus (Jaago 1999).

Nii rahvaluulet kui -muusikat vaadeldi folkloristika ja etnomusikoloogia algusaegadel distantsilt kui midagi võõrast. Pertti Anttonen iseloomustab folkloristika algust järgmiselt: "Folkloor kui Lääne (Inglise) mõiste on aluse saanud modernsest huvist kultuurilise teistsugususe vastu — mida on tihti käsitatud kui mittemodernset — ja tema konserveerimisest erilistes, selles teises 'avastatud' kommunikatsioonitüüpides dokumentidena ja kujutistena [---]" (Anttonen 1993: 17).

Folkloristika on oma ajaloo jooksul näinud, et kuigi folkloor muutub, jääb ta mingisugusena alles. Seetõttu on hakatud uurima lisaks konkreetseile minevikust pärinevaile teoseile ka folkloori püsivamat osa: selle toimemehhanismi, funktsiooni, esitamissituatsiooni, muutumist — kogu folklooriprotsessi.

Uuemates definitsioonides püütakse rahvaluulet määratleda tema toimimise, mitte väliste tunnuste kaudu. Dan Ben-Amos (Tiiu Jaago tõlkes): "Folkloor on kunstipärane kommunikatsioon teatud (väike)rühma raames" (Jaago 1999; Ben-Amos 1981: 28). Tänapäeva folkloristika tähistab traditsioonilisest folkloristikast

veidi erinevat ja laiemat uurimisala, kus peamisteks eristajateks on:

1) uurimismaterjali ajaline piir: tegeldakse nii mineviku- kui ka tänapäevanähtuste uurimisega;

2) tänapäeva folkloor võib esineda teistsugustes vormides ja žanrites kui mineviku oma;

3) erinev rõhuasetus ja uurimismeetodid: peatähelepanu ei ole folklooriteostel, vaid folkloori kasutajatel ja realsel kontekstil (Beitl 1985).

Folkloori üheks olulisemaks tunnuseks peetakse varieerumist (Levin 1997: 2; NIF 1989).

Kui Pertti Anttonen sidus folkloristika algusaja modernismiga, siis tänapäeval kuulub see postmodernse ühiskonna ja mõtlemisviisi juurde, kus keelt, folkloori jms uuritakse kui sotsiaalselt konstrueeritud nähtusi: "Traditsioonilises folkloristikas on sootsium kui ümbrus väljaspool teksti, miski, mida tekst peegeldab. Esitusekeskne uurimine arvab, et sotsiaalne elu on tegelikult ehitatud kommunikatiivselt, ja seetõttu see, mida kutsutakse folklooriks, on teatud kommunikatsioonivahendite situatiivne kasutamine sotsiaalse elu kommete kohaselt" (Anttonen 1993: 26).

Seega mõisted *rahvalaul* ja *rahva laulmine* kuuluvad eri ajajärkudesse: esimene klassikalisse ja teine tänapäeva folkloristikasse. Öeldes, et rahvas ei laula praegu rahvalaule, kasutame eri aegadest pärit mõisteid, eriti kui jääb piiritlemata *rahva* mõiste.

2. TARTU NOORTE KIRJANIKE LAULUD

2.1. Grupitraditsioon

Rahvaluule tänapäevastes määratlustes mõeldakse rahva all mingi tunnuse põhjal piiritletud inimeste gruppi (Dundes 1980: 6). Laulud sõltuvad kasutajatest — olgu see siis rahvus, etniline rühm või mõni muu grupp. Oma arenenud laulutraditsioon tekib just tihedalt suhtlevatel rühmadel, nagu kogukond, perekond, üliõpilased, vms.

Saksa etnomusikoloog Ernst Klusen on oma rahvalaulu-käsitluses esile toonud *laulva grupi*, väites, et see on rahvalaulu ainuke võimalik uurimisobjekt. Rahvalaulu mõiste piiritlemist nimetab ta fiktsiooniks, mis oli võimalik ainult minevikku käsitlevas klassikalises folkloristikas. Rahvalaulu tänapäeval mõistab ta kui kõigi grupilaulude üldistust (Klusen 1986: 196). Laulul eristatakse primaarset ja sekundaarset funktsiooni. Primaarse laulmise puhul toimub see grupi liikmete hulgas nende enda tarbeks, sekundaarse laulmise puhul on tegemist esinemisega kellegi teise jaoks (Klusen 1986: 185, 189). Reimund Kvideland soovitab rahvalaulu käsitlemisel uurida kogu laulutraditsiooni, välja arvatud professionaalne kunstmuusika (Kvideland 1989: 169).

Tänapäeva grupilaulu uurimisel võib vaadelda laulvat gruppi ja tema traditsioone, aga ka seda, missugused on nende laulud ja kuivõrd need vastavad (klassikalise) rahvalaulu tunnustele.

Minu uurimisobjektiks on siinkohal laulud, mida laulavad ja loovad Tartu noored kirjanikud nii omavahel kui ka esinemistel, peamiselt luuletajad. Grupp ei ole kindlate piiridega, kuid põhiosa sellest moodustavad Eesti Kirjanike Liidu Tartu osakonna ja Noorte Autorite Koondise (NAK) liikmed. NAKis on umbes 25 liiget ja mõned sõbrad. Kesksed loojad ja lauljad on Contra, Kauksi Ülle (NAKi sõbrad, Kirjanike Liidu liikmed), Jan Rahman, Olavi Ruitlane, Aapo Ilves ja Indrek Rüütle (NAKi liikmed). Omavaheelisest laulmisest võtab tavaliselt osa kogu seltskond, kuhu lisaks mainitutele kuuluvad sagedamini prosaist Veiko Märka, kirjan dusteadlane Indrek Särg (NAKi liikmed), mõned neiud, sõbrad jt. Grupi tuumik on pärit Lõuna-Eesti väiksematest paikadest, mitu neist oskab ja räägib kodumurret. Kellelgi pole muusikalist haridust, filoloogiline kõrgharidus on Kauksi Üllel (ajakirjandus) ning Indrek Särjel (eesti keel ja kirjandus), mõni õpib ülikoolis. NAKi liikmete vanuse ülempiir on 35 aastat, sõprade puhul on see piiritlemata.

Mingisuguse laulutraditsiooni iseloomustamiseks on palju erinevaid võimalusi. Kõige otstarbekamaks peetakse lähtumist uuritava materjali iseärasustest ja konkreetsest probleemist, arvestades ka esitajate rõhuasetusi (Nettl 1983: 103). Siinses uurimuses ei ole põhirõhk otseselt muusikalisel analüüsil, vaid pigem esitusel ja tekstil, sest lauljateks on kirjanikud. Puhtmuusikalisele küljele

nad ise tähelepanu ei pööra, laulmiseks kasutatakse enamasti juba olemasolevaid viise. Noorte kirjanike laulutraditsiooni kirjeldamisega püüan näidata, missuguseid ühisjooni on neil rahvaluulega, kasutades selleks järgmisi vaatepunkte: laulude taasloomine, varieerumine ja improvisatsioon, algmaterjal, esitussituatsioon, laulude levimine.

2.2. Laulude taasloomine. Varieerimine ja improvisatsioon

Uuritava grupi laulud põhinevad tavaliselt mõnel tuntud laulul, millele tehakse uued sõnad või kohandatakse vanu. Rahvaluule seisukohalt on tegemist tavalise kombega kasutada ja töödelda olemasolevat materjali, teha ümber tuntud laule. Selline laulude loomisviis on traditsiooniline, väga levinud nii vanemas kui ka uuemas rahvalaulus. Nii on loodud näiteks suurem osa Tarvastu lauliku Aino Reimo laule, kes omakorda toetub lapsepõlvkodu Muhu külalaulutraditsioonile. Ta ise ütles, et valib tuntud viisid just sellepärast, et teha kergemaks laulude õppimist ja kaasalaulmist [1]. Ka Euroopa esimesed rahvakeelsed luuletajad, trubaduurid ja minnesingerid, esitasid oma tekste lauldes, tarvitades selleks tookord tuntud viise (Trobadors 1985: 19–20). Samasugune laulude (ümber) tegemine on tuntud tänapäeva Euroopa noorte seas, erinevate tekstidega kasutatud viise on saksa keeles nimetatud *kontrafazierende Melodien*, sama nähtus inglise keelde tõlgituna on *the practice of contrafactur* (Klusen 1986: 195).

Materjal, mida noored kirjanikud loomisel kasutavad, on sagedi üldtuntud, sellel võib olla kohalikus kultuurikontekstis sümboli tähendus. Meloodia ja teksti üldine struktuur teksti muutmisel tavaliselt säilib.

Iga rahvaluuleteose esitus on ühtaegu selle taasloomine. Loomisviis on omamoodi kood, mis näitab, kuidas ja millisest olemasolevast traditsioonist lähtutakse — kuidas seda säilitatakse ja uuendatakse. Iga esitust ja selle tulemust nimetatakse variantiks ning sellel on tavaliselt erijooni võrreldes teiste variantidega — on toimunud muutusi. Varieerumist peetakse üheks rahvaluule olemuslikuks tunnuseks. Varieeruvus on osalt unustamise, osalt kohandamise ja improvisatsiooni tulemus — ja sageli on need kaks omavahel seotud. “Hüpoteesina on oluline see, et variantil

on peaaegu alati tähenduslik funktsioon, st muutus pole semantilisel juhul juhuslik,” kirjutab Lauri Honko (1998: 64).

Noored kirjanikud on keskendunud eelkõige tekstile, laulud on tekstiliselt varieeruvad ja need muutused on enamasti sihilikud, tingitud autori kavatsustest, mis seostuvad otseselt laiema (poliitiline, kultuuriline situatsioon) või kitsama (esitussituatsioon) kontekstiga. Noortel kirjanikel eristaksin algmaterjali suhtes kahe astme variante:

1) uue laulu loomine — traditsioonilisel kombel mingist tuntud algmaterjalist, “avatud ressursilaost” (Honko 1998: 65). Tavaliselt tähendab see tuntud laulu sõnade kohandamist või ümbertegemist, tulemust võiks nimetada selle laulu tekstiliseks variandiks;

2) juba loodud, sageli ka üleskirjutatud laulu taasesitamine ehk reprodutseermine, taasloomine.

Teoreetiliselt võiks järgneda ka kolme või enama astme variante. Näitena kaheastmelisest loomisest toon Olavi Ruitlase teksti “aga ükskord” nii, nagu ta kõlas Kaika suveülikoolis. Seda esitasid autor, Contra ja Veiko Märka loengute (vahe)ajal Põlgaste koolimaja välistrepi ees. Luuletus on loodud *Kalevipoja* kuulsate lõpuridade “Aga ükskord algab aega” põhjal (1. astme variant):

*Aga ükskord algab aega
kus kõik piirud kahel otsal
lausa lähvad lõkendama
lausa tuleleeki lõikab
käes kaljukammitsasta
Küll siis Kalev jõuab koju
oma lastel õnne tooma
Eesti põlve uueks looma.*

(Kreutzwald 1961: 350)

*aga ükskord algab aega
mil ma tulen mootorsaega
läbi kadrioru pargi
lõikan kada tarvis hargi
roidan mööda võsaääri
hiies ohverdan pasknääri
meriväljal leiboriste
tapan läbi linguviske
[---]*

(Ruitlane 1998: 16)

Esitamisel see muutus (2. astme variant), sest ta liitus alguses ja lõpus teiste *Kalevipojaga* seotud parafrasidega. Kontekst oli täiesti maine: poisid tahtsid õlut. Ruitlane alustas *Kalevipoja* algusridade parafrasiga, sellega tekkis assotsiatsioon (Kalevipoeg, Vanemuine) Contra, kes jätkas Ruitlase luuletusega kohast, kus nimetati Vanemuist. Õllejoomisega seotud lõpp on pärit Contra *Tarzani pojast*, mis tervikuna ja ka lõpuridades seostub samuti

Kalevipojaga ("küll siis Tarzan tuleb koju, džunglirahval õnne tooma, Õnne õuel õlut jooma") (Contra 1998b: 32). Laulu esitati reitsiteerides ehk rütmiliselt lugedes; võrreldes trükitud variandiga on tekst lühem, sest alustatakse keskelt.

- OLAVI RUITLANE: *Laena mulle õlut Vanemuine
kõrbend magu mölgub meeles.*
- CONTRA: *Kaelas Vanemuise kannel*
- VEIKO MÄRKA: *Saia käigust väljub Anvelt*
- RUITLANE: *pihk kõik pIRRud leeki torkab
suitseb Marlborot, mahorkat...*
- MÄRKA: *Aga...*
- RUITLANE: *Aga ükskord algab...*
- MÄRKA (liitub): *...hing saab päitsed*
- (Koos): *valge kitli pikad käised
Emajõkke suubub Niger
kuni Kalev kolgib siili
Saatses enne Hiina piiri
ostab presidendipere
Islandi ja Surnumere
Aga ükskord algab aega
valge palat kõrge laega
küll siis Kalevite poega
tuleb tammekepi toega
oma rahval õnne tooma
Eesti põlve...*
- CONTRA: *Eesti lastel õlut jooma*
- RUITLANE: *Jooma. [2]*

Sama lugu Otepääl "Punatähe" baaris enam lihtsalt ei loetud, vaid juba lauldi ja tantsiti, tekkis tõeline karneval [3]. Omavahel liitus mitu tugevat sümbolit: *Kalevipoja* tekst, Ruitlase luuletuses kasutatud tänapäevased märksõnad, tüüpilised stiliseeritud folkloori võtted (refraän 'alleaa' ja käevangus keerutamine), "Punatähe" baari sotsialistlikud atribuudid.

Enamasti on muudetud laulud naljakamad kui originaalid, tegemist on paroodia või pastišiga. Muutmine naljaks, karnevali-

efekt (Bahtin 1987) võiks olla üks osa koodist, mis on iseloomulik just sellele rühmale (Särg 2000). NAKi poiste seas on raske läbi lüüa kurvavõitu lüüriiliste lauludega, ikka leiab keegi võimaluse asja naljaks pöörata. Näiteks Urbide laul "Imeline aas" algas sauna kaminaruumis nii:

OLAVI RUITLANE: *Seal künkal algas imeline aas. . .*

INDREK SÄRG: *Seal künkal algas imeline saast! [4]*

Improvisatsiooni tuleb ette peamiselt omavahel laudes, s.t laulmises primaarses funktsioonis. Improvisatsioone ei peeta meeles ega kirjutata üles, paljud muutused jäävadki ühekordseks. Hästi tuntud laulu struktuur toimib grupiteadvuses nagu lünktekst: kontekstiga haakuvaid kohti, eelkõige nimesid ja kõlalt sarnaseid sõnu, on võimalik asendada (vt näiteid).

Tuleb ette ka pikemaid ühiseid improvisatsioone. Laulu "Haanja miis" (viis traditsiooniline, sõnad Jaan Räppo järgi, vt *Lauluraamat* 1998: 46) loodi Järveküla seminari saunaõhtul järg, öeldes sõnu kordamööda. Tekst põhineb konkreetsetel tösiasiadadel: Contra töötas postiametnikuna Urvastes ja Veiko Märka ajalehes *Võrumaa Teataja*.

Haanja miis vidi lubjakivvõ

[---] (Terve laul lauldi harilikul kombel läbi kuni lõpuridadeni:)

*Tsurka nu tsurka Haanja miis
uma leeväpalakest.*

[Laulu lõpuridadele järgnes:]

*Kohe tuleb Postimees
Sõnumileht läheb kollaseks
Päevaleht on vilets leht
Urvastes seda keegi ei telli
Urvastes tellitakse Võrumaa Teatajat
seda teeb meil Veiko Märka
see ilmub kolm korda nädalas
ja Contra saab ülejäänud päevad vabaks [5]*

Loomine mitmesuguste muutuste abil on mõnikord kollektiivne. Eeltoodud näidetest koorub välja kaht liiki kollektiivsust:

1) diakrooniline — muutused toimuvad ajas järjestikku, iga variandiga lisatakse eelmisele midagi uut ja lõpuks on raske öelda, kes on rohkem autor — kas see, kes lõi esimese (juba tundmatu seni muutunud) variandi või see, kes tegi viimase muutuse;

2) sünkrooniline — laulu luuakse üheskoos, hütüdes sõnu korramööda.

2.3. Esituse muusikaline külg ja viisimuutused

Enamasti kasutatakse massimeediast tuntud laulude viise. Lauludest võetakse üle meloodia põhiliin ja struktuur, harva üksikud käigud instrumentaalsaatest. Viisimuutused, nagu öeldud, tulevad osaliselt kasinast või keskmisest lauluoskusest ja sellest, et muusikale pööratakse vähe tähelepanu. Erandiks on mõned Jan Rahmani tehtud laulud [6], kus olemasolevas stiilis on loodud ka uued viisid, mis aga ei mõju uuena, sest kasutatakse matkitava stiili tüüpilisi tunnuseid.

Esituse muusikalisele küljele on iseloomulik:

- viisist mööda laulmine;
- rütmilised vabadused;
- kui viisist lauldakse mööda üheskoos, tekkib heterofoonia;
- viisi lihtsustamine;
- retsiteerimine (poolkõneldes esitamine);
- liiga valjusti laulmine (karjumine);
- laulmine *a capella* või kitarriga saatel.

Tähtsaks ei peeta esituse esteetilist külge ega viisi puhtust ja täpsust, see on märk "ilusa laulmise" teisejärgulisest (või koguni põlastusväärsest) rollist. Viis tuleb esile sünkreetilises ühtsuses tekstiga, ning selle valik ja tähenduslikkus sõltub paljus laulu kultuurikontekstist. Siin on tegemist omapärase vahealaga kirjanduse, muusika ja rahvaluule vahel.

Igal lauljal on muidugi oma iseloomulikud tunnused: Indrek Särg ja Jan Rahman laulavad õigesti ja mängivad korralikult kitarriga, Olavi Ruitlane mängib natuke kitarriga ja talle meeldivad ka lüürilised laulud, Veiko Märka laulab eriti varesti, Contra laulab kõige rohkem ja valjemini, Kauksi Ülle esitab peamiselt regivärsilisi rahvalaule ja mida kauem, seda õigemini jne. Konkreetse variandi iseloom sõltub ka eestvõtjast: koos Indrekuga on teistel tunduvalt kergem õigesti laulda kui Contraga.

2.4. Tekstimuutused

2.4.1. Väikesed muutused — laulu improvisatsiooniline kohandamine esituse kontekstile

Muutusi lauludes tehakse erineval määral.

Kui hästituntud laulu sihilikult ei muudeta või muudetakse vähe, üksnes kohandades veidi teksti, siis saadud varianti tavaliselt ei peeta omaloominguks ega kirjutata üles. Neid laule tavaliselt ei avaldata trükisõnas ega esitata avalikkuse ees (sest siis on eesmärgiks esitada oma kirjanduslikku loomingut). See looming on tavaliselt üheastmeline ja improvisatsiooniline, sest laulu igakordne esitus on selle taasloomine mälus leiduva (rahvatraditsioonist, meediast vm kuulnud) algeeskujuga järgi. Tavaliselt ei peeta selliseid muutusi ega nende autorit/autoreid meele; muidugi on üksikuid erandeid.

Sihilikud tekstimuutused võiks suuruse järgi jagada astmeteks.

0. Laule sihilikult ei muudeta.

Uuritud grupis lauldakse tuntud laule muutmata kujul harva, ja kui, siis omavahel olles. Omaette informatsiooni annab ka laulude valik, mida esitatakse kas muutmata või muudetud kujul. Võiks öelda, et muutmata esitatakse tuntud laule, mida keegi oskab ja mis on hetkel piisavalt omad, millega ollakse ühel lainel. Näiteks sihilike muutusteta (aga veidi valesi ja üht-teist unustades) esitati 1999. aastal saunapeol: *Ruja* "Ühes väikses Eesti linnas", *Kukerpillide* "Inimjaht", *Vennaskonna* "Insener Garini hüperboloid", "Surm Pariisis", *Singer Vingeri* "Aino on ainus", *Urbide* "Imeline aas", uuem rahvalaul "Kord läksid kolm sõpra" ja Peeter Tooma "Üksik ratsamees" [4] (mõned neist: *Lauluramat* 1998: 141, 537). Sihilike muutuste puudumisest hoolimata kõlas mõnigi neist lauludest võrreldes originaaliga õige veidralt.

A. On võimalus, et tekst jääb täiesti muutumatuks, kuid sihilikult muudetakse meeleolu, esitusviisi (näiteks liiga valjusti ja valesi laulmine, žestid, poosid vms) või konteksti, nii et laul muutub naljakaks. Kui lihtsat armastuslaulu esitavad kaks meest, tekib homode paroodia — näiteks kui Contra ja Märka laulavad Kustas Kikerpuu laulu "Uus mood" [7] vms.

Nägin sind kord me koolipeol, kuhu vend mind viis
trummipulki sa hoisid peos, tvisti mängisid
juuksed pikemad õlgadest, püksisääred maas
õhtul saata mind tahtsid sa, 'ei' sul ütlesin ma
Sest võta peegel ja vaata, kas sellisel saata
end koju pean lubama ma
mis mulle ütles küll ema
kui kord näeks sind tema
ei enam siis peole ma saaks
[---]

(Lauluraamat 1998: 329)

Ainult konteksti muutus toimub ka siis, kui mõne laulu tege-
lase all mõeldakse konkreetset inimest. Konteksti ja esitusviisi
muutus kaasneb muidugi ka suuremate tekstiliste muutustega.

B. Kõige tavalisem väike tekstimuutus on (isiku)nimede muut-
mine laulus. See võte on hästi tuntud juba vanemas regilaulus,
kus näiteks pulmalaulu traditsioonilises pöördumisvormelis ka-
sutatakse pruudi või peigmehe nime "Mannike, meie sõsare" või
vastavaid kohanimedid "Pöögile tüdruk, Karksi tüdruk". Noo-
red kirjanikud kasutavad vastamisi üksteise nimesid. Näiteks:
"Istun aknal, loojumas päev, äkki kuju tuttavat näen, see on Mär-
ka!" [4] — originaal "Alice" (N. Chinn & M. Chapman — V. Salu-
mets, *Lauluraamat* 1989: 70). Eriti sobiv on Ruitlase nimi — vist
sellepärast, et ta on 3-silbiline ja *-ne*-lõpuline, mis lubab teisi (ees-
ti keeles rohkesti esinevaid) *ne*-tuletisi temaga kergesti asendada.
Näiteks on tuntud lauludes asendatud sõnu "hobune", "mustlane"
ja "eestlane": "Loojangule vastu kappab üksik Ruitlane", "Oh,
millal saaksin ma Ruitlasena maailmas ringi küll rännata", või
"Ruitlane olen ja Ruitlaseks jään" [4].

Näide konkreetsest laulmissituatsioonist on, kuidas lauludest
"Mägra maja" ja "Põdra maja" sai kokku "Märka maja" NAKi
liikmete nimedega. "Mägra" assotsieerus nimega Märka, viis ja
tekst võeti paremini tuntud laulult "Põdra maja" (*Lauluraamat*
1989: 394).

OLAVI RUITLANE: Kas sa seda Mägra maja ei oska või?

VEIKO MÄRKA: Mis Mägra maja?

- TAIVE SÄRG: *Märka maja! Kas see on see et Märkal maja
metsa sees, väiksest aknast välja vaatab. . .*
- (Koos lauldakse): *Märkal maja metsa sees,
väiksest aknast välja vaatab,
Rüüttele jookseb kõigest väest,
lävel seisma jääb.
Kop, kop, lahti tee,
metsas kuri Ruitlane [ja teised täpselt samal
ajal laulavad:
"metsas kuri Abusher" (I. Rüüttele poeedi-
nimi)]
jänes tuppa tule sa,
anna käppa ka. [4]*

C. Laulus muudetakse üksikuid sõnu ja väljendeid, tavaliselt lähtudes kõlalisest sarnasusest ja sobivusest antud konteksti. Sageli tarvitseb muuta vaid paar sõna või üksik täht, et saada kõlaliselt sarnast, riimuvat, kuid uue tähendusega, kontekstiga teistmoodi haakuvat sõna. Hea näide selle kohta on, kuidas Veiko Märka pilab saunapeol paari sõnaga ära Olavi Ruitlase ilusa lüürilise laulu, mida too laulab Urmas Alenderi "Eesti muld ja Eesti süda" viisil (originaaltekst Lydia Koidulalt). Veiko Märka tehtud täiendused on seega 2. astme variant.

- OLAVI RUITLANE: *Nüüd me istume siin kaldal
silmsilma jõe voolav pind
pole sõnu mida öelda
homme siin ei ole sind*
- VEIKO MÄRKA: *. . . kalu. Ootan teisi maitsvaid palu.*
- RUITLANE: *Taa-da-taa-da-tai-da. . . Näen et juba. . .*
- MÄRKA: *Juba kingib mulle koti uusi maitsvaid palu.*
- RUITLANE: *Sa oled nii ebaintelligentne inimene, et ma
ei saa sinuga isegi privaatsuses juua.
Nüüd me istume siin kaldal
silmsilma jõe voolav pind
pole sõnu mida öelda
homme siin ei ole sind.*

- MÄRKA: ...mind.
RUITLANE: Näen su silmis jõe helendust
kui niisket nimetut
näed juba oled läinud...
MÄRKA: ...aga mina olen must.
Pole saunas käinud, must. [4]

2.4.2. Suuremad muutused — looming laiemas kultuurikon- tekstis

D. Teksti muudetakse põhjalikumalt või tehakse täiesti uus tekst, säilitades meloodiale või originaali tekstile omase struktuuri ning tavaliselt ka viiteid originaali sisule: tsitaate või tuntumaid vormeleid sellest (vt näiteid allpool). Siin käibib tekst võrdväärselt originaalloominguga, teda loetakse või lauldakse ka avalikel esinemistel ja trükitakse luulekogudes, kuid lauldakse sageli ka omavahelistel pidudel või esinemistel kitsamas ringis. Niisuguste lauludega on eriti kuulsaks saanud Contra (Särg 1999a).

E. Liidetakse erinevate laulude osad, kasutades neist ühe viisi. Nii on ühendatud katkend laulust "Emasüda" (originaali tekst L. Koidula) uema rahvalaulu "Õllepruulija" viisi ja refrääniga:

*Kas emasüdant tunned sa, hõissaa ja hõissa,
nii õrn nii kindel muutmata, hõissaa ja hõissa,
ta sinu rõõmust rõõmu näeb, hõissaa ja hõissa,
su õnnetusest osa saab,
siis juua saab, siis juua saab... [2]*

F. Laul luuakse mitte ühe laulu, vaid mingi laulude grupi põhjal. Sel juhul võiks seda nimetada ka uue laulu loomiseks olemasolevas stiilis või stereotüüpide põhjal. Seda loomisviisi võib pidada samuti rahvalikuks (vähemalt senikaua, kui ei olda professionaalsed muusikud), sest lähtutakse kindlast traditsioonist. Rahvamuusikat uurides ei ole võimalik iga konkreetse laulu kohta öelda, kas see on otseselt tulenenud teisest sarnasest laulust või lihtsalt samas stiilis loodud.

Siia kuuluvad teatud kindlates stiilides, näiteks regilaulustiilis loodud laulud. Jan Rahman on teinud mitmes stiilis laule:

Võssotski, läti, saksa jm [6]. Tema bluusistiilis “Mississippi” on jõudnud Indrek Särje vahendusel Mordvasse, kus kuulsin Jack Ruetherit seda laulvat [8].

Näiteks toon läti stereotüüpide põhjal loodud laulu, mille tegi Jan Rahman. Tekstiks on eestlase argiteadmised ja ettekujutus läti keelest, viisiks on aga autori sõnul võetud “keskmine Raimonds Paulsi lauludest” [9]:

*Latvijas Hendriks Raimonds Pauls
iela maize saldejumps
Dievs sveti Latviju
Lietuvu Igauniju*

*Arveds Breidaks Ragnars Konds
sigarets iela Bonds
Cesis Ape Aluksne
Rigas Laima Vaikule*

*Oinas lammas vihmauss
pirts parts persen darba laiks
Valmiera Kurzeme
biidermeiers Latgale*

*Put veini Ulmanis
alus jäätis svirbulis
saspraudes kriauklieliai
bierzu udens karboneks [10]*

(1. salm kordub)

G. On olemas tekst, millele hiljem improviseeritakse viis. Nii on lugu näiteks mõne Contra ja Indrek Rüütle luuletustega või O. Ruitlase tekstiga “aga ükskord”. Algselt ei olnud see mõeldud lauluna, siiski on teda esitatud nii harilikult loetuna, mitmekesi koos retsiteerides [2], kui ka lauldes refrääni ‘alleaa, alleaa’ ja tantsuga [3].

(Järgneb)

SALOME TREI. Jalg. (1935)

RISK, OHT JA JULGEOLEKUINSTITUTSIOONID

Celeste A. Wallander, Robert O. Keohane

Tõlkinud Jaap Ora

Külma sõja järgne maailm paneb rahvusvahelised suhted proovile nii poliitikas kui teoorias. NATO olemasolu jätkumise anomaalia külma sõja järel on rahvusvaheliste suhete teooriale tõsine väljakutse. Olles inspireeritud Nõukogude ohust, loodud Ameerika juhtimisel ning mõeldud tugevdama tema liikmete julgeolekut Nõukogude Liidu vastu kaitsevõime koondamise teel, peaks NATO olema kas kokku varisemas või hääbumas, suremas suure paugu või ohkega. On ju realistliku traditsiooni teoreetikud pärast külma sõja lõppu ennustanud selgelt ja kindlalt NATO allakäiku kui mitte "päevade", siis "aastate" jooksul (Mearsheimer 1990; Waltz 1993).

See ennustus osutus valeks. Rohkem kui üksteist aastat pärast Berliini müüri lammutamist ja üheksa aastat pärast Nõukogude Liidu kokkuvarisemist NATO mitte ainult ei eksisteeri edasi, vaid kasvab ja võtab endale uusi ülesandeid. Ta on Kesk- ja Ida-Euroopa riikidele silmanähtavaks magnetiks; ta etendab kesket rolli endises Jugoslaavias; ja ta jääb ilmselgelt Ameerika julgeolekupoliitika põhivahendiks Euroopas. Teated NATO surmast on olnud liialdatud: nii nagu ka teised juurdunud rahvusvahelised

---

"Risk, threat and security institutions." — *Imperfect Unions. Security Institutions over Time and Space.* Eds. Helga Hafterdorn, Robert O. Keohane and Celeste Wallander. Oxford University Press, 1999, pp. 21–47.

Avaldatakse autorite loal. Tekstis on tehtud mõningaid väheolulisi kärpeid.

institutsioonid, on ta väärtuslik just selle ebakindluse tõttu, mida põhjustaks tema kadumine (see tõdemus parafraseerib mõtet teoses Keohane, Nye 1993: 19).

Mis läks realistidel viltu ja miks on NATO-l hästi läinud? Järgnevalt tegeleme julgeolekuinstitutsioonide tüpoloogiaga ning teesidega nende vormi, funktsioonide, kestvuse ja muutumise kohta. Institutsioonide lepinguteooriat abiks võttes püüame vastata küsimusele: mis juhtub allianssidega, kui neid tekitanud ohud kaovad? Sama probleemi illustreerib NATO vastus külma sõja lõpule. Meie raamistik ja teesid täiendavad eri julgeolekuinstitutsioonide mõju ja dünaamika süvaanalüüsi.

Meie analüüsi tuum seisneb selle tunnistamises, et julgeolekuinstitutsioonid nagu üldse kõik institutsioonid erinevad üksteisest nii institutsionaliseerituse astme kui vormi poolest. Suured sõjad ja pikaajalised konfliktid, nagu külm sõda, genereerivad alliansse. Need institutsionaliseeritud julgeolekukoalitsioonid on loodud suutlikkuse koondamiseks ja strateegiate koordineerimiseks, et toime tulla liikmete poolt tajutud ohtudega. Kui ohud kaovad, peaks kaduma ka alliansside algne *raison d'être* ja eeldatavasti peaksid need institutsioonid muutuma tarbetuks. Kuid kui ohud kaovadki, jäävad muud julgeolekuprobleemid alles. Seetõttu võidakse teha jõupingutusi institutsionaliseeritud julgeolekukoalitsioonide säilitamiseks, muutes nende funktsioone, et tulla toime hajusama julgeolekuprobleemide kogumiga, mida nimetame riskideks. Nii muudetakse alliansid julgeolekut korraldavateks institutsioonideks. Selliste institutsionaalsete muundumiste teostamine on olnud raske. Niihästi pärast Napoleoni sõdasid kui ka XX sajandi maailmasõdasid tehti katset transformeerida alliansse või liite julgeolekut korraldavateks institutsioonideks. Kuid see õnnestus ainult esimesel juhul Euroopa kontserdi näol. Siiski tundub, et ka kaasaegse NATO juhtumi puhul on toimumas alliansi teisendamine julgeolekut korraldavaks institutsiooniks. Me püüame kontseptuaalse ja ajaloolise analüüsi abil mõista, millised tingimused võimaldavad sellise eduka transformatsiooni toimumist. Seda tehes arendame institutsionaalseid hüpoteese muutuste kohta, avardades sel viisil institutsiooniteooriat üle talle aluseks olnud poliitökonoomia piiride ning süvendades tema seletavat võimet.

Aitamaks mõista julgeolekuinstitutsioonide muutusi, konstrueerime julgeolekukoalitsioonide uue tüpoloogiat, mis põhineb kolmel dimensioonil: julgeolekukoalitsioonide institutsionaliseerituse aste, kas nad on organiseeritud eksklusiivselt või inklusiivselt ja kas nad on mõeldud ohtude või riskidega toimetulekuks. Seda tüpoloogiat kasutame kahe võtmetähtsusega teesi esitamiseks. Esimene on standardne institutsioonide-alane hüpotees: olenevatest muutustest keskkonnas on kõrgelt institutsionaliseerunud alliansside püsimine tõenäolisem kui mitteinstitutsionaliseerunud liitudel. Meie teine, uudsem tees toetub meie tüpoloogiat kahele ülejäänud dimensioonile. Alliansid on eksklusiivsed julgeolekuinstitutsioonid, mõeldud eelkõige mitteliikmetelt lähtuvate ohtudega toimetulekuks. Ent mõned alliansid peavad tulema toime riskide ja konfliktidega liikmete vahel ja seetõttu kujundavad nad "inklusiivse" aspekti, mis on rohkem orienteeritud riskide ohjeldamisele. Meie võtmehüpoteesi kohaselt on tõenäolisem, et need keerukad alliansid suudavad kohaneda ohtude kadumisega, täiustades ja arendades neid pigem riskide kui ohtudega toimetuleku viise. Meie terminoloogias on " hübriidinstitutsioonide " reeglid ja toimimisviisid edasikantavamad kui ainult ohule keskenduvate, ühe eesmärgiga alliansside reeglid ja toimimisviisid.

Selgitame seda tüpoloogiat oma töö esimeses osas, analüüsides erinevusi ohu ja riski ning eksklusiivsuse ja inklusiivsuse vahel ning arutledes selle üle, mida me mõtleme institutsionaliseerituse all. Teises osas esitame oma hüpoteesid, illustreerides neid viidetega varasematele olukordadele, kui ohud lakkasid olemast, ja viidetega NATO-le. Ent me ei püüa siin oma hüpoteese kontrollida. Paljud autorid selle raamatu teistes peatükkides kasutavad meie tüpoloogiat või mõnda meie hüpoteesi oma empiiriliste uuringute struktureerimiseks. Tõendusmaterjalid on erinevad ja pole kaugeltki kõikehõlmavad. Siiski tundub, et meie mõisted ja arutlused on asjakohased, rääkides julgeolekuinstitutsioonide muutumisest ja eriti NATOst.

Selle töö kolmas ja viimane osa veenab ümber sõnastama NATO laienemise probleemi: mitte alliansi laienemine, vaid institutsionaalne muutus. Me väidame, et NATO on muutumas alliansist julgeolekut korraldavaks institutsiooniks; seda transformatsiooni tuleb toetada, sest see tugevdab stabiilsust Euroopas; see

nõuab NATO jätkuvat laienemist, et hõlmata kõiki regiooni riike, mille puhul võib kindel olla, et nad toetavad NATO põhimõtteid ja täidavad tema reegleid. Tulevikus võiks NATO kui julgeolekut korraldava institutsiooni liikmeks saada isegi demokraatlik Venemaa. Selles küsimuses pigem institutsionaalsele muutumisele kui laienemisele keskendumine heidab uut valgust niihästi NATO laienemise kriitikale kui ka tingimustele, mida tuleb täita selle laienemise jätkumiseks.

1. JULGEOLEKUINSTITUTSIOONIDE TÜPOLOOGIA

Igasugusele diplomaatilisele suhtlemisele on omased mingid üheselt mõistetavad reeglid. Selles mõttes on kogu rahvusvaheline poliitika institutsionaliseeritud. Kuid julgeolekukoalitsioonide, nagu ka muu rahvusvahelise praktika institutsionaliseerumise aste on väga erinev, minimaalsest kuni väga kõrge. Nagu näeme, on julgeolekukoalitsiooni jaoks oluline, kui institutsionaliseeritud on tema toimimisviisid.

Institutsionaliseeritust võib mõõta kolme dimensiooni järgi: ühisus (*commonly*), spetsiifilisus ja diferentseerumine (see diskussioon toetub teosele Keohane 1989: 4–5 ja modifitseerib seda).

1. Ühisus viitab sellele, mil määral on kõigil osalistel ühesugused ootused kohase käitumise suhtes.

2. Spetsiifilisus viitab sellele, mil määral eksisteerivad spetsiifilised ja järjepidevad reeglid ja nõudmised ametiisikute tegevusele, riikide kohustustele ja kollektiivse poliitika muutmise legitiimsetele protseduuridele. Suurem spetsiifilisus tähendab detailsemaid ja nõudlikumaid esmaseid reegleid, mis määravad, mida liikmed peavad tegema; ja teiseseid reegleid, mis räägivad sellest, kuidas reegleid saab muuta või kuidas nende siduvust tunnistatakse. Selged ja üldisemad teisesed reeglid sätestavad reeglite muutmise ja tunnustamise, välistades nii üksikute liikmete veto (Hart 1961). Selles mõttes on näiteks Euroopa Liit praegu rohkem institutsionaliseeritud kui tema eelkäija Euroopa Majandusühendus oli 1970. aastail, ja ka NATO — kuigi vähem institutsionaliseeritud kui Euroopa Liit — on seda praegu rohkem, kui ta oli 1950. aastail.

3. Funktsionaalne diferentseeritus viitab sellele, millises ulatuses omistab institutsioon oma liikmetele erinevaid rolle. Nagu on väitnud Kenneth Waltz (1979): üks "anarhilise" rahvusvahelise süsteemi tunnus on see, et ta koosneb "sarnastest üksustest", mis täidavad ühesuguseid funktsioone, niivõrd kui nende erinev suutlikkus seda lubab. Sellele vastupidiselt on institutsiooni tunnuseks, et ta organiseerib ja legitimeerib vastutuse jagamist, kus eri osalejad täidavad erinevaid funktsioone.

Ohud ja riskid

Julgeolekustrateegiad, mida siin käsitletakse, on abinõud riikide territoriaalse puutumatus kaitseks vaenuliku sõjalise jõu kasutamise eest; püüded kaitsta riigi autonoomiat selle jõu võimaliku kasutamise poliitiliste tagajärgede eest; poliitika, mille eesmärk on vältida olukordade teket, mis viiksid sõjalise jõu kasutamiseni riigi territooriumi või eluliste huvide vastu.¹ Kui mingi riigi juhtide arvates seisab see riik silmitsi võimalusega, et mõni teine riik kas ründab teda või püüab ähvardada sõjalise jõuga poliitilistel põhjustel, siis on see riik silmitsi **ohuga**. Ohuga on tegemist siis, kui on toimijad, kes on suutlikud kahjustama teiste julgeolekut, ja kui nende võimalikud objektid tunnevad, et toimijail on sellised kavatsused. Ent kui ühtegi sellist ohtu ei eksisteeri, sest riikidel ei ole kavatsust või suutlikkust teiste julgeolekut kahjustada, võivad riigid siiski olla silmitsi julgeolekuriskiga (Daase 1992: 70–72, 74–75; Wallander 1999: 3. ptk).

Selle dilemma illustreerimiseks vaadake John Herzi ja Robert Jervise käsitletud klassikalist julgeolekudilemmat. Herz ja Jervis selgitasid, et kui puhtalt kaitseiseloomuga või *status quo* kavatsus-

---

¹Julgeolekut võib defineerida palju laiemalt, isegi nii, et see muutub identseks ükskõik millise väärtuse säilitamisega, nagu "majanduslik julgeolek" ja "keskkonnajulgeolek". Definiitsioonid ei ole kas õiged või valed, ja seetõttu asjaolu, et me defineerime julgeolekut suhteliselt piiratult, ei tähenda, et me teisi definiitsioone ei tunnusta; aga mõiste selline laiendamine pole meile vajalik. Julgeoleku suhteliselt kitsaid definiitsioone vt Walt 1991, Art 1994 ja Wolfers 1962. Hea diskussioon julgeoleku mõiste piiridest ja sellise piiritletud definiitsiooni piiratuses on Haftendorn 1991.

tega riigid rakendavad poliitikat omaenda julgeoleku tagamiseks, võivad nad seda ise soovimata esile kutsuda teiste riikide vastuabinõusid, mis viib vastastikuse hirmu ja antagonismi spiraalini (Herz 1951; Jervis 1978). Kuigi puudub kavatsuslik ähvardus, võib riik siiski seista tõsiste julgeolekuprobleemide ees.

Tänapäevases informatsiooniterminoloogias väljendatuna on julgeolekudilemma olemus ebakindluses ja erainformatsioonis. Nagu realistid ammu tunnustavad, on poliitikute põhiprobleemiks see, kas nad suudavad teha vahet ekspluateerivate soovidega revisionistlike riikide ja kaitsekavatsustega *status quo*-riikide vahel. Julgeolekudilemmasid võib vältida või leevendada, kui *status quo*-riigid esitavad usaldusväärset informatsiooni, eristudes nii revisionistidest, kes on valmis heauskseid riike ära kasutama (Wolfers 1962; Fearon 1994; Powell 1996).

Teine võimalus ohtude ja riskide vahest arusaamiseks on tugineda koostöö ja koordineerimise analüütilisele eristusele. Selle eristuse pakkus kõigepealt välja Arthur Stein. Kui koostööprobleemid nagu vangi dilemma põhjustavad ohte, sest neis on pettuse ja ärakasutamise võimalus, siis koordineerimise (või kauplemise-) probleemid ohte kaasa ei too. Koordineerimiselukorras on probleem selles, et mängijad ei suuda vastukäivate soovide tõttu kokkuleppele jõuda, kuid kui nad suudavad kokku leppida, on mõlemad tulemusega rahul ja ei soovi teist ära kasutada. Lisa Martin on seda eristust edasi arendanud ja käsitleb veenmisprobleeme, mis on lähedalt seotud koordineerimisprobleemidega. Mõlemal puhul puudub ärakasutamise ja pettuse oht, ent mõlemad toovad kaasa riski, et riikidel ei õnnestu hirmu, usaldamatuse ja ebakindluse tõttu saavutada või säilitada vastastikku kasulikku koostööd (Stein 1990; Martin 1992b).

Seega ei tarvitse julgeolekulahendus olla mõeldud üksnes ohtudega toimetulekuks, nagu seda on klassikalised alliansid, vaid ka riskidega toimetulekuks. Kuna vahendid nende erinevate julgeolekuprobleemide lahendamiseks on erinevad, peaks institutsionaalsed vormid samuti varieeruma. Ohtudega toimetulekuks mõeldud institutsioonidel peavad olema reeglid, normid ja protseduurid, mis võimaldavad liikmetel ohud kindlaks teha ja nende vastu tõhusalt tegutseda. Julgeolekuriskidega toimetulemiseks mõeldud institutsioonidel peavad olema reeglid, normid ja protse-

duurid, mis võimaldavad liikmetel anda või saada informatsiooni ja lahendada vaidlusi, et vältida julgeolekudilemmade ilmnemist. See eristus on meie tüpoloogia esimene alustala.

Inklusiivsus ja eksklusiivsus

Teine dimensioon, mille poolest julgeolekukoalitsioonid üksteisest erinevad, on nende inklusiivsus või eksklusiivsus. Koalitsioonid võivad olla mõeldud hõlmama kõiki riike, mis võivad olla riski või ohu allikaks, või siis meelega mõned neist välja jätta. Kollektiivsed julgeolekulahendused on inklusiivsed, sest nad on mõeldud liikmetevaheliste ohtudega toimetulekuks. Alliansid on eksklusiivsed, sest nad on mõeldud kaitseks ja heidutuseks välisohtude eest (Wolfers 1962: 183). Riigid on põhimõtteliselt vabad valima ohtude ja riskidega toimetulekuks kas inklusiivseid või eksklusiivseid strateegiaid. Sealjuures näib, et eksklusiivsed strateegiad sobivad paremini ohtude korral ning inklusiivsed strateegiad tunduvad olevat sobivamad riskide juhtimiseks ja nendega toimetulekuks (Wallander 1999: 2. ptk). Ohtudele, mida rahvuslikule julgeolekule kujutavad agressiivsete kavatsustega riigid, on parim vastata suutlikkuse koondamisega ning saates tugevaid ja usaldusväärseid signaale oma otsusekindlusest, nagu teevad klassikalised tasakaalustavad alliansid. Kollektiivsed julgeolekulahendused on sageli kergesti rünnatavad ja ebaefektiivsed, sest agressiivsed riigid saavad ära kasutada nende sümmeetriliselt raamistatud reegleid ja protsesse, mis pakuvad võimalusi osaliste eksitamiseks, viivituseks või tegevuse vetotamiseks (Betts 1992). Teisalt on eksklusiivsetel koalitsioonidel kalduvus teravdada probleeme, mida rahvuslikule julgeolekule tekitavad riskid ja julgeolekudilemma, sest selliste koalitsioonidega seotud institutsioonid ei võimalda selgust ega infovahetust nende riikide vahel, mille sattumine relvastatud konfliktile on kõige tõenäolisem. Allianssidesisene tugev koordineatsioon koos tugeva distantsiga alliansside vahel võib julgeolekudilemmaga seotud kahtlusi teravdada.

Dimensioonide kombineerimine

Spetsiifiliste küsimuste arutamiseks kokkukutsutud diplomaatilised konverentsid, nagu 1954. a Genfi konverents Korea ja Indo-Hiina küsimuses, on inklusiivsed ja ainult minimaalselt institutsionaliseeritud. Genfi konverentsil osalesid Hiina, Nõukogude Liit, Suurbritannia, Prantsusmaa ja (vastumeelselt) USA, ning ka Viet-Minh. Seal töötati välja reeglid, kuid need polnud kuigi põhjalikud; osalejate ootused ei olnud eriti tihedalt omavahel seotud, institutsioon ei näinud neile ette funktsionaalselt diferentseeritud rolle.

Me kasutame terminit "julgeolekut korraldav institutsioon", et kirjeldada inklusiivset riskile orienteeritud lahendust, mille toimumisviisid on kõrgelt institutsionaliseeritud. XIX sajandi Euroopa kontsert ja praegune Euroopa Julgeoleku- ja Koostööorganisatsioon on julgeolekut korraldavate institutsioonide ilmekad näited. Rahvasteliit ja ÜRO loodi osalt kollektiivse julgeoleku institutsioonidena (inklusiivsed, püüavad tegelda ohtudega), kuid nad soovisid tegelda ka riskidega nagu julgeolekut korraldavad institutsioonid. Selle näiteks on ÜRO jõupingutused vaidluste rahu-meelseks lahendamiseks vastavalt põhikirja 6. peatükile.

Erinevalt diplomaatilistest konverentsidest ja julgeolekut korraldavatest institutsioonidest on alliansid ja liidud suunatud spetsiifiliste ohtude vastu ning on liikmelisuselt eksklusiivsed. Me tõmbame selge vahe alliansside ja liitude vahele, defineerides esimesi kui eksklusiivseid ohu vastu suunatud julgeolekuinstitutsioone. Liidud on minimaalselt institutsionaliseeritud. Näiteks võib tuua 1967. a Araabia riikide Iisraeli-vastase koalitsiooni ning koalitsiooni, mis toetas ÜRO tegevust Iraagi vastu aastail 1990–1991 Lahesõjas ja kuhu kuulusid nii Süüria kui ka Ameerika Ühendriigid (1967. a koalitsiooni kohta vt Walt 1987: 101; Süüria—USA näite esitas James Morrow seminaril Harvardi Ülikoolis 28. II 1995). Algusaastatel, enne institutsionaliseerimist, oli NATO liit. Alliansid seevastu on spetsiifiliste ohtude vastu suunatud institutsionaliseeritud julgeolekukoalitsioonid. Alliansidel on reeglid, normid ja protseduurid, mis aitavad liikmetel ohtusid identifitseerida ja nende vastu tõhusalt tegutseda. Liikmetel on ühesugused ootused tegevusele võimalikes ettetulevates

olukordades; käitumisreeglid on spetsiifilised; osalejad saavad endale erisugused rollid. NATO on mõistagi alliansi musternäidis ja kõrgelt institutsionaliseeritud (Tuschoff näitab 5. peatükis, kuidas NATO on institutsionaliseeritud kõigil kolmel viisil). Me eeldame peamiselt kahte asja: et edukad julgeolekukoalitsioonid arendavad institutsionaliseeritud reegleid ja toimimisviise (nagu seda on teinud nii NATO kui ÜRO rahuvalve) ning et need reeglid ja toimimisviisid peegeldavad üldjoontes nende institutsioonide täidetavaid funktsioone. Institutsioonidel, mis peavad tulema toime ohtudega, peavad olema reeglid, normid ja protseduurid, mis võimaldavad liikmetel ohte kindlaks teha ja nende vastu efektiivselt tegutseda. Institutsioonidel, mis peavad toime tulema riskidega, peavad olema reeglid, normid ja protseduurid, mis võimaldavad liikmetel anda ja saada informatsiooni ja lahendada vaidlusi, et vältida julgeolekudilemmade teket.

Meie kategooriad on ideaaltüübid. Institutsionaliseerumise ulatus on alati erinev ja tegelike julgeolekuinstitutsioonide paigutamine tabelisse annaks horisontaalsi kontinuumi. Vertikaalsi saaksime samuti kontinuumi: nagu me näeme NATO puhul, võivad alliansid seada eesmärgiks liikmetevahelise konflikti riskide maandamise ning teisalt koondada ressursse ja koordineerida liikmete tegevust välisohu vastu. See tähendab, et alliansid võivad funktsioneerida osalt nagu julgeolekut korraldavad institutsioonid (Schroeder 1976: 1994a). Sellest hoolimata annab meie tüpoloogia kasuliku eristuse, mis on abiks julgeolekukoalitsioonide ja institutsioonide muutuste selgitamisel nii tänapäeval kui minevikus. See tõstab esile riski ja ohu eristust, mis on väga tähtis, ent millest sageli mööda vaadatakse. Antud tüpoloogia rõhutab ka institutsionaliseerumise tähtsust julgeolekukoalitsioonide tegelikus koostöös.²

---

²Realistliku kirjanduse keskendumine ohule on põhjustanud keskendumise eksklusiivsetele julgeolekukoalitsioonidele. Realistid ei ole pidanud institutsionaliseerumist oluliseks ja seetõttu pole realistidel huvi ka institutsioonide varieerumise vastu. Seda on peetud kas vähetahtsaks või siis kõigele aluseks olevate võimuhete funktsiooniks.

2. MUUTUMISE JA KOHANEMISE INSTITUTIONAALSED HÜPOTEESID

Rahvusvaheliste suhete institutsionaalne teooria on tegelnud põhiliselt kahe küsimusega. Esiteks, millega seletada institutsionaliseerumise astme ja institutsioonide vormi varieerumist. Teiseks see, milles eelkõige väljendub rahvusvaheliste institutsioonide mõju. Lisaks tuleb institutsionaalse muutuse selgitamise puhul arvestada sedagi, kuidas ümbruse muutumine sunnib muutuma institutsioone ja kuidas institutsioonidega toimuvad muutused sõltuvad omakorda sellest, millised need institutsioonid on. Siin keskendume kõigepealt eksogeensetele, väljastpoolt tulevatele muutustele, seejärel arutleme muutuste endogeensete allikate üle. Viimasena illustreerime oma hüpoteese, arutledes institutsioonide muutumise üle pärast kolme suurt sõda: Napoleoni sõjad ning Esimene ja Teine maailmasõda.

Institutsionaalse teooria kohaselt etendab institutsioonide loomises suurt osa ebakindlus, mis tekitab vajaduse informatsiooni järele. Ebakindlus tähendab informatsiooni puudumist teiste riikide kavatsuste ja tõenäoliste valikute kohta. Et strateegia valik ei sõltu mitte ainult sellest, mida üks riik tahab, vaid ka sellest, mida ta usub teisi riike taotlevat, võib ebakindlus olla julgeolekusuhetes väga tõsine probleem (Jervis 1976). Seetõttu peavad valitsused mõttekaks investeerida informatsiooni, mis aitab neil kujundada nende keskkonnale sobivaid strateegiaid. Üks viis investeerida on luua institutsioone, kust informatsiooni saab. Institutsioonid võivad olla informeerimis- ja signaliseerimismehhanismid, mis võimaldavad riikidel saada rohkem informatsiooni teiste riikide huvide, eelistuste, kavatsuste ja julgeolekustrateegiade kohta. Usaldusväärse informatsiooni allikana vähendavad nad ebakindlust (Keohane 1984; Milgrom jt 1990; Shepsle 1986). Veel enam, edukad institutsioonid võivad muuta neisse kuuluvate riikide käitumise reeglipärasemaks, nii et see on ettearvatum ja vähendab ebakindlust. Seega — kui riikide jaoks on ratsionaalne investeerida informatsiooni, võivad nad investeerida ka institutsioonidesse, mis ebakindlust vähendavad.

Ent diplomaatilist edu aitab peale saadava informatsiooni saavutada ka see informatsioon, mida teistele on võimalik anda. Sel-

lel väitel on kaks aspekti. Esiteks, kui riik mõjutab seda, kuidas teised maailma näevad (nagu USA on viimastel kümnenditel teinud), saavutab ta "kaudse võimu", nagu Joseph S. Nye seda nimetab (Nye 1990). Suure osa oma kaudsest võimust saab USA rahvusvaheliste institutsioonide kaudu, alates Rahvusvahelisest Valuutafondist (IMF) ja lõpetades NATOga. Teiseks, mingis kindlas püsivas raamistikus saab võimest anda teistele usaldusväärset informatsiooni mõju allikas (Schelling 1960). Et maailmapoliitikas valitseb suur ebakindlus, on riigi enda ähvarduste ja lubaduste usaldusväärsus üheks komponendiks tema võime mõjutada teiste käitumist. Siin võib tulla kasuks lubaduste pidaja reputatsioon.

Sageli väidavad realistliku traditsiooni teoreetikud, et kuna institutsioonidega ühinemine on kulukas (s.t nad piiravad riigi strateegiaid), siis seda välditakse. Ent nad ei näe asja tuuma: just tegevuse kulukus muudab selle usaldusväärseks ja võib seetõttu olla väärtuslik riikidele, mis on muidu eelkõige oma huvide eest väljas (Powell 1990; Martin 1992a; Fearon 1994). Riigid saavad institutsioone oma strateegiates kasutada — kuna nendega ühinemine ja reeglitest kinnipidamine on kulukas, siis on nad usaldusväärsete signaalide saatmise vahendiks. Küsimus on selles, kas julgeolekuintitutsiooniga liitumisel ilmnevad võimalused on väärt tehtud kulutusi ning riigile osaks saavaid piiranguid. Institutsionalistlik teooria kinnitab, et nõudlus julgeolekuintitutsioonide nagu ka teiste institutsioonide järele on mõistetav, kui me mõistame seda, kuidas nad riikidele informatsiooni kättesaadavaks teevad ning milline on nende mõju riikide usaldusväärsele ja reputatsioonile.

Ebakindlus on julgeolekuintitutsioonide rajamise üldine põhjus. Kuid institutsioonide loomine on kulukas ja nad ei teki automaatselt lihtsalt seepärast, et nad võivad olla kasulikud. Seetõttu peame küsima, mis mõjutab liikmete (või potentsiaalsete liikmete) valmisolekut kanda institutsioonide loomise ja ülalpidamise kulusid. Potentsiaalse liikme jaoks on võtmeküsimuseks, kas valida koostöö saavutamine *ad hoc* baasil või investeerimine institutsioonidesse. *Ad hoc* koostöö puhul on investeerimiskulud väiksemad, kuid jääb saamata kasu, mis tuleb püsivatest reeglitest ja toimimisviisidest ning hõlbustaks edaspidist madalate kuludega koostööd. Potentsiaalsete liikmete valmisolek investeerida insti-

tutsiooni on mõjutatud kahest muutujast: probleemide kestvus ja korruga esinevate küsimuste hulk.

Riigi ees seisvate probleemide kestvuse tähtsus on ilmne. Miida pikemat aega arvatakse väljakutsed kestvat, seda mõistlikumaks peetakse investeerimist institutsioonidesse, mis nendega tegeleksid. Niisiis peaksid riikide varieeruvad ootused julgeoleku-probleemide suhtes aitama selgitada institutsionaliseerumise varieerumist. Riigid on valmis institutsioonide eest meelsamini maksma siis, kui nad peavad nende ees seisvat ohtu pigem kestvaks kui mööduvaks. Pärast 1949. aastat olid Lääne riikide liidrid nelikümmend aastat meelestatud "lõputuks surmavõitluseks" Nõukogude kommunismi ohu vastu, nagu John F. Kennedy seda nimetas. NATO asutamine tulenes selle liikmete usust, et nad on silmitsi pikaajaliste ohtudega.

Korruga esinevate küsimuste hulk viitab "mingis poliitika-ruumis tekkivate küsimuste arvukusele ja tähtsusele" (Keohane 1982: 339–340). Tihedas poliitika-ruumis on küsimused üksteisest sõltuvad, nendega tuleb tegelda koordineeritult, et vältida ühe poliitilise küsimuse negatiivset välismõju teistele poliitika-valdkondadele. Tihedas poliitika-ruumis võivad institutsioonid saavutada olulist kokkuhoidu. Näiteks oli Euroopa julgeolekus korruga esinevate küsimuste hulk märkimisväärselt suur aastatel 1946–1949, kui loodi NATO. Lisaks Nõukogude rünnaku tagasihoidmisele olid potentsiaalsed Lääne liitlased silmitsi nõrga ja võimalik, et revanšistliku jagatud Saksamaaga, vajadusega Saksamaa lõppkokkuvõttes relvastada, ent tal siiski silma peal hoida, Prantsusmaa umbusuga Saksamaa kavatsuste suhtes ja potentsiaalsete liitlaste hävitatud majandusega, mis tegelikult välistas üksikute riikide tõsisemad kaitsekulutused (Osgood 1962: 72–74, 96–98; Hanrieder 1989: 40–41; Kugler 1993: 41–50; Duffield 1995: 39–40). Korruga esinevate küsimuste suur hulk võib olla sisepoliitika väljenduseks või tiheda vastastikuse majandusliku ja sõjalise sõltuvuse või sisepoliitika ja väliskeskkonna tiheda sõltuvuse väljenduseks.

Üldisemalt tähendab korruga esinevate küsimuste suur hulk, et omavahel seotud küsimustes tehingud tõenäoliselt korduvad. See annab võimaluse mõõt-möödu-vastu strateegiateks, loob pinnase püsivaks koostööks kordumismängudes (Axelrod 1984; Martin

1995: 77). Seega võib korraga esinevate küsimuste suur hulk kasvatada riikide kindlustunnet, et nende partnerid ei tegutse oportunistlikult ega põhjusta institutsioonidesse tehtud investeeringute kaotsiminekut (oportunistmist vt Williamson 1985). Tõenäoliselt suurendab selline suhete paljususe institutsionaliseerumine vastastikust usaldust. Esiteks vähendavad kogetud institutsionaliseeritud toimumisviisid ebakindlust ja suurendavad usaldust. Teiseks sunnib oportunistlikust käitumisest hoiduma see, et oportunism ühes institutsioonis ohustaks teiste väärtuslike institutsioonide eksistentsi. Seetõttu peame ootuspäraseks, et kooperatiivsed lahendused on tõenäolisemad siis, kui antud valdkonna minevikule on iseloomulik institutsiooniline käitumine, ja siis, kui sellega lähedased valdkonnad on kõrgelt institutsionaliseeritud.

Nii probleemide kestvus kui korraga esinevate küsimuste suur hulk suurendavad nende küsimuste arvu, mida võivad mõjutada reeglid ja toimumisviisid, mis kokku moodustavad institutsioonid. Kui probleemid osutuvad kestmateks ja korraga esinevate küsimuste hulk suuremaks, on investeeringud institutsioonidesse tulutoovamad, sest nad puudutavad suuremat hulka küsimusi pikema aja jooksul. Nende kasude hulka kuulub informatsiooni kättesaadavus, usaldusväarsuse suurenemine ja koostöökulude vähendamine. Me arvame, et riikide kalduvus institutsioonide loomiseks on suurim, kui probleemide kestvus ja korraga esinevate küsimuste suur hulk annavad selleks tõuke. Niikaua kui eksisteerivad tihedalt põimunud probleemide kogumid, on tõenäoline institutsioonide püsimine, mis võimaldab riikidel nende probleemidega toime tulla.

See institutsionaalse teooria kohandamisel saadud raamistik aitab mõista tingimusi, mis peaksid soodustama julgeolekukoalitsioonide institutsionaliseerumist. Järgmises osas keskendume muutuse endogeensetele allikatele: omadustele, mis võivad kergendada ohtudega toimetulekuks mõeldud institutsioonide muutmist sellisteks, mis on mõeldud riskidega toimetulekuks. Me juurutame kaks uudset mõistet — hübriidsatsioon ja edasikantavus, mis aitavad selgitada üldisi erinevusi julgeolekuinstitutsioonide kohandatavuses ja nende tähtsuse kestvuses ning heidavad valgust NATO muutumisele julgeolekut korraldavaks institutsiooniks.

Kohanemine ja hübriidsatsioon

Nägime, et julgeolekukoalitsioone võib eristada nende eesmärkide ja ka institutsionaliseerumise astme järgi. Nad võivad olla suunatud spetsiifilise välisohu vastu või mõeldud tegelema haju-sama riskide probleemiga. Alliansid ja liidud, mis on mõeldud ohtudega toimetulekuks, peavad usutava heidutuse või tõhusate kaitsevahendite saavutamise nimel koondama efektiivselt liikme-te sõjalise suutlikkuse. Seevastu julgeolekut korraldavatel insti-tutsioonidel ei ole vajadust vaenlase silmis usutava heidutuse või efektiivse kaitsevõime loomiseks. Nad peavad võimaldama trans-parentsust ja konsultatsioone ning kallutama liikmeid otsustama koostööstrateegiate kasuks.

Meie küsimus on järgmine: millistel tingimustel viib ohu vä-henemine eksisteerivate liitude või alliansside hülgamisele ning millal hoopis nende edasiarendamisele? Meie esimese väite ko-haselt on institutsionaliseerimisel tähtis osa: alliansid on koha-nemiseks sobivamad kui liidud. Kõrgemalt institutsionaliseeritud koalitsioonide püsimine on tõenäolisem, sest eksisteerivate insti-tutsioonide ülalpidamise marginaalsed kulud on väiksemad kui keskmised kulud uute institutsioonide puhul. Vanade institutsioo-nide vähenevad kulud on juba kantud: majanduses "möödanik tähendab möödanikku".³ Seega, isegi kui vana institutsioon ei ole hetke-eesmärkide jaoks optimaalne, võib osutada mõistlikuks säilitada seda, selle asemel et püüda luua uut. See kehtib eriti siis, kui uue institutsiooni loomise läbirääkimised võiksid olla väga kulukad või kui edu saavutamine pole sugugi kindel (institutsioo-nide sellise inertsuse kohta vt McCalla 1996).

Ent sellest väitest inertsuse kohta on vähe. Kui olukord muu-tub, näiteks kui rahvusvahelises keskkonnas ei ole peamiseks julgeolekuprobleemiks enam ohud, vaid tähelepanu keskmes on riskid, sõltub institutsioonide edasine tähtsus sellest, kui hästi nad suudavad kohandada tüe probleemide kogumi jaoks mõeldud reegleid ja protseduure uute, päevakajaliste küsimustega tegele-

³Selle väite kohta vt Keohane 1984: 100–103. Stinchcombe'il (1968: 120–121) on hea arutus vähenenud kulude kohta. Fraas "majanduses möödanik tähendab möödanikku" oli Charles Kindlebergeri *bon mot*'i esimene osa, teine pool oli "samas kui poliitikas on see töötav kapital".

miseks. Eduka kohanemise klassikaliseks näiteks on *March of Dimes*,* mis loodi lastehalvatuse vastu võitlemiseks. Pärast Salki vaktsiini loomist võis *March of Dimes* lastehalvatusele sünnidefektidele ümber orienteeruda, sest tema organisatsiooniline kompetentsus seisnes raha hankimises ega olnud spetsiifiliselt seotud lastehalvatusega. Ent kohanemisvõimelisus ei ole mingil juhul garanteeritud. Rahvusvahelistes suhetes võivad institutsioonid, mis on loodud uue ajastuga vastuolus olevate põhimõtete alusel, muutuda hullemaks kui kasutuks. Pärast 1989. aastat kadusid nii Varssavi pakt kui CoCom (USA ja tema liitlaste poolt loodud institutsioon, mis pidi hoidma ära strateegiliste materjalide sattumise Nõukogude Liidu kätte).⁴

Mõistet "edasikantavus" kasutame selle määratlemiseks, kui kergesti saab institutsiooni reegleid ja toimimisviise kohandada teistele olukordadele. Institutsiooni rollidevaru on sageli vähemalt mingis ulatuses kohandatav. Nii edasikantavust kui ka selle piire iseloomustab kujukalt ÜRO katse kohandada oma rahuvalve institutsioonilisi lahendusi sõjale Bosnias. Piisav sarnasus tema traditsiooniliste missioonide ja Bosnia ülesannete vahel lubas ÜRO-l käivitada missiooni Bosnias ning saavutada teatavat taktikalist edu relvarahukokkulepete sobitamisel ja tsiviilelanikkonna olukorra leevendamisel. Kuid sõdivate poolte sunnile allutamine ei kuulunud ÜRO rahuvalve repertuaari. Suutmatust täita seda püsiva relvarahu saavutamiseks möödapääsmatut tingimust põhjustas missiooni kokkuvarisemine.

Me väidame, et institutsioonide kohanemine uute tingimustega on tõenäolisem siis, kui nende reeglid ja toimimisviisid on edasikantavad. Institutsioonide puhul, mis ühendavad endas mitmekesiseid funktsioone, on reeglite ja toimimisviiside edasikantavuse tõenäosus suurem kui nende puhul, mis on keskendunud mingile kitsale küsimusele. Institutsiooni reeglite ja organisatsioonilise repertuaari mitmekesisus tähendab, et keskkonna ootamatu

---

*March of Dimes on 1938. aastal Ameerika Ühendriikides asutatud mittetulunduslik organisatsioon, mille algne eesmärk oli lastehalvatuse vastu võitlemine. *Tlk.*

⁴CoCom tähendab *Coordinating Committee for Export Controls*. CoCom'i allakäigu ja tema institutsionaalse järglase Wassenaari kokkuleppe kohta vt Wallander 1999: 7. ptk.

muutuse korral säilitavad mõned nende reeglid ja rollid tõenäoliselt oma tähtsuse. Täpsemalt, suurema hulga edasikantavate reeglite ja repertuaaride olemasolu on tõenäolisem institutsioonide puhul, mis kombineerivad riski ja ohuga seotud funktsioone, kui ühele eesmärgile pühendatud institutsioonide puhul. Paul Schroeder on väitnud, et alliansid võivad olla niihästi "vahendiks millegi korraldamisel" kui ohtude vastu jõu koondamise viisiks (Schroeder 1976). Meie tõdemus, et tegelikult on alliansside repertuaaris õigupoolest sageli olnud vahendeid liikmetevaheliste suhete korraldamiseks, on Schroederi analüüsiga kooskõlas. Me nimetame institutsioone, mis ühendavad riskiga seotud korraldusfunktsioone ja jõu koondamise funktsioone ohtude vastu, hübriidinstitutsioonideks. Julgeoleku hübriidinstitutsioonid tegelevad nii välisohtudest või -probleemidest tingitud julgeolekuküsimustega kui ka riskidest, usaldamatusest ja liikmete vahelistest arusaamatustest tulenevate probleemidega. Klassikaline lähenemine, mis mõistab alliansse kui struktuure jõu koondamiseks, ei näe sellist eesmärkide paljusust ette ega suuda seetõttu mõista kaasagsete alliansside tegelikkust. Võtame näiteks kõrgelt institutsionaliseeritud bilateraalse alliansi Ameerika Ühendriikide ja Jaapani vahel, kus on välja arenenud rikkalik kogum ühiseid ootusi ja spetsiifilisi reegleid ning selge funktsionaalne tööjaotus nii selleks, et seista vastu välisohtudele, kui üha enam ka selleks, et tulla toime riskiga, et kahe riigi vaheliste majandusküsimuste pinged võivad nende julgeolekupartnerluse lõhestada (USA-Jaapani julgeolekudialoogist, mis meie mõistes püüdis ühiste ootuste ülesehitamise kaudu selle suhte institutsionaliseerumise astet suurendada, vt Nye 1995). Teisalt, sellised liidud nagu teljeriigid Teise maailmasõja ajal või Suurbritannia, Ameerika Ühendriikide ja Nõukogude Liidu Suur Allianss ei olnud kõrgelt institutsionaliseeritud ning neil oli üks domineeriv eesmärk — sõja võitmine. Me tahame öelda, et julgeolekulahendused erinevad hübriidsatsiooni astme poolest, sest mõned keskenduvad ainult ohtudele ning teised hõlmavad ka riske. Me esitame hüpoteesi (kuigi seda siin tõestamata), et hübriidinstitutsioonid on üldiselt paremini kohandatavad kui mittehübriidsed lahendused.

Edasikantavuse mõiste aitab meil aru saada, miks püüavad liikmesriigid kasutada olemasolevaid NATO toimimisviise, prot-

seduure ja reegleid uute julgeolekuprobleemidega tegelemiseks ning liitlastevahelises julgeolekukoostöös tekkivate uute takistuste ületamiseks. See võimaldab ka oletada, et kui aja jooksul ilmneb mõnede protseduuride edasikantavus, suureneb liikmete valmidus neisse edaspidi investeerida. Seda seaduspära täheldame, kui vaatame, kuidas NATO liikmed toetuvad Bosnia multinatsioonaalsete rahutagamisjõudude väljaarendamisel, paigutamisel ja tegutsemisel NATO infrastruktuurile ja protseduuridele, kuigi need protseduurid ja infrastruktuur olid loodud heidutuseks ja kaitseks Nõukogude ohu vastu, mis oli hoopis teist laadi küsimus. NATO poolt programmi "Partnerlus Rahu Nimel"* paigutatud ressursside maht viitab samuti sellele arengule. Siit jätkame alliansside kohanemise võrdleva analüüsiga. Me illustreerime oma mõistete ja arutluse ajaloolist relevantsust transformatsiooni katsetega 1815., 1919. ja 1945. aastal. Kolmandas osas pöördume tagasi NATO kaasuse juurde.

Institutsionaalne adapteerumine ohtude vähenemisel: kolm kaasust

Meie arutluse kohaselt muutuvad liitude või alliansside funktsioonid liikmetele vähem väärtuslikuks, kui ohud teisenevad riskideks, kuid nende funktsioonide väärtus, mida võiksid täita julgeolekut korraldavad institutsioonid, muutub potentsiaalselt suuremaks. Seetõttu on ohtude kadudes, ent riskide püsides riikidel põhjust püüda alliansse või liite muuta julgeolekut korraldavateks institutsioonideks. Selles osas vaatleme põgusalt üht allianssi ja kaht liitu, mis tulid edukalt toime oma liikmeid ähvardavate ohtudega: Napoleoni sõdade ajal moodustatud ja 1815. aastal uuendatud Nelikliitu; Esimese maailmasõja aegset Inglise-Prantsuse liitu, millega Ameerika Ühendriigid ühinesid 1917. aastal; ja Suurbritannia, Nõukogude Liidu ja Ameerika Ühendriikide Suurt Allianssi (meie mõistes liitu) aastatest 1941–1945. Iga liidu või allianssi baasil tehti hiljem katset moodustada julgeolekuinstitutsioon sõjajärgsete riskidega toimetulekuks, ent nende institutsioonide püsivus, tõhusus ja liikmete pühendumus ei olnud ühesugune.

*Rahupartnerluse kohta vt George Sorosi artiklit "Uue maailmakorra poole: NATO tulevik" *Akadeemiast* nr 3, 1995, lk 488–504. *Toim.*

Meie väidame, et liidu või alliansi edukas teisenemine julgeolekut korraldavaks institutsiooniks nõuab kolme tingimuse täitmist: esiteks, muutust julgeolekukeskkonnas ohtudelt riskide suunas; teiseks, tõelise alliansi (institutsiooni) olemasolu, mitte lihtsalt piirdumist liiduga; kolmandaks, eelnev allianss peab olema hübriid, omama teatud reegleid ja toimimisviise, mis on mõeldud vaidluste vahendamiseks ja liikmetevaheliste julgeolekudilemmade tekke vältimiseks.

Napoleon ja Euroopa kontsert. Euroopa kontserti, mille rajasid Napoleoni sõjad võitnud liitlased koos taastatud Prantsuse monarhiaga, peetakse üldiselt eduka julgeolekukoostöö näiteks. Levinud seletuse kohaselt põhines edu nelja Euroopa suurriigi — Suurbritannia, Austria-Ungari, Preisi ja Venemaa — arusaamisel, et nende varasem konkureeriv käitumine oli võimaldanud Napoleoni Prantsusmaal vallutada suure osa Euroopast ja selle käigus ta peaaegu hävitada. 1815. aastal ei pidanud need riigid üksteist ohu allikaks, isegi mitte Prantsusmaad, kus oli taastatud legitiimne monarhia; kuid nad olid mures suurriikide rivaalitsemisses peituvate riskide pärast. Nad mõistsid, et nende pikaajaline tõsine huvi oli selline Euroopa, mis oleks revolutsiooni suhtes immuunne — seega oli “probleemi kestvus” kõrge. Nad uskusid, et võib kerkida mitmesuguseid küsimusi, kus ühel või teisel riigil võib olla soov taotleda ühepoolset kasu, kuid mõistsid, et selline omaka-supüüdlük tegevus võiks uuesti viia sõjani. Seega oli ka korraga esinevate küsimuste hulk suur. Ühiste huvide tunnistamine võimaldas neil suurriikidel arendada välja süsteemi, mis põhines konsulteerimisel, vastastikususe normidel ja käitumisreeglitel, välis-tades ühepoolse kasu ning toetades vastastikust vaashoitust (Jervis 1986). Nagu näitab Louise Richardson, oli sellel reeglite ja normide süsteemil (igas mõttes julgeolekuinstitutsioonil) oluline mõju suurriikide julgeolekusuhetele XIX sajandi esimesel poolel ja see aitas kaasa nendevahelise rahu püsimisele enneolematult pika ajavahemiku jooksul.

Meie arutluse järgi oli Euroopa kontserdi tekkimine võimalik mitte ainult probleemide kestvuse, korraga esinevate küsimuste hulga ning liikmete ühiste väärtuste ja huvide tõttu, vaid ka tänu sellele, et eelnev Napoleoni-vastane koalitsioon oli hübriidinstitutsioon. Esimesed Prantsusmaa-vastased koalitsioonid olid üld-

juhul *ad hoc* ühendused, mida riikidel oli kerge hüljata, nagu nad ka tegid. Seistes silmitsi rünnakuks valmistuva Prantsuse armee ohuga, unustasid kunagised liitlased oma lubadused, aidates nii kaasa Napoleoni sõjalisele edule. Vastastikune sõnamurdlikkus põhjustas kuni 1812. aastani Euroopa liitlastele tegelikult sama-võrd suuri kaotusi kui Prantsusmaa sõjaline jõud. Aga aja jooksul sai Euroopa juhtidele sellise käitumise viljatus selgeks ning nad püüdsid oma diplomaatilisi ja sõjalisi kampaaniaid Prantsusmaa vastu tõhustada kohustuste selgema määratlemise ja tegevuse parema koordineerimisega. Schroeder näitab, et pärast 1812. aastat õnnestus liitlastel paremini kontrollida ja vaos hoida kiusatust püüda teiste arvel Prantsusmaaga kokkuleppele jõuda. Sisuliselt katkematult toimusid tipp-poliitikute kohtumised ning liitlased järgisid teadlikult reegleid, mis viisid miinimumini katsed olukorda ühepoolse kasu nimel ära kasutada. Napoleoni-vastased alliansid ei olnud suunatud ainult välisohu vastu; nad olid mõeldud ka liitlaste kontrollimiseks ning reetmise võimaluse vähendamiseks või selle mõjude leevendamiseks (Schroeder 1994b: 10.–12. ptk). Ehk teisisõnu, 1812. aasta järgsed alliansid olid olulisel määral hübriidsed julgeolekuinstitutsioonid. Seda raamistikku silmas pidades ei näe me midagi üllatavat selles, et 1812. aastale järgnenud alliansside põhilised toimimisviisid olid hiljem mingis mõttes pretseedendiks, kui ettenägelikud juhid Metternich ja Castlereagh püüdsid luua mehhanismi oma rivaalitsemissel ja ebakindluse ohjeldamiseks.

Esimene maailmasõda ja Versailles. Esimese maailmasõja lõpp tegi lõpu võidukate lääneliitlaste jaoks tõsistele ohtudele. Ent alles jäid riskid, sealhulgas bolševism, Saksamaa uus tõus ja natsionalismi levik endises Ottomani ja Habsburgi impeeriumis. Rahvasteliit oli mõeldud nende riskidega tegelemiseks. Kuid 1919. aastal puudus tingimus, mis on vajalik eduka julgeolekut korraldava institutsiooni rajamiseks — selleks on varasema institutsiooni, hübriidse alliansi olemasolu.

Suurbritannia ja Prantsusmaa vaheline *Entente Cordiale*, mis oli Esimese maailmasõja võitnud koalitsiooni tuumaks, oli kahe traditsioonilise rivaali väga lõtv ühendus. Sõja puhkemisel 1914. a “jäid strateegilise paiknemise ja sõjalise koordineerimise elulised küsimused lahendamata. See lõi pinnase kurnamissõjaks

liitlaste vahel, kus kumbki püüdis nende ühisel rindel saavutada sõjalist võimu ja strateegilist kontrolli.” (Philpott 1996: 1.) See võitlus põhjustas enam kui kolme aasta jooksul lahkkelisid kummagi maa poliitilises ja sõjalises juhtkonnas ning vastuseisu kahe maa valitsuste vahel. Nii Briti kui Prantsuse valitsus püüdis panna suurema koorma partneri õlgadele ja ise suuremat kasu lõigata, ning kummagi maa poliitiline ja sõjaline juhtkond püüdis saavutada otsustamisõigust strateegia ja taktika üle. Alles 1917. a loodi Briti peaministri Lloyd George’i pealekäimisel Kõrgem Sõjanõukogu, millel oli volitus sõjaplaanide koostamiseks mõlema riigi valitsuse heakskiidul. Alles pärast 1918. a Saksa märtsiofensiivi šokki ning Briti ja Prantsuse koordineerimata vastulööki nimetati kindral Ferdinand Foch Läänerinde ülemjuhatajaks. Ent ka siis ei olnud Fochil õigust talle alluvatele komandöridele käske jagada, vaid kõigest volitus operatsioonide “strateegiliseks juhtimiseks”. Vastuolud valitsuste vahel ja mõnikord ka nende sees “eesmärkide üle, mille nimel võideldi, ja vahendite üle, mis olid vajalikud nende saavutamiseks” (French 1995: 226) tähendasid, et liitlastel ei õnnestunud saavutada efektiivset ühtset üldjuhtimist. Ning Kõrgema Sõjanõukogu teenindamiseks tööle pandud ametnikud ei suutnud liitlaste huvide fundamentaalse lahknemisega toime tulla (French 1995: 226; vt ka Cruttwell 1936: 36, kes väidab, et [1918] märtsikatastroofi eelsetel päevadel ei olnud Kõrgemal Sõjanõukogul enam kui väitlusklubi roll).

Julgeolekuküsimuste otsustamist iseloomustas *ad hoc* kauplemine ressursside ja võimupositsioonide üle, mitte institutsionaliseeritud reeglite, normide ja toimimisviiside järgimine.⁵ Tõepoo-

---

⁵Kaheksa kuu vältel (märtsist novembrini 1918) iseloomustas Liitlaste Meretranspordi Nõukogu (loodud liitlaste meretranspordivajaduste koordineerimiseks) tööd ametkondi juhtivate ministrite tehniline koostöö ilma välisministeeriumide vahenduseta. Ent isegi Liitlaste Meretranspordi Nõukogu sekretär ja selle asutuse ajaloo autor kirjutab, et “otsustuse ainuõigus oli ühel organil, Briti valitsusel, mis võis keelduda Briti laevade andmisest, kui pole täidetud spetsiifilised tingimused. Nii võis ta olenemata kokkuleppest sundida täitma programmi, mida tema heaks pidas.” Pole selge, kas selline ministeeriumidevaheline koostöö jätkus sellises vormis ka pärast seda, kui sai võimalikuks USA laevade kasutamine. Vt Salter 1921: 242.

lest, nagu näitas Lähis-Ida kohta sõlmitud Sykes-Picot' lepingu saatus, mille Suurbritannia oma Prantsuse liitlase meelepahaks 1918. a kõrvale heitis, olid Suurbritannia ja Prantsusmaa valmis olude muutudes omavahelised lepingud oportunistlikult hülgamma (Dockrill, Goold 1981: 131–150). 3. oktoobril teatas Lloyd George Sõjakabinetile, et “Suurbritannia võitis sõja Lähis-Idas ja pole mingit põhjust, miks Prantsusmaa peaks sellest kasu saama” (French 1995: 262, tsiteerides Sõjakabineti protokolle).

Institutsionaliseerituse puudumine *Entente*'is tähendas, et sõjajärgse süsteemi rajamisel Rahvasteliidu ümber tuli institutsioonide ülesehitamist alustada nullist. Kõigile on teada Rahvasteliidu kurb saatus, alates Ameerika Ühendriikide loobumisest ja Suurbritannia ning Prantsusmaa nõrkusest. Rahvasteliidu nurgakivi, Versailles' leping ei saavutanud legitiimsust isegi võitjate avalikkuse silmis. Erinevalt Prantsusmaast 1815. aastal ei reintegreeritud Saksamaad vastastikku kasulikku rahvusvahelisse korraldusse. 1918. a võitjad ei suutnud luua efektiivseid sõjajärgseid julgeolekuinstitutsioone.

Kui liitlased oleksid moodustanud institutsionaliseeritud alliansi — efektiivse kontrolli- ning jõudude koondamise vahendi —, oleks Rahvasteliidu ajalugu võinud olla hoopis teistsugune. USA Senat oleks olnud ühinemise suhtes paremini häälestatud; liitlastevahelise koostöö toimimisviisid oleksid võinud pärast 1919. aastat üle kanduda Inglise-Ameerika-Prantsuse koostöele. Samas on võimalik, et erihuvide ja kolkluse tsentrifugaalsed jõud oleksid võinud isegi sellise Rahvasteliidu lõhkuda. Me võime aga kindlalt väita, et Rahvasteliidust efektiivset julgeolekut korraldava institutsiooni kujundamise katse ebaõnnestumine on kooskõlas meie arutluskäiguga — mitteinstitutsionaliseeritud liidust ei saanud julgeolekut korraldavat institutsiooni.

Teine maailmasõda, Suur Allianss ja külm sõda. Teise maailmasõja ajal ühendas N. Liitu, Ühendatud Kuningriiki ja Ameerika Ühendriike Suur Allianss, mis meie mõistes oli lähemal liidule kui alliansile. Logistilised põhjused tingisid selle suurema institutsionaliseerituse kui oli *Entente* Esimese maailmasõja ajal, kuid seda piirasid huvide konflikt ja sügav vastastikune umbusaldus. Suur Allianss loodi ainult seepärast, et riikide ellujäämine seda nõudis. Eelmised kaks kümnendit olid andnud vähe põhjust sõb-

ralikeks suheteks Angloameerika riikide ja N. Liidu vahel ning palju alust kahtlustusteks. Ent Saksamaa rünnak N. Liidule juunis ja Jaapani rünnak Pearl Harborile detsembris 1941 sidus nende riikide saatused ühte. Briti julgeolekule sai N. Liidu püsimine eluliselt vajalikuks. Peaminister Churchill ütles: "Kui Hitler oleks põrgule kallale tunginud, siis ma oleksin Alamkojas kuradit vähemalt hea sõnaga maininud." (Tsiteerinud Feis 1967: 7.) Seda liitu ei kodifitseeritud ühtses kolmepoolses lepingus (ametliku lepingu sõlmisid õigupoolest ainult N. Liit ja Ühendatud Kuningriik), ent ta põhines real 1941. ja 1942. a toimunud kohtumistel ja antud lubadustel (Nadeau 1990; Feis 1967; Edmonds 1991: 9.–11. ptk).

Selle liidu nurgakiviks oli kokkulepe, et vaatamata Inglise-Ameerika sõjale Jaapani vastu Vaiksel ookeanil on võit Saksamaa üle vaieldamatu prioriteet. See kokkulepe sisaldas Inglise-Ameerika lubadust teise rinde avamiseks Euroopas. See pani ka aluse N. Liidule antavale massiivsele logistilisele abile, sealhulgas tuhandete lennukite ja tankide ning sadade tuhandete veoautode saatmisele (Ulam 1974: 329–330). Koostöö luure vallas oli samuti ulatuslik (Smith 1996). Ent kui Ameerika Ühendriigid ja Suurbritannia viisid läbi ühiseid sõjalisi operatsioone Põhja-Aafrikas ja dessandi Normandias, siis N. Liiduga mingit sellist ühisjuhtimist ei tekkinud. Et sõda peeti eraldi ida- ja läänerindel, piirdusid ühised sõjalised operatsioonid N. Liidu ja tema liitlaste vahel selliste ettevõtmistega nagu Nõukogude baaside kasutamine USA ja Suurbritannia lennuväe pommirünnakuteks Ungaris ja ühised mereoperatsioonid põhjas.

Kuigi kolm riiki ühtlustasid oma tegutsemise sõja võitmise nimel, osutus täiesti võimatuks kolme riigi vaheline kokkulepe normide, reeglite või protseduuride kohta, mis võimaldanuks üle saada vastastikustest kahtlustustest, eriti (kuid mitte ainult) N. Liidu ja Angloameerika riikide vahel. Eriti oluline oli liitlaste suutmatust leida institutsionaalset lahendust Ida- ja Kesk-Euroopa küsimusele: kuidas tagada ühelt poolt regiooni väikeste riikide iseseisvus ja teisalt N. Liidu kindlustunne oma julgeoleku suhtes. Saksa sissetungi hiljutine kogemus, N. Liidu ja Lääne tugev vaen bolševistlikust revolutsioonist alates ning Stalini territoriaalsed ambitsioonid tegid sellise lahenduse kättesaamatuks, hoolimata sõjaaja konverentsidel Teheranis (1943), Jaltas (1945) ja Pots-

damis (1945) tehtud jõupingutustest (Gormly 1990; täpsemalt vt N. Liidu nõudmiste kohta liitlastele sõjaaja konverentsidel Ulam 1974: 350–357, 367–377, 388–394).

Sõjaaegse kõrgelt institutsionaliseeritud alliansi puudumine tegi sõjajärgse Nõukogude-Ameerika koostöö kindlasti raskemaks, kui see muidu oleks olnud. Kuid isegi sellise alliansi olemasolul oleks põhimõttelised vastuolud N. Liidu ja Lääne vahel tõenäoliselt teinud laialdase koostöö võimatuks. 1947. a julgeolekukeskkonnas valitsesid pigem ohud kui riskid. Meie arutluse kohaselt on ohule orienteeritud alliansside transformeerimiseks julgeolekut korraldavateks institutsioonideks vajalikud nii ohu puudumine endiste partnerite poolt kui ka varasem institutsionaalse koostöö kogemus. Teise maailmasõja järel ei olnud eduka transformatsiooni kahest tingimusest kumbki täidetud ja seetõttu pole üllatav, et vaatamata põhikirja 6. ja 7. peatüki sätetele ei saanud ÜROst Teise maailmasõja järel efektiivset julgeolekut korraldavat institutsiooni.

4. NATO ÜMBERKUJUNEMINE

NATO tulevikust on saanud üks kõige tähtsamaid ja raskemaid küsimusi külma sõja järgse Euroopa julgeolekus. Põhja-Atlandi Lepinguorganisatsioon asutati 1949. aastal. Esimese peasekretäri lord Ismay kuulsa lause järgi loodi NATO selleks, et “hoida venelased väljas, ameeriklased sees ja sakslased maas”. Selle üheksateist liiget on Belgia, Kanada, Taani, Prantsusmaa, Saksamaa (alates 1955. aastast), Kreeka (alates 1952. aastast), Island, Itaalia, Luksemburg, Madalmaad, Norra, Portugal, Hispaania (alates 1982. aastast), Türgi (alates 1952. aastast), Ühendatud Kuningriik, Ameerika Ühendriigid ning Tšehhimaa, Poola ja Ungari (alates 1999. aastast). NATO on poliitiline ja sõjaline kollektiivse kaitse organisatsioon: lepingu 4. artikkel näeb ette konsultatsioone liitlaste vahel, kui kasvõi üks liige usub, et tema territoriaalne puutumatus, poliitiline sõltumatus või julgeolek on ohus, ning 5. artikkel näeb otseselt ette sõjalist koostööd, sätestades, et relvastatud rünnakut ühe või mitme Euroopa või Põhja-Ameerika liikmesriigi vastu peetakse rünnakuks nende kõigi vastu.

Algupäevil oli Põhja-Atlandi leping aluseks meie mõistes liidule USA ja Lääne-Euroopa vahel. "NATO I" (Helga Haftendorn eritleb NATO arengu erinevaid staadiume kui NATO I, NATO II ja NATO III: vt Haftendorn 1997) oli tegelikult Ameerika Ühendriikide ühepoolne julgeolekugarantii, kinnitus Ameerika toetusest Lääne-Euroopale N. Liidu ohu vastu, ja hiljuti Saksamaa vastu sõdinud riikidele kinnituseks Saksa ohu taaspuhkemise vastu. Tõsisema institutsionaliseerituse puudumise tõttu ei olnud NATO olulisel määral "organisatsioon".

Asi muutus pärast Korea sõja puhkemist 1950. a juunis. Ameerika Ühendriigid paigutasid oma väed Euroopasse ja NATO lõi ülemjuhatause, mille esimeseks juhiks oli kindral Dwight D. Eisenhower. Aastate jooksul arendas NATO välja liikmetevahelise multilateraalse koostöö laialdased struktuurid, alates tiptasemel Põhja-Atlandi Nõukogust kuni kaitseplaneerimise ja integratsiooni eri aspekte puudutavate komiteedeni.

Suurenenud oht oli NATO 1951. a järgse institutsionaliseerumise peapõhjus. Korea sõda vapustas Ameerika ja Euroopa liidreid, sundides ümber hindama Nõukogude ohu ning heidutuseks ja kaitseks vajaliku sõjalise kohaloleku vormi. Tulemuseks oli Trumani administratsiooni otsus paigutada Euroopasse maaväed. See oli vastuolus riigisekretär Dean Achesoni poolt Senatis Põhja-Atlandi lepinguteemalistel kuulamistel antud kinnitusega, et Ameerika Ühendriigid ei kavatse paigutada alaliselt Euroopasse märkimisväärset arvul vägesid. Pärast jaanuarist märtsini 1951 kestnud "suurt debatti" otsustas USA Senat 4. aprillil vägede saatmise Euroopasse heaks kiita (Williams 1985: 87–91). Teiseks NATO institutsionaliseerumise oluliseks põhjuseks oli vajadus toime tulla suure hulga alliansisistest probleemidega, mida tekitasid alliansi tõhustamiseks ette võetud sammud (Lääne-Saksamaa lülitamine sõjalisse struktuuri ning USA osaluse kinnistamine, tõstmaks Euroopa partnerite kindlustunnet). Euroopa Kaitseühenduse (EDC) tagasilükkamine Prantsusmaa Rahvusassamblee poolt 1954. a viis otseselt uundusteni, mis tegid NATOst hübriid-institutsiooni, kombineerides ulatuslikud julgeolekut korraldavad funktsioonid jõudude koondamisega. Sama aasta varasügisel sõlmisid kuus Mandri-Euroopa riiki ning Suurbritannia, Kanada ja

Ameerika Ühendriigid keeruka kokkuleppe, mis viis Saksamaa liitumiseni NATOga. Kokkulepe põhines kolmel üksteist võimendaval lubadusel: esiteks, USA tuumagarantii ja lubadus hoida Euroopas vägesid; teiseks, Briti lubadus hoida vägesid mandril; ja kolmandaks, Saksamaa lubadus taasrelvastuda sellisel moel, mis on liitlastele vastuvõetav (Kugler 1993; Schwartz 1991). See tehing tähendas, et edukaks toimimiseks alliansina pidi NATO olema ka efektiivne julgeolekut korraldav institutsioon — ehk ta pidi kontrollima “Saksamaa küsimust”. Seetõttu arendas NATO välja julgeolekut korraldava repertuaari ja ka alliansi repertuaari. See hübriidkombinatsioon täitis oma ülesannet hästi, kui pärast 1989. aastat muutusid julgeolekut korraldavad funktsioonid eriti nõutavaks.

NATO II funktsioonid keskendusid liikmetevahelisele julgeolekukoostööle, Saksamaa ja Ameerika Ühendriikide integreerimisele Euroopa kaitseks (kuigi erinevatel eesmärkidel) ja tõhusa kaitsevõime säilitamisele N. Liidu võimaliku sõjalise rünnaku tagasitõrjumiseks. Seetõttu oli tema struktuurides rõhk alliansisistestel konsultatsioonidel, abinõudel, mis pidid looma tingimused USA vägede viibimiseks Euroopas hoolimata sisepoliitika kapriisidest, ning muljetavaldaval sõjalisel võimsusel. NATO arendas välja reeglid, protseduurid ja protsessid, mis pidid ühtaegu looma usaldusväärse heidutuse ja kaitse N. Liidu vastu ning siduma Saksamaad nii, et see ei ohustaks enam Lääne-Euroopa riike, mis olid nüüd NATOs tema partneriteks. See Lääne-Euroopa julgeolekukorralduse oluline aspekt tingis alliansisisese läbipaistvuse mehhanismide ning selliste reeglite väljatöötamise, mis pidid tugevdama NATO liikmesriikide demokraatlikku iseloomu.

Oma eesmärkide mitmekesisuses oli NATO seega institutsionaalne segavorm. Vahel täitsid üht eesmärki teenivad funktsioonid ka teist: liitlasjõudude paigutamine Saksamaa territooriumile tõstis NATO sõjalise võimsuse usaldusväärssust N. Liidu silmis ja samas piiras tõsiselt Saksamaa sõltumatu sõjalise tegutsemisvabaduse potentsiaali. Ent vahetevahel põhjustasid NATO eesmärgid alliansi liikmete vahel pingeid ja tekitasid sisepoliitilist rahulolematust, näiteks 1950. aastate otsus lubada Saksamaa taasrelvastumist, loomaks piisava suutlikkusega konventsionaalseid relvajõude, ja otsus suurendada NATO tuumaheidutuse usaldus-

väärsust 1970. aastatel Pershing II ja tiibraketide paigutamisega Euroopasse (Risse-Kappen 1988). Üldiselt on segaeesmärkidega koalitsioonid tõesti selliste kriiside suhtes vastuvõtlikud (Richardson 1996).

Kui 1989. a hakkas Euroopa kontekst muutuma, tekkis NATO-l vajadus mittefunktsionaalsetest struktuuridest loobumiseks ja muutuva julgeolekukeskkonna vajadustele vastavate struktuuride loomiseks. Sõjaliselt tuli NATO-l vähendada oma N. Liidu vastu suunatud hiiglaslikke relvajõude, mis olid muutunud julgeolekukoostöö edendamise püüdlustele tõsiseks koormaks. Allianss on püüdnud kujundada väiksemaid, paindlikumaid ja kohanemisvõimelisemaid relvajõudusid, sealhulgas kiirreageerimisjõudusid, rohkem tõeliselt multinatsionaalseid sõjalisi üksusi ning eriülesandelisi ühisjõudusid,* et teha NATO ühised sõjalised vahendid kasutatavaks NATO liikmesriikide või Lääne-Euroopa Liidu (WEU) korraldavates laiemates operatsioonides. Isegi enne ÜRO poolt heaks kiidetud rakendusjõudude (IFOR) ja stabiliseerimisjõudude (SFOR) loomist mängis NATO ÜRO operatsioonides olulist osa, alates Bosnia lennukeelutsoonide tagamisest aprillis 1993. Need organisatsioonilised muutused võimaldasid NATO-l kui institutsioonil — mitte lihtsalt tema liikmetel kui sõltumatutel riikidel — vastata ÜRO üleskutsele osaleda rahuvalves ja rahuloomes ning kergendasid ÜRO poolt sanktsioneeritud NATO operatsioone Bosnias alates 1995. aastast.

NATO on ka poliitiliselt kohanenud keskkonnaga, kus oht ei ole enam peamine julgeolekuprobleem. NATO Londoni deklaratsioon juulist 1990 ja Rooma tippkohtumisel novembris 1991 vastuvõetud uus strateegiline kontseptsioon kinnitasid, et endise Varssavi pakti riigid ei ole enam vastased, vaid pigem partnerid Lääne julgeolekus, ja vähendasid alliansi sõltuvust tuumarelvadest. Samal Rooma tippkohtumisel lõi NATO ka uue poliitilise organisatsiooni, Põhja-Atlandi Koostöö nõukogu (NACC), ning kutsus kõiki endise Varssavi pakti riike sellega ühinema. See tegu

---

* *Combined Joint Task Forces (CJTF)*: multinatsionaalsed, eri väelike ühendavad sõjalised üksused, mida NATO on arendanud 1994. aastast alates. CJTF on mõeldud kiireks reageerimiseks uues julgeolekukeskkonnas, kus valitsevad väiksema ulatusega, kuid mitmekesised ja raskesti ennustatavad julgeolekuriskid. *Tlk.*

täitis kaht eesmärki: liitis uusi riike ja laiendas NATO funktsioone konsultatsioonide, infovahetuse ja selguse vallas (Wallander 1999: 6. ptk).

Need otsused peegeldasid Euroopa riikide eliidi ja otsusetegijate hulgas valitsevat veendumust, et Euroopa julgeoleku probleemid erinevad külma sõja aegsetest. Näiteks Venemaa ja Saksamaa juhid peavad teise riigi planeeritud agressiooni ohtu väga väikeseks, ning Saksamaa ja Venemaa ametiisikud on avaldanud ühele autoritest korduvalt arvamust, et Euroopa julgeoleku uued probleemid on seotud pigem "riskide" või "väljakutsetega" kui "ohtudega", mis on põhimõtteliselt hoopis teine probleem koos fundamentaalselt erinevate vajadustega. Konkreetsemalt vajab see poliitika ja vahendeid stabiilsuse ja transpertsuse suurendamiseks; üldises plaanis vajatakse pigem integratsiooni kui heidutust (Wallander 1999: 3. ptk).

Samas ei olnud NACC otseselt vastuseks põhimõttelisele küsimusele: milline saab pärast külma sõja lõppu olema suhe NATO liikmeskonna ja eesmärgi vahel. NATO funktsioone sai laiendada ja kohandada uuele keskkonnale, tema tegevust koordineerida allianssi mittekuuluvate riikidega, ent alles jäi põhimõtteline probleem — kas NATO ise peaks laienema. 1994. a lõi allianss osalt selleks, et liikuda laienemise suunas, ja osalt selleks, et küsimuselt tol hetkel poliitilist tähelepanu kõrvale juhtida, programmi "Partnerlus Rahu Nimel" (PfP). 1996. aastaks oli sellega ühinenud kaksikümneks riiki, sealhulgas Venemaa. PfP kuulutas oma eesmärgiks koostöö parandamise NATO liikmete ja võimalike liitujate vahel, kuigi PfP liikmelisus ei tähendanud iseenesest edaspidi NATO liikmeks saamist. PfP tegevus keskendub transpertsusele kaitseplaneerimises ja eelarvetes; sõjajõudude demokraatlikule kontrollile; rahuvalve, humanitaarsete ning otsimis- ja pääste missioonidega seotud sõjalisele koordineerimisele ja ühisõppustele NATOga.

Vaatamata institutsionaalsetele uuendustele nagu NACC ja PfP ei kadunud NATO laienemise küsimus kuhugi. Osutus, et NACCst ja PfPst ei saa NATO laienemise aseainet. NATO liikmesriigid otsustasid mais 1997 võtta Ungari, Poola ja Tšehhimaat uuteks liikmeteks ning jätta üks võimalikele edaspidistele liitujatele avatuks.

Laienev NATO ei ole siiski vana NATO — allianss, mis keskendus N. Liidust lähtuvatele ohtudele. NATO on muutumas alliansist julgeolekut korraldavaks institutsiooniks. Nagu kirjutab USA riigisekretär Madeleine Albright: "NATO ei vaja vaenlast. Tal on püsivad eesmärgid." (*Economist*, 15. II 1997.) NATO III jääb organisatsiooniks, kuid ta on oma olemuselt vähem allianss ja rohkem julgeolekut korraldav institutsioon. Näiteks NATO ja Venemaa mais 1997 sõlmitud kokkuleppes, mis sillutas teed Venemaa vastumeelsele soostumisele laienemisega, seisab NATO lubadus, et tal "ei ole plaane, põhjust ega kavatsust" paigutada konventsionaalseid sõjalisi jõude ega tuumajõude ühegi uue liikmesriigi territooriumile. Selle lubadusega kaob seega üks NATO kui alliansi külma sõja aegsetest peamistest toimimisviisidest ning väheneb tema efektiivne suutlikkus kollektiivseks kaitseks.

Euroopa keskkonna iseloom — pigem riskid kui ohud — seab meile küllaltki hästi NATO ümberkujunemist. Ent samavõrd oluline on NATO suuremate liikmete pühendumus NATO institutsioonidele. Seda pühendumust toetab NATO kui Lääne julgeolekumehhanismi legitiimsus ja laialdane võrgustik NATO riikide ametnikke ja poliitikuid, kes on pühendunud alliansile ja tunnevad üksteist. Teistel potentsiaalsetel rivaalidel, nagu Lääne-Euroopa Liit ja Euroopa Julgeoleku- ja Koostööorganisatsioon (OSCE), ei ole kasutada selliseid ressursse. USA pühendumus NATO-le on määratult suurem kui pühendumus OSCE-le; ja muidugi ei ole ta WEU liige.

Me esitame idee, kuigi üsna esialgse, et NATO institutsioonide hübriidne iseloom on samuti tähtis. Saksamaa kogemuse kaudu arendas NATO välja selged toimimisviisid oma liikmete vaheliste julgeolekudilemmade kontrollimiseks. Need toimimisviisid on edasikantavad ja neid võib suhteliselt väheste kuludega uude olukorda üle kanda. Külma sõja ajal kujunesid toimimisviisid, mis edendasid NATO liikmete vahelist transpertsust ja koostööd. Selliseid toimimisviise arendatakse ja institutsionaliseeritakse tänapäeval edasi — seda eesmärki teenivad uute riikide vastuvõtmise või lihtsalt alliansi ja mitteliikmete vahelise koostöö

laiendamise ettepanekud.⁶ Et NATO-l juba on reeglid, protseduurid ja struktuurid riikidevahelise julgeoleku korraldamiseks, on tõhusam toetuda neile ja mitte hakata tühjalt kohalt uusi institutsioone rajama. Me arvame, et NATO-l on õnnestunud saada Euroopas juhtivaks julgeolekut korraldavaks institutsiooniks mitte ainult seepärast, et ta oli edukas allianss, vaid ka seepärast, et ta oli edukas julgeoleku hübriidinstitutsioon.⁷

Meie arutlus kätkeb ka oma poliitilist järeldust. Kui NATO on tõesti saamas julgeolekut korraldavaks institutsiooniks, siis lähtudes meie arutlusest 1. peatükis peaks ta saama pigem inklusiivseks kui jääma eksklusiivseks. Vastates pigem riskidele kui ohtudele, peaks ta täiendavalt kaasama teisi Euroopa riike, eriti neid, kus on tegemist julgeolekuprobleemide ja ebastabiilsusega. NATO laiendamine peaks seega tähendama mitte ohule orienteeritud sõjalise alliansi laienemist, vaid alliansi muutumist julgeolekut korraldavaks institutsiooniks.

4. JÄRELDUSED

NATO on muutumas ohtudele keskendunud eksklusiivsest alliansist inklusiivseks julgeolekut korraldavaks institutsiooniks, mis tegeleb peamiselt riskidega. Tundub, et Ameerika Ühendriikides NATO laienemise üle väitlejad ei ole seda mõistnud. Mõned oponentid on muretsenud Venemaa võõrdumise pärast, samas kui teised on kritiseerinud NATO sõjalise suutlikkuse väidetavat lahendamist 1997. a Venemaaga sõlmitud konsultatsioone ette nägeva kokkuleppe tulemusel. Mõlemad näivad arvavat, et NATO jääb sõjaliseks alliansiks, kuigi üks osa kriitikuid laidab sellise alliansi laienemist (mis väidetavalt ohustab Venemaad) ja teine

---

⁶Mõned arutlused NATO liikmeskonna ja funktsioonide laiendamisest keskenduvad neile küsimustele. Vt Asmus jt 1993; Brzezinski 1995; Glaser 1993; Holbrooke 1995; Brown 1995.

⁷Selle mõtte eest oleme tänu võlgu Tim Snyderile Harvardi Ülikooli rahvusvaheliste suhete keskuse Olini institutsioonist, kes pakkus selle välja sõnavõtus samas toimunud julgeolekuinstitutsioonide alasel kohtumisel 17.–19. märtsil 1997. Kas NATO muutumine jätkub edukalt, on tuleviku küsimus ja jääb väljapoole selle artikli teemaderingi. NATO ja OSCE võrdlust vaata Wallander 1999: 6. ptk.

osa ründab — nagu nemad seda näevad — 5. artikli garantiide nõrgendamist ja abinõusid, mis annavad Venemaale sõnaõiguse NATO otsustusprotsessis.

Kui NATOst on saamas julgeolekut korraldav institutsioon, muudab see debatti tuntavalt. NATO sõjalised funktsioonid kahanevad koos ohtude vähenemisega; ning ta peaks järk-järgult laienema, et hõlmata kõiki demokraatlikke Euroopa riike, kes on pühendunud rahumeelsete, sõbralike suhete arendamisele territoriaalse *status quo* baasil. Need, kes soovivad Venemaale rahumeelset üleminekut demokraatiale, ei tohiks sellisele transformatsioonile vastanduda, vaid peaksid seda toetama.

On selge, et selline institutsionaalne transformatsioon oleks raske, ja see saaks toimuda ainult märkimisväärse aja jooksul. Võib võtta veel päris palju aega, enne kui Venemaast saab stabiilne demokraatia, mis oleks NATOs vääriline partner. Seni oleks võimalik vajalik NATO otsustetegemise ümberkorraldamine nii, et ta suudaks efektiivselt tegutseda isegi kahekümne või kahekümne viie liikmega: nii nagu Euroopa Liidus, võib ka siin vaja minna mingis vormis kvalifitseeritud enamushääletust. Igal juhul peab NATO laiendamine toimuma selges arusaamises, et küsimus ei ole eksklusiivse sõjalise alliansi geograafilise ulatuse laiendamises — 5. artikli rakendamisel Vene lõuna- või idapiiridel poleks mingit väljavaadet —, vaid inklusiivse, Euroopaga piiratud julgeolekut korraldava institutsiooni loomises.

Kõige tähtsam on praegu vältida segadust, mis viiks Venemaa, Lääne-Euroopa või Ameerika Ühendriikide juhtivad riigimehed või poliitikat mõjutava eliidi arvamusele, et NATO jääb ohtudele keskendunud eksklusiivseks alliansiks. Sellisel eeldusel põhinev poliitika on kohatu ja töötab iseenda vastu.

Kui NATO muutumine saab olema edukas, nagu me loodame, saab temast Euroopa Kontserdi kõrval alles teine julgeolekuinstitutsioon, mis on kestnud ajaliselt märkimisväärse perioodi, kusjuures liikmete pühendumise tase on olnud kõrge. Ajalugu peaks meil seetõttu lubama olla vaid ettevaatlikult optimistlikud. Kuid võrreldes mineviku liitude ja allianssidega ja võrreldes teiste kaasaegsete organisatsioonidega, nagu OSCE ja WEU, eristab NATOt ekstensiivne institutsionaliseerumine ning liikmete erakordselt kõrge pühendumise tase.

Olles tegutsenud eduka alliansina, saab NATO kasutada ohu tõrjumiseks loodud toimimisviise ja võrgustikke kui ressursse enda kohandamisel rahvusvahelise julgeolekuintitutsiooni rolliga. Nagu *March of Dimes*, esitab ta väljakutse loogikale, mille kohaselt funktsionaalne edu viib institutsiooni kokkuvarisemisele. Tema väljavaated muutuda inklusiivseks julgeolekut korraldavaks institutsiooniks tunduvad hiilgavad, juhul kui poliitikud tunnustavad, et NATO laienemisega peab kaasnema tema ümberorienteerumine ohtudelt pigem riskidele.

Kirjandus

- Art, Robert J. 1994. A Defensible Defense: America's Grand Strategy after the Cold War. — *International Security*, 15, pp. 5–53
- Asmus, Ronald D., Richard L. Kugler, F. Stephen Larrabee 1993. Building a New NATO. — *Foreign Affairs*, 72, pp. 28–40
- Axelrod, Robert 1984. *The Evolution of Cooperation*. New York: Basic Books
- Betts, Richard K. 1992. Systems of Peace or Causes of War? Collective Security, Arms Control, and the New Europe. — *International Security*, 17, pp. 5–44
- Brown, Michael E. 1995. The Flawed Logic of NATO Expansion. — *Survival*, 37, pp. 34–52
- Brzezinski, Zbigniew 1995. A Plan for Europe. — *Foreign Affairs*, 74, pp. 26–42
- Crutwell, Charles Robert Mowbray Fraser 1936. *The Role of British Strategy in the Great War*. London: The University Press
- Dase, Christopher 1992. Bedrohung, Verwundbarkeit und Risiko in der "Neuen Weltordnung": Zum Paradigmenwechsel in der Sicherheitspolitik. — *Sicherheitspolitik in den 90er Jahren: Politische und Ethische Positionsbestimmungen für die Bundeswehr*. Hrsg. Bernhard Moltmann. Frankfurt am Main: Haag und Herchen, S. 68–83
- Dockrill, Michael, J. Douglas Gould 1981. *Peace without Promise: Britain and the Peace Conferences, 1919–23*. Hamden, Conn.: Archon Books
- Duffield, John S. 1995. *Power Rules: The Evolution of NATO's Conventional Force Posture*. Stanford, Calif.: Stanford University Press
- Edmonds, Robin 1991. *The Big Three: Churchill, Roosevelt, and Stalin in Peace and War*. New York: W. W. Norton

- Fearon, James D. 1994. Signaling versus the Balance of Power and Interests: An Empirical Test of a Crisis Bargaining Model. — *The Journal of Conflict Resolution*, 38 (June), pp. 236–270
- Feis, Herbert 1967. *Churchill, Roosevelt, Stalin: The War they Waged and the Peace they Sought*. Princeton: Princeton University Press
- French, David 1995. *The Strategy of the Lloyd George Coalition, 1916–1918*. Oxford: Clarendon Press
- Glaser, Charles L. 1993. Why NATO is Still Best: Future Security Arrangements for Europe. — *International Security*, 18, pp. 5–50
- Gormly, James L. 1990. *From Potsdam to the Cold War: Big Three Diplomacy, 1945–47*. Wilmington: Scholarly Resources
- Haftendorn, Helga 1991. The Security Puzzle: Theory-Building and Discipline-Building in International Security. — *International Studies Quarterly*, 35, pp. 3–17
- Haftendorn, Helga 1997. The Post-Cold War Atlantic Alliance. — *The Madeline Feher European Scholar Lecture*. Ramat Gan: The Begin-Sadat Center for Strategic Studies
- Hanrieder, Wolfram 1989. *Germany, America, Europe: Forty Years of German Foreign Policy*. New Haven: Yale University Press
- Hart, H. L. A. 1961. *The Concept of Law*. Oxford: Clarendon Press
- Herz, John H. 1951. *Political Realism and Political Idealism*. Chicago: University of Chicago Press
- Holbrooke, Richard 1995. America: A European Power. — *Foreign Affairs*, 74: pp. 38–52
- Jervis, Robert 1976. *Perception and Misperception in International Politics*. Princeton: Princeton University Press
- Jervis, Robert 1978. Cooperation under the Security Dilemma. — *World Politics*, 30, pp. 167–214
- Jervis, Robert 1986. From Balance to Concert: A Study of International Security Cooperation. — *Cooperation Under Anarchy*. Ed. Kenneth Oye. Princeton: Princeton University Press, pp. 58–79
- Keohane, Robert O. 1982. The Demand for International Regimes. — *International Organization*, 36, pp. 325–355
- Keohane, Robert O. 1984. *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy*. Princeton: Princeton University Press
- Keohane, Robert O. 1989. Neoliberal Institutionalism: A Perspective on World Politics. — *International Institutions and State Power: Essays in International Relations Theory*. Boulder, Colo.: Westview, pp. 1–20

- Keohane, Robert O., Joseph S. Nye 1993. Introduction: The End of the Cold War in Europe. — *After the Cold War*. Eds. Keohane, Nye, Hoffmann. Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- Kugler, Richard L. 1993. *Commitment to Purpose: How Alliance Partnership Won the Cold War*. Santa Monica, Calif.: Rand
- Martin, Lisa L. 1992a. *Coercive Cooperation: Explaining Multilateral Economic Sanctions*. Princeton: Princeton University Press
- Martin, Lisa L. 1992b. Interests, Power, and Multilateralism. — *International Organization*, 46, pp. 765–792
- Martin, Lisa L. 1995. Heterogeneity, Linkage and Commons Problems. — *Local Commons and Global Interdependence*. Eds. R. O. Keohane and E. Ostrom. London: Sage, pp. 71–91
- McCalla, Robert B. 1996. NATO's Persistence after the Cold War. — *International Organization*, 50, pp. 445–475
- Mearsheimer, John J. 1990. Back to the Future, Instability in Europe after the Cold War. — *International Security*, 15/1 (Summer), pp. 5–56
- Milgrom, Paul R., Douglas C. North, Barry R. Weingast 1990. The Role of Institutions in the Revival of Trade: The Law Merchant, Private Judges, and the Champagne Fairs. — *Economics and Politics*, 2, pp. 1–23
- Nadeau, Remi 1990. *Stalin, Churchill, and Roosevelt Divide Europe*. New York: Praeger
- Nye, Joseph S. 1990. *Bound to Lead*. New York: Basic Books
- Nye, Joseph S. 1995. East Asian Security: The Case for Deep Engagement. — *Foreign Affairs*, 74 (July–Aug.), pp. 90–102
- Osgood, Robert E. 1962. *NATO: The Entangling Alliance*. Chicago: University of Chicago Press
- Peters, Ingo 1999. The OSCE and German Policy: A Study in How Institutions Matter. — *Imperfect Unions. Security Institutions over Time and Space*. Eds. Haftendorn, Keohane, Wallander. Oxford: Oxford University Press, pp. 195–222
- Phillipott, William James 1996. *Anglo-French Relations and Strategy on the Western Front, 1914–18*. London: Macmillan
- Powell, Robert 1990. *Nuclear Deterrence Theory: The Search for Credibility*. Cambridge: Cambridge University Press
- Powell, Robert 1996. Uncertainty, Shifting Power and Appeasement. — *American Political Science Review*, 90/4 (Dec), pp. 749–764
- Richardson, Louise 1996. *When Allies Differ: Anglo-American Relations during the Suez and Falklands Crises*. New York: St Martin's Press

- Richardson, Louise 1999. The Concert of Europe and Security Management in the Nineteenth Century. — *Imperfect Unions. Security Institutions over Time and Space*. Eds. Haftendorn, Keohane, Wallander. Oxford: Oxford University Press, pp. 48–79
- Risse-Kappen, Thomas 1988. *The Zero Option: INF, West Germany, and Arms Control*. Boulder, Colo.: Westview
- Salter, J. A. 1921. *Allied Shipping Control: An Experiment in International Administration*. Oxford: Clarendon Press
- Schelling, Thomas C. 1960. *The Strategy of Conflict*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- Schroeder, Paul W. 1976. Alliances 1815–1945: Weapons of Power and Tools of Management. — *Historical Dimensions of National Security Problems*. Ed. Klaus Knorr. Lawrence, Kan.: University of Kansas Press, pp. 227–262
- Schroeder, Paul W. 1994a. Historical Reality vs Neo-Realist Theory. — *International Security*, 19/1 (Summer), pp. 108–148
- Schroeder, Paul W. 1994b. *The Transformation of European Politics 1763–1848*. Oxford: Clarendon Press
- Schwartz, Thomas Alan 1991. *America's Germany: John J. McCloy and the Federal Republic of Germany*. Cambridge: Harvard University Press
- Shepsle, Kenneth A. 1986. Institutional Equilibrium and Equilibrium Institutions. — *Political Science: The Science of Politics*. Ed. Herbert Weisberg. New York: Agathon
- Smith, Bradley F. 1996. *How the Allies Traded Intelligence, 1941–1945*. Lawrence, Kan.: University of Kansas Press
- Stein, Arthur A. 1990. Why Nations Cooperate: Circumstance and Choice. — *International Relations*. Ithaca, NY, and London: Cornell University Press
- Stinchcombe, Arthur 1968. *Constructing Social Theories*. New York: Harcourt, Brace and World
- Tams, Carsten 1999. The Functions of a European Security and Defence Identity and its Institutional Form. — *Imperfect Unions. Security Institutions over Time and Space*. Eds. Haftendorn, Keohane, Wallander. Oxford: Oxford University Press, pp. 80–106
- Tuschoff, Christian 1999. Alliance Cohesion and Peaceful Change in NATO. — *Imperfect Unions. Security Institutions over Time and Space*. Eds. Haftendorn, Keohane, Wallander. Oxford: Oxford University Press, pp. 140–161
- Ulam, Adam B. 1974. *Expansion and Coexistence: Soviet Foreign Policy 1917–73*. 2nd edn. Fort Worth, Tex.: Holt, Rinehart, and Winston

- Wallander, Celeste A. 1999. *Mortal Friends, Best Enemies: German-Russian Cooperation after the Cold War*. Ithaca, NY: Cornell University Press
- Wallander, Celeste A., Helga Haftendorn, Robert O. Keohane 1999. Introduction. — *Imperfect Unions. Security Institutions over Time and Space*. Eds. Haftendorn, Keohane, Wallander. Oxford: Oxford University Press, pp. 1–20
- Walt Stephen M. 1987. *The Origins of Alliances*. Ithaca, NY, and London: Cornell University Press
- Walt, Stephen M. 1991. The Renaissance of Security Studies. — *International Studies Quarterly*, 35, pp. 211–239
- Waltz, Kenneth N. 1979. *Theory of International Politics*. Reading, Mass.: Addison-Wesley
- Waltz, Kenneth N. 1993. The Emerging Structure of International Politics. — *International Security*, 18/2 (Fall), pp. 44–79
- Williams, Phil 1985. *The Senate and U.S. Troops in Europe*. New York: St Martin's Press
- Williamson, Oliver E. 1985. *The Economic Institutions of Capitalism*. New York: Free Press
- Wolfers, Arnold 1962. *Discord and Collaboration: Essays on International Politics*. Baltimore and London: Johns Hopkins Press.

ROBERTO. KEOHANE on Duke'i Ülikooli James B. Duke'i politoloogias õppetooli professor ning Ameerika Kunstide ja Teaduste Akadeemia liige, *PhD* Harvardi Ülikoolis 1966. a.

CELESTE E. WALLANDER on Harvardi Ülikooli haldusteaduse dotsent ja Davise Vene Uuringute Keskuse Venemaa julgeolekule uue lähenemisprogrammi direktor, *PhD* Yale'i Ülikoolis 1990. a.

SALOME TREI. Laua ääres istuv mees. (1936)

FÜÜRER JA TEMA MÕTLEJAD:

Kolmanda Riigi filosoofiast

Gereon Wolters

Tõlkinud Nele Lopp

SISSEJUHATUS

Järgneva mõtiskelu teemaks on saksa filosoofia ja saksa filosoofid natsionaalsotsialistliku režiimi ajal. Etteruttavalt olgu öeldud, et niisuguseid kuritegelikke lurjuseid ja vingamehi (meie poliitiliselt korrektsetele teravkõrvadele teadmiseks: *naisi* nende seas polnud)¹, nagu me kohtame näiteks juristide või arstide hulgas, me siin eest ei leia. "Auschwitzi" ei hoidnud käigus filosoofid. Nagu näha, on filosoofia praktikavõõrusel mõnikord ka omad eelised.

Esimene osa käsitleb nn Kolmanda Riigi filosoofiat ja filosoofe üldiselt. Teine osa esitab ühe (Oskar Beckeri) juhtumi analüüsi ning kolmandas osas üritatakse leida esialgu veel visandlikku ja võib-olla vaieldavatki vastust küsimusele, millised filosoofilised asjaolud võisid soodustada filosoofide muutumist natsifilosoofideks ning millised asjaolud võisid seda pigem takistada.

Der "Führer" und seine Denker: Zur Philosophie des "Dritten Reichs". — *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*. Bd. 47 (1999), 2, S. 223–251.

Autor on teinud originaaltekstile mõningaid täiendusi. Avaldame autori loal.

¹Leamani nimestiku alusel (1993: 95–99). Nimestik puudutab saksa ülikoole (jättes kahjuks kõrvale tehnikaülikoolid, kus samuti õpetati filosoofiat).

I. FILOSOOFID JA FILOSOOFIA KOLMANDAS RIIGIS

Vaadeldes saksa filosoofiat 1933. ja 1945. aasta vahemikul, tor-kab sedamaid silma, et seal ei leidu ainsatki filosoofilist märtrit, see tähendab: mitte kedagi ei mõrvatud tema filosoofilise õpetuse tõttu.² Oma põhijoontes oli natsionaalsotsialism filosoofia suhtes ükskõikne. Mulle ei ole ka muidu teada, et keegi oleks oma *filosoofliste* seisukohtade tõttu sattunud “üksnes” vangi või koonduslaagrisse. Selle poolest erineb natsionaalsotsialism kommunismist, teisest selle sajandi verisest totalitarismist. Kommunism mõistis ja mõistab end peamiselt filosoofiast inspireeritud liikumisena ning ta püüdleb peamiselt filosoofiliselt põhjendatud riigivormi poole. Kommunistlikud juhid olid või vähemasti tahtsid olla sageli filosoofid.

Midagi seesugust ei saa aga väita juhtivate natsionaalsotsialistide kohta: Adolf Hitler — äpardunud maalikunstnik —, Hermann Göring — edukas õhujõudude ohvitser —, Heinrich Himmler — kõlupeast diplomeeritud põllumees —, Joseph Goebbels — äpardunud kirjanik, ent siiski germanistika doktorikraadi omanik, režiiimi “haritlane”. Need sarkastilised formuleeringud on pärit Dresdeni romanistika korralise professori Viktor Klempereri sulest. Klempereril õnnestus vaatamata oma juudi päritolule hulga õnnelike juhuste kokkusattumise tõttu Kolmas Riik maalt lahkumata üle elada.³

²See ei tähenda aga, nagu ei oleks — eelkõige okupeeritud maa-des — mitmeidki filosoofe mõrvatud poliitilistel või “rassilistel” põhjustel. Poola kohta on olemas täpsed andmed, vrd Gromska 1948, Jadacki 1993.

³Klemperer 1997: I, 157. Ta kirjutab 1934. aasta 14. oktoobri päevikusissekandes: “Propagandaminister kirjutab alati alla ‘Dr Goebbels’. Tema on valitsuse haritlane, s.t veerandharitlane kirjaoskamatu seas. Arvamus tema vaimsest võimekusest on hämmastavalt laialt levinud; teda kutsutakse sageli valitsuse “peaks”. Milline vähenõudlikkus.” — Klempereri päevikud on muuseas ainukordseks ja asendamatuks allikaks igapähele, keda huvitab rohkem kui pelgalt abstraktne arusaam juutide tagakiusamisest natsionaalsotsialistlikul Saksamaal. Põhjalikes ja piinlikult täpsetes sissekannetes kirjeldab Klemperer, olles täielikult assimileerunud protestantliku juudina abielus “aarialannaga”, aste-astmelt juutide õigustest ilmajätmise protsessi eluõiguse kaotamiseni välja.

Natsionaalsotsialistlikku filosoofiat mingisuguste põhjapanevate filosoofiliste ettekirjutuste näol ei eksisteerinud. Juhtivate natsionaalsotsialistide huvi filosoofia vastu oli kasin. Gadamer võtab selle ühes intervjuus äärmiselt tabavalt kokku: “[---] neile [s.t natsidele] oli üks kama kõik, mis asju me ajasime. Tudengid kujutasid endast muidugi ohtu. Eks neid olnud ju tuhandeid. Aga need paar professorit — kama kõik. Kurat nende intelligentidest isemõtlejatega. Selline hinnang meile ju anti! [---] mis puutub filosoofide rolli, siis mis ma seal ikka muud oskan kosta kui et tõelised natsid ei tundnud meie vastu küll vähimatki huvi” (Gadamer 1990: 551).

Töötasin seda artiklit ette valmistades läbi Hitleri programme kirjutise *Mein Kampf* (Minu võitlus) — tõtt-öelda olen ma selle töö eest küll teatava hüvituse ära teeninud. Traditsioonilises mõttes filosoofilisi seisukohti *Mein Kampf* ei sisalda. Seevastu sisaldab ta aga seda, mida füürer nimetab oma “maailmavaateks”⁴ — toda tema Viini-perioodi lugemuse põhjal tekkinud eklektilist ja ägedat, ent siiski ikka ja jälle järjekindlaks tervikuks liidetud pundart pooltõdedest, valedest, vihavalingutest, lootustest ja hirmudest. Minu jaoks hämmastavaimaks lugemisleiuks osutus see, kui võrd järjekindlalt, ajuti pisimagi detailini, tegi Hitler aastaid hiljem selle oma 1924. ja 1926. aastal ülestähendatud programmi teoks.⁵ Läbivalt jääb mulje, nagu oleks *Mein Kampf* i näol tegemist pigem tagantjärele kirja pandud õigustusega Hitleri poliitikale kui programmiga, mis alles tuleb teostada. Kuid küllap pidi see raamat tunduma paljudele Hitleri kaasaegsetele kahekümnendatest aastatest mingi hullumeelse inimese teosena, juhul kui nad seda muidugi üldse lugesid. Ajaloolasel Veit Valentinil on

⁴“Sel [Viini] perioodil võtsid minu jaoks kuju teatav maailmapilt ja teatav maailmavaade, millest sai kõigi minu tookordsete tegude graaniital. Sellele, mis ma enesele niiviisi kord loonud olin, tuli mul vaid pisut juurde õppida, midagi muuta polnud tarvis” (Hitler 1934: 21).

⁵Ainsaks oluliseks erandiks näib olevat teatav antikapitalism, millel on *Mein Kampf* is veel suur osatähtsus, mis aga hiljem üha enam ja enam kaob.

jäägitult õigus, kui ta 1947. aastal sedastab: "Hitleri lugu on tema alahindamise lugu".⁶

Hitleri "maailmavaade" koosneb minu meelest põhiliselt kolmest põhiveendumusest ja kolmest imperatiivist, mis on nende veendumuste tuletised. Ja lõpuks, kõiki osiseid hõlmavaks ja ühendavaks sidemeks on antisemitism.

Esimene põhiveendumus väljendab — moodsas kõnepruugis — individuaalsuse taandamist etnilisusele. Konkreetsest rahvuslikust *resp.* rassilisest kuuluvusest saab siin indiviidi identiteedi keskne mõõde.⁷ *Teine* põhiveendumus seisneb täpsemalt põhjendamata arvamuses, nagu oleks niinimetatud aaria rass muude rassidega võrreldes kultuuriliselt kõrgemal arenguastmel ja seega kõige väärtuslikum. Aaria rassi ajalooliseks haripunktiks olevat omakorda saksa rahvus.⁸ Neile kahele põhiveendumusele

---

⁶Tsiteeritud Jäckeli (1986: 16) järgi. Minu põgus kokkuvõte langeb loomuldasa kokku — erinevaid rõhuasetusi Hitleri maailmavaate komponentide osas arvestamata jättes — tulemustega, milleni jõuab Jäckel nimetatud lausega pealkirjastatud raamatus.

⁷Selles kontekstis on huvipakkuv, kuidas Hitler ekspluateerib teaduse prestiiži objektiivsuse valdajana. Ta kannab oma mõttearendused rassi ja liigi teemal — ilmselt ei tee ta neil mõistetel vahet — ette toonil, millega tehakse teatavaks pädevad teadussaavutused. Antud juhul olulist erinevust, et rasse on võimalik hõlpsalt ristata, liike seevastu mitte, ei näi Hitler märkavat. Sellele viitab ka juba Jäckel (1986: 99j).

⁸"Kõik see, mida me tänapäeval inimkultuuri, kunsti, teaduse ja tehnika saavutustena tunneme, on peaaegu eranditult aarialase loominguvili. Just nimelt see tõsiasi annab meile alust järeldada, ja mitte ilma põhjuseta, et tema üks oli kõrgema inimsuse rajaja ülepea ning seega on tegu selle ürgkujuga, mida meie "inimese" all mõistame. Tema on inimkonna Prometheus, kelle kirkast laubast kõigil ajal geniaalsuse jumalik säde sähvatab. [...] Eks tõrjutagu ta kõrvale — ja sügav pimedus langeb vahest juba mõne aastatuhande pärast taas maa peale, inimkultuur hävib ja maailm muutub kõnnumaaks" (Hitler 1934: 317j). Või lühemalt: "Kui jaotada inimkond kolme liiki: kultuurirajajateks, kultuurikandjateks ja kultuurihävitajateks, siis küllap tuleks esimese liigi esindajana kõne alla üksnes aarialane" (Hitler 1934: 318). — Ettekujutus saksa kultuurikandjate maailmaajaloolisest edemusest esines küllaltki sarnasel kujul juba Fichte teoses *Kõned saksa rahvale* (Reden an die deutsche Nation) füüreri esilekerkimisest enam kui sajand varem: "Kui selles,

kohaldabki Hitler oma isikliku, ilmselt termodünaamilise argikogemuse mudeli põhjal välja töötatud geneetika: selle kohaselt kaasneb "rasside segamisega" alati "halvenemine" "alaväärtuslikuma" seguosise suunas. Et "aarialane" seisab rassiliste näitajate järgi hierarhia tipus, on tema segamise tulemuseks teiste rassidega alati halvenemine.

Rahvusliku homogeensuse seisukohast pakub saksa rahvas Hitlerile esialgu veel kurvastavat vaatepilti: "Tõsiasi, et meil puudub vere poolest ühtne rahvus [*Volkstum*], on meid ütlemata kurvaks teinud" (Hitler 1934: 438). Saksa rahva puudulik rassiline homogeensus osutub füüreri silmis aga ühtlasi sakslaste suureks šansiks. Mõningad põhjamaise-germaanliku inimese ülimuslikemad rassi "ürgosised" olevat nimelt segunematuna säilinud. See asjaolu paneb riigile peale aretusliku "ülesande hoida alal ja edendada inimsuse kõrgeimat vormi, mille Kõigeväeline oma helduses on sellele maailmale kinkinud, ning sellesse ülesandesse tuleb suhtuda kui tõeliselt tähtsasse missiooni" (Hitler 1934: 439; vrd ka 449). Nimetatud ülesanne kujutab endast — kõigile ootustele vastavalt — ühtlasi "riigi esmast ülesannet" (Hitler 1934: 451). Nõndapalju Hitleri teisest põhiveendumusest aaria rassi edemuses. *Kolmas* veendumus seisneb maailma ajaloo käsitamises hävitust *resp.* orjastamist taotava võitlusena, mida rassid peavad eluruumi nimel.

Hitleri silmis kujutavad põhiveendumused endast bioloogilisi *resp.* ajaloolisi tõsiasju. Ta tuletab neist — läbinisti naturalistliku eksijärelduse vaimus, mis tuletab olemisest olemapidamise või tõsiasjadest normid — kolm *imperatiivi*: *esiteks*, sakslaste

---

mis nendes kõnedes esile toodud, on tõde, siis olete kõigi uute rahvaste seast just teie need, kelles inimliku täiustumise idu kõige puhtamal kujul esineb ning kes on volitatud selle täiustumise arenemist edendada. Peaksite teie ühes oma niisuguse loomusega hävima, hävib koos teiega ühtlasi kogu inimsoo viimnegi lootus päästele oma hädade kuristikust. [---] Meiegi oleme üsna hästi tuttavad maakera pealispinnaga, nagu ka kõikide rahvastega, kes selle peal elavad. Kuid kas me tunneme seeläbi ühtainsatki uue maailma hõimuga [s.t sakslastega] sarnlevat rahvast, kellega võiks siduda neidsamu ootusi? Minu meelest on igauks, kes ei arva ega looda üksnes ulmlemisi, vaid katsub oma mõtted põhjani läbi, sunnitud sellele küsimusele eitava vastuse andma" (Fichte 1808: 449).

juba kõneks olnud kohuse hoida rass "puhtana", sest vastavalt *teisele* veendumusele tähendab "rasside segamine" aarialase jaoks vältimatut bioloogilist ja kultuurilist kvaliteedilangust.⁹ Selle implikatsiooniks on omakorda — vastavalt *kolmandale* veendumusele — kultuuri kui sellise lüüasaamine ja kadu paratamatus "rasside kokkupõrkes", kui toetuda väljenduses äsja USAs (Samuel Huntingtoni) prognoositud "tsivilisatsioonide kokkupõrkele". Niisugune lüüasaamine tähendavat omakorda konkreetselt seda, et seeläbi saksa rahvas kas hävitatakse lõplikult või siis orjastatakse teiste rahvaste poolt. *Teine* imperatiiv määrab kindlaks sakslase kohuse võidelda "marksismi" resp. "sotsiaaldemokraatia" vastu. Tänapäevases kõnepruugis: *antikommunism* on "iga" sakslase kohus. Ja lõpuks *kolmandaks*, "iga" sakslane peab olema *antiparlamentaristlikult* meelestatud. Antikommunistliku hoiaku kohustus kehtib kahel põhjusel: (1) kommunism on vastuolus väidetava "aristokraatliku loodusprintsipiiga"¹⁰, ja (2) kommunism peab sõda "rahvusliku majanduse vastu ning selle sõja ainsaks eesmärgiks on sillutada teed tõeliselt rahvusvahelise finants- ja börsikapitali ülemvõimule."¹¹ Näha "marksistlikus liikumises" "apla finantskapitali"¹² teadlikku käsilast, "ustavaimat seltsimeest" —

⁹"Ajalookogemus [---] näitab hirmuäratava selgusega, et iga kord, kui aarialane madalamate rahvastega verd segas, oli tulemuseks [aaria] kultuurikandja hukkumine" (Hitler 1934: 313). "Kõik mineviku suured kultuurid hävisid pelgalt seetõttu, et algupäraselt loov rass suri veremürgitusse" (*ibid.*, 316).

¹⁰"Juutide marksistlik õpetus hülgab aristokraatliku loodusprintsipi ning asendab jõu ja tugevuse igavese eesõiguse arvu massi ja omakaaluga" (Hitler 1934: 69).

¹¹Hitler 1934: 234. Hitler toob oma seisukoha tõenduseks 1918. aasta üldstreigi (*ibid.*, 213j): "Pidevas laskemoonapuuduses virelev rinne ei saanudki üle paari nädala vastu pidada; [Saksamaa] [vastu-]rännak oli sellega võimatuks tehtud, Antant päästetud, rahvusvaheline kapital Saksamaa isandaks upitatud, marksistliku rahvastelollitamise sisemine eesmärk saavutatud. Rahvusliku majanduse purustamine rahvusvahelise kapitali ülemvõimu kehtestamise huvides — eesmärk, mis ju õigupoolest ongi saavutatud, ja seda tänu ühe osapoole [s.t Saksamaa] nõmedusele ja heausksusele ning teise osapoole [s.t "rahvusvahelise kapitali"] põhjatule argpükssusele."

¹²Hitleri tsitaadid (1934: 257).

selline kaelamurdev oletus ei valmistanud Hitlerile mingit raskust. Nimelt oli üheks keskseks orientiiriks tema maailmapildis halastamatu vägi, mis juhtis nende üksnes näiliselt antagonistlike rühmade — kommunismi ja apla finantskapitali — koostööd: juudid, ehk siis Hitleri tüpiseerivas kõnepruugis: *juut [der Jude]*. “Tundes juudis ära sotsiaaldemokraatia juhi, langes mu silmadelt otsekui kae” (Hitler 1934: 64). “Vene bolševismis tuleb meil näha juutide poolt kahekümnendal sajandil ette võetud katset haarata enda kätte võim maailma üle” (Hitler 1934: 751).

Hitleri sõnul on Saksamaa juutidel õnnestunud end pakkuda — ning nii on loodud side põhiveendumustega — usulise kogukonna pähe, ning seega on neil õnnestunud ühtlasi kasutada kõigile Saksamaa usunditele traditsiooniliselt tagatud sallivust. Tegelikult olevat juudid aga rahvus ja rass ning “Moosese religioon pole midagi muud kui õpetus juudi rassi säilitamisest” (Hitler 1934: 165). Bolševism ja “rahvusvaheline finantskapital” pole Hitleri silmis midagi muud kui kaks teineteist täiendavat lähtepunkti teel juutide totaalse ülemvõimu poole maailmas.

Mein Kampf is dehumaniseeritakse juute igal võimalikul moel:¹³ nad olevat räpased ja haisevat, nad organiseerivat soppakirjanduse tootmist ja prostitutsiooni, nad hauvat konstitutsioonilisi valesid ja olevat olnud “nahahoidjad” maailmasõjas, nad olevat argpüksid ja patsifistid, ent tõukavat samas Saksamaad sõtta “loomulike” liitlaste vastu.¹⁴ *Mein Kampf* is kasutatakse juutidest rääkides peamiselt agressiivset meditsiinalast metafoorikat: parasiidid, vähkkasvaja, taud, mürk jne. “Rahvad, kes on võimestatud imbuma kahjuritena ülejäänud inimkonda, et panna see kõikvõimalike ettekäänete varjus enese kasuks tööle, võivad moodustada riike isegi ilma mis tahes iseoma kindlalt piiritletud eluruumita. Eriti vastab see tõele selle rahva puhul, kelle kahjurluse all iseäranis praegusajal kannatab kogu aus inimkond ja selleks on juudi rahvas” (Hitler 1934: 165).

Nagu väidetavalt juutide juhitud kommunismi eesmärgiks olevat saksa rahva hävitamine, nii polevat midagi paremat loota

¹³See leiab aset pea igal *Mein Kampf* i leheküljel. Illustreeriva tihedusega lõigu leiab nt lk 65jj.

¹⁴Näiteks Venemaa vastu (Hitler 1934: 162).

ka "demokraatlikult parlamentarismilt" ühes tema organiseeritud vastutustundetuse, igavese "loba" ja saadikute fikseeritusega üksnes päevarahadele. Parlamentarism tulevat asendada "tõeliselt germaanipärase demokraatiaga" (Hitler 1934: 95). Sellist demokraatiat määrab "juhi vaba valik ühes kohustusega võtta kogu vastutus oma tegude eest enese peale. Seal ei otsusta iga üksikküsimuse üle mitte enamuse hääletus, vaid otsuse jõud on üheainsa inimese korraldusel. See inimene vastutab siis ka oma vara ja eluga oma otsuse eest" (Hitler 1934: 99).

Sõna "antisemitism" ei tähendanud Hitlerile pelka juudivae nulikkust, vaid pigem juutide hävitamist.¹⁵ Niisiis osutub juutide hävitamine Hitlerile metafüüsiliselt põhjendatud kohuseks: "Kui juut peaks oma marksistliku usutunnistuse toel saavutama võidu maailma rahvaste üle, siis saaks tema võidukroonist inimkonna surnupärg, meie planeet kulgeks siis jällegi inimtühjana keset eetrit nagu miljoneid aastaid tagasi. [---] Seetõttu on minu tänased teod saadetud korda usus, et nõnda toimides olen kõikvõimsale Loojale meelepärane: *Kaitstes end juudi vastu, võitlen ma Issanda võitlust.*"¹⁶

Kui võitlus on läbi ja "juut" alistatud, ootab aarialasest sakslast kuninglik tasu. *Mein Kampf*'i 1926. aastal kirjutatud järeلسõnas seisab: "Riik, kes pühendub rassimürgituse ajajärgul oma parimate rassielementide viljelusele, saab kindla peale ühel päeval maailma valitsejaks" (Hitler 1934: 782).

Füüreri maailmavaate kokkuvõtlik ülevaade näitab, et (1) natsionaalsotsialistlik poliitika oli juba olemas iseseisev ja mitte traditsioonilisest filosoofiast laenatud väärtus- ja orientatsioonisüsteem. Ma nimetaksin seda süsteemi "füüreri maailmavaatelisteks diskursuseks".¹⁷ Et (2) järelikult jäi Kolmanda Riigi

¹⁵Sama kehtib antikommunismi kohta.

¹⁶Hitler 1934: 69j (originaali esiletõst). Lk 234 leidub sarnane lõik (terve tekst on originaalis esile tõstetud): "Meil tuleb võidelda järgnevate aadete nimel: meie rassi ja meie rahva edasikestmise ja paljunemise kindlustamise nimel, rahva laste ülalpidamise ja verepuhtuse säilitamise nimel, isamaa vabaduse ja sõltumatuse nimel, et meie rahvas võiks selle pinnal küpseda missiooniks, mille täitmise Universumi looja ise talle ülesandeks on seadnud."

¹⁷Diskursuse terminoloogiat kasutab tulemuslikult ka Sluga (1993).

ülikoolifilosoofiale küllaldasel määral ideoloogiliselt hõlvamata mänguruumi, ja et (3) tõelist, traditsioonilise filosoofia lätetest ammutavat natsifilosoofiat tuli pärast 1933. aastat alles hakata üles ehitama — juhul kui filosoofiat peaks siis veel üldse tarvis minema. Siduvaid ettekirjutusi ei eksisteerinud. Ainsaks nõudeks oli, et kirjapandu oleks füüreri nüüdsama üldjoontes visandatud maailmavaatelise diskursusega mingil määral ühitatav.

Kõige sellega ei ole vastuolus ka tõik, et Alfred Rosenbergi teoses *Kahekümnenda sajandi müüt* (Der Mythos des 20. Jahrhunderts) (Rosenberg 1930) oli Hitleri maailmavaade juba leidnud teatava filosoofilise formuleeringu (ainsaks erinevuseks Rosenbergi raamatu kirikuvaenulikkus, mis oli *Mein Kampf* ile võõras), ega asjaolu, et ka Rosenberg ise pidas oma filosoofiat nationaalsotsialismi ehedaks tõlgenduseks. Seda arvamust põhjendas Rosenberg omaenda ja Hitleri mõtete sarnasusega ning sellega, et oli natsiparteiga isiklikult seotud juba selle algusaegadest, 1919. aastast saadik. Rosenbergi positsiooni tugevdas lisaks veel asjaolu, et 1934. aastal nimetas Hitler ta “füüreri volinikuks NSDAP vaimse ning maailmavaatelise õpetuse ja kasvatus järelvalve alal”. Selline ametialane esiletõstmine ei tähendanud aga tegelikult seda, nagu olnuks haridus Rosenbergi monopol. Rosenberg koos oma ametkonnaga moodustas kõigest ühe, ehkki olulise, Kolmanda Riigi omavahel konkureerivatest intellektuaalsetest võimupoolustest. “Rosenbergi ametkonna” (*Amt Rosenberg*) konkurentideks olid näiteks Riigi Kasvatusministeerium (*Reichserziehungsministerium*), SSi asutus Esivanemate Pärandus (*Stiftung Ahnenerbe*) või siis Füüreri Kantselei (*Kanzlei des Führers*), kus üritas niite tõmmata “riigijuhataja” (*Reichsleiter*) Martin Bormann oma inimestega. Pandagu tähele seda, et nende asutuste nõusolekuta — s.t põhimõtteliselt ilma Rosenbergi ametkonna ja SSi nõusolekuta polnud varsti enam üheski Saksamaa ülikoolis võimalik professuuri saada.

Seda, et 1933. aastat peeti uue filosoofilise ajaarvamise alguseks, näitab aredaimalt üks ütlus, mis on pärit natsifilosoof Alfred Baeumleri sulest. Baeumler oli mees, kes juhtatas Rosenbergi juures paar aastat Teaduse Ametkonda (*Amt Wissenschaft*) ning kellest sai hiljem (1941) Rosenbergi volinik selle nõndanimeta-

tud Kõrge Kooli (*Hohe Schule*)¹⁸ rajamisel, kuhu sõja lõppedes pidanuks koonduma natsionaalsotsialismi vaimne energia teadus- ja õppetöös. Kaitseavalduses, mis kannab pealkirja “Minu poliitiline kujunemislugu” (*Meine politische Entwicklung*) ning mille Baeumler kirjutas kohtuprotsessiks niinimetatud denatsifitseerimise kohtukollegiumis, olles eelnevalt veetnud kolm aastat liitlaste poolt natsijuhtide tarvis sisse seatud interneerimislaagrites, sõnab Baeumler järgmist: “[Ma] pidasin natsionaalsotsialismi vaimse sisu lähemat määratlemist rahva helgeimate peade ülesandeks” (Baeumler, Brunträger, Kurzke 1989: 194).

See asjaolu teeb meile selgeks, et vahetult pärast “võimuharrastamist” läksid “helgeimad pead” isekeskis peaaegu jagelema selle pärast, kes ja missuguste ideedega oli määratud esindama režiimi nii-öelda autentset ja ametlikku filosoofiat, ametlikku filosoofilist diskursust.¹⁹ Loomulikult oli selle diskursuse nõudeks vähemalt ühitatavus etteantud maailmavaatelise diskursusega, ideaalsemal juhul aga lähenemine [*Konvergenz*] sellele või siis kongeniaalne täiendussuhe [*kongeniale Komplementarität*] sellega.

Ekskurs: lubage mul siinkohal lisada paar märkust *diskursusemõiste* kasutuse kohta. Käesolevas tekstis tähistab “diskursus” mis tahes mõtete formuleeringuid mingil konkreetsel teemal. Selliselt defineeritud diskursused on altdir arvukatele välismõjudede: mis puudutab näiteks teema valikut; argumentatsiooni vorme, sõnavalikut; seda, mida ma tahan nimetada teemakäsitluse “nõksuks”; ning lõpuks tulemuste teatavakstegemist. Niisugusest üldisest diskursusemõistest eristan ma “puhta diskursuse” mõistet. Puhta diskursusena käsitatakse sellist diskursust, mis kulgeb välismõjudest täiesti sõltumatuna. Puhas diskursus põhineb eran-

---

¹⁸Kõrge Kooli kui natsionaalsotsialistliku režiimi humanitaarteadusliku kaadri väljaõppekeskuse projekt osutab muude asjade seas ka sellele, et ülikoolid ei täitnud neile pandud lootusi ega töötanud seda teha ka tulevikus.

¹⁹Tõsi küll, mõned, kellel oli mõttes tõusta füüreri filosoofiks, ei mõelnud sellele, et füürer oli erakordne haritlaste ja professorite põlgaja. *Mein Kampf* is räägitakse pidevalt “niinimetatud haritlastest”, ning sageli rõhutab Hitler neid olukordi, kus tema analüütilisest intuitsioonist olevat enam kasu olnud kui kõikide professorite tarkusest kokku. Enamjaolt jäigi niisugune antiintellektualism natsionaalsotsialismile omaseks.

ditult kindlaks peetavatel oletustel [*gesicherte Annahmen*] ning loogikareeglitel. Mul ei tarvitse rõhutada, et reaalses maailmas puhtaid diskursusi ei eksisteeri. Lubage mul selgitada, mida ma mõistan puhta diskursuse all, mehaanika analoogiat kasutades: reaalses maailmas ei eksisteeri näiteks ka inertsiaalliikumist ja ometi on inertsii mõiste üheks füüsika alusmõisteks. Nagu füüsilised kehad hälbivad oma ühtlasest sirgjoonelisest liikumisest gravitatsiooni-, hõõrdumis- ja muude selliste jõudude mõjul reaalses maailmas, nii allutatakse ka reaalsete mõttevahetuste maailmas puhas diskursus — sageli diskursuse subjektide teadvuse seljataga — korduvatele transformatsioonidele, suunamuutustele ning deformatsioonidele. Ilmselt on need deformeerivad, transformeerivad ja hälvitavad jõud totalitaarsetes ühiskondades veel tunduvalt tugevamad kui õigusriigis. Tulebki tunnistada, et Kolmandas Riigis oli füüreri maailmavaatelisel diskursusel filosoofilisele diskursusele märkimisväärne mõju. Sama kehtib ka, olgugi et vähemal määral, diskursuste kohta, mis väljendasid kas eksplitsiitselt või implitsiitselt oma lähedust füüreri diskursusele või ühitatavust sellega ja mida niisugustena ka ametlikult tunnustati. Leidus väga vähe filosoofilisi diskursusi, millel õnnestus maailmavaatelse diskursuse gravitatsioonilist mõju suuremal või väiksemal määral vältida. Pigemini kohtab kõikjal filosoofiliste diskursuste deformatsioone, transformatsioone ja gravitatsioonilisi lähenemisi maailmavaatelsele diskursusele ning kõik need nähtused on esile kutsunud füüreri maailmavaateline diskursus.

Teatavasti kuulus Martin Heidegger esimeste filosoofide hulka, kes kohandasid oma filosoofilise diskursuse uute oludega, ehk — kasutades Karl Jaspersi tabavat väljendit — nende hulka, kes “juhti [*Führer*] juhtida tahtsid”.²⁰ Nende kilda kuulus ka

²⁰Tsiteeritud Pöggeleri (1985: 27) järgi. Pöggeler kirjutab (peaaegu samas sõnastuses ka Gadamer 1977: 210) selles koondarvustuses, et Heideggeri puhul võis rääkida ainult “ajutisest angažeeritusest Hitleri heaks” (lk 27). Ma usun, et see on tõsi. Ometi on see vaid pool tõde. “Juhis” oli see, kes arvas teda juhtivat, tõepoolest pettunud. Natsiks jäi Heidegger aga mõnes mõttes siiski. Veenva valiku nendest tõendustest, mis kinnitavad Heideggeri sümpaatiat natsionaalsotsialismi vastu juba enne 1933. aastat ning lisaks seda, et ta ei mõistnud ka pärast 1945. aastat ei režiimi olemuslikult kuritegelikku iseloomu ega

bonn'lane Erich Rothacker, hiljem Apeli ja Habermasi mastaabis kaasaja filosoofide õpetaja, samuti isemeelne teadusfilosoof Hugo Dingler, kellest sai Erlangeni koolkonna esiisa.²¹ Ja paljud teised.

Minu arusaamist mööda on Heidegger end ise diskrediteerinud väitmaks avalikult veel midagi *condition humaine*'i kohta, ilma et sellele eelnenuks põhjalik seisukoha muutus (teadupoolest pole seda toimunud). Seda, mida ma silmas pean, ei ole keegi selgita-

---

iseenda ekslikku käitumist, leiame Leamanilt (1933: 109jj või 125jj). Mis puutub Heideggeri tegevusse natsina, siis oma süü mõistmise kohta pole ta lausunud ainsatki sõna. Pigemini tundub eoone hõlmava olemisloole [*Seinsgeschichte*] avaras perspektiivis natsionaalsotsialism ühes isikliku natsismiga eimiskiks kokku kuivavat. Et Freiburgi olemisfilosoof jääb pompoosselt puudutamatuks [*pompöse Unbetrefflichkeit*] sellistest tühistest "ajaloo pisiasjadest" (Jean-Marie Le Pen), nagu seda oli juutide hävitamine, selgub ühest vastusest, mille Heidegger kirjutas ajendatuna Paul Celani külaskäigust legendaarses Todtnauberni onnis. Sündmus leidis aset 1968. aastal. Paul Celani juutidest vanemad olid laagrites mõrvatud. Celanil oli õnnestunud ühest laagrist põgeneda. Onniraamatusse kirjutas Celan pühenduse, mis kõneles, samuti nagu hilisem luuletus "Todtnauber" (tekst Gadameril 1977: 221), "lootusest, nüüd, filosoofilt kostvale sõnale". Minu arvamist mööda ei saa siin olla mõeldud midagi muud kui ühte sõna juutide hävitamisest, lausutuna ellujäänu palge ees. — Hiljuti ilmus välja Heideggeri 1968. aasta 30. jaanuariga (just selle kuupäevaga!) dateeritud kiri, milles tänatakse Celani "Todtnauberni" eest. Mainitud kirjast on näha, et Heidegger ei ole seda sõna leidnud. Ta tänab Celani "luuletaja sõna eest, mis on ühtaegu nii julgustus kui manitsus ning hoiab alal mälestuse ühest mitmetise meeoleoluga päevast Schwarzwaldis. [---] Sellest ajast saadik oleme teineteisele palju asju vaikinud. Ma mõtlen, et ühel päeval vesteldes vabaneb ehk mõndagi ütlemata jätust" (tsitaat Krassilt 1998). — Niimoodi ("teineteisele vaikinud") väljendatakse maisest elust irdunud olemisfilosoofina oma iseenesest triviaalset võimetust rääkida ebaseeldivatel teemadel. — Kümne aasta möödudes on Gadamer — "Heideggeri juhtum" oli vahepeal hästi dokumenteeritud — eemaldunud oma esialgsest arvamusest Heideggeri natsismi kestuse suhtes. Ühes 1986. aasta intervjuus sõnab Gadamer — minu arust tabavalt —, "et Heidegger jäi pärast sõda ikka piisavalt natsiks" (Gadamer 1992: 11). — Heideggeri filosoofia natsionaalsotsialistlikke osiseid käsitlevad põhjalikult Rockmore 1992 ja Fritsche 1999.

²¹Dingleri angažeerituse kohta vrd Wolters 1992.

nud paremini Stanislaw Lemist, kes oma väikeses suures raamatus *Provokatsioon* kirjutab: [Asi pole selles,] “et Heidegger või mõni teine temataoline olnuks kohustatud avalikult tagakiusatute eest välja astuma, ja et teda tuleks julguse puuduse pärast hukka mõista: mitte igaüks pole sündinud kangelaseks. Asi on pigem selles, et Heidegger oli filosoof. See, kes käsitles inimolemuse loomust, ei oleks tohtinud natsistlikest kuritegudest vaikimisi mööda minna. Sest olnuks ta arvamusel, nagu asunuks see kuritegu olemise hierarhias [*Seinsordnung*] “madalal” positsioonil, nagu olnuks see niisiis puhtkriminaalse iseloomuga, tavatu üksnes oma mõõtmete poolest, [---] olnuks ta tõepoolest sellisel arvamusel, siis on ta kas pime või valelik. Nägemata selle eksimuse kuriteovälist tähendust, on ta vaimselt pime ja seega kõlupea. Aga missugune on filosoof [*recte*: filosoofia? G.W.], kes pärineb kõlupeast, isegi kui viimast on õnnistatud noana vaheda mõistusega? Ent valelikkusest vaikides murrab ta samuti oma kutsumusele truudust. Nii või teisiti on ta kuriteo kaasosaline, [---] sellepärast, et ta on süüdi tegevusetuspatus; sellepärast, et ta degradeeris kuritegu, kuulutas selle kehtetuks ning tõrjus selle sootuks tagaplaanile kõikide asjade hulgas, mis on tunnustatavasti piirilt tähtsad; sellepärast, et ta paigutas kuriteo olemise hierarhias perifeeriasse, kui see kuritegu üleüldse peaks esinema nimetatud hierarhias” (Lem 1981: 21j).

On lausa imestusväärne, kui vähe on meil täpseid teadmisi Kolmanda Riigi filosoofia ja filosoofide kohta. Ainsat erandit — Heideggeri — võib võtta reegli parima kinnitusena. Minu teada pole seda teemat seni oma südameasjaks teinud ei ükski spetsiaalne teadusvaldkond, ükski teaduskollektiiv ega ükski kraadiõppe kursus. Loomulikult on rida kasulikumaid ning ka rida vähem kasulikke töid ja projekte, ent paljud pädeva hinnangu jaoks vajaminevad faktid on endiselt kindlaks tegemata, paljud tõlgendused on ebamäärased või pole nendega koguni algustki tehtud. Kõikide filosoofia habilitatsioonide *täielikku* nimekirja pole olemas, nagu pole ka olemas nimekirja nendest isikutest, kes õpetasid ülikoolides ja tehnikaulikoolides ning teistes ülikoolidega võrdsustatud

institutsioonides (näiteks pedagoogilistes kõrgkoolides) ühel või teisel viisil filosoofiat.²²

Arvestades minu eesmäärke — ent mitte ainult sel põhjusel —, on mõttekas jaotada füüreri riigi filosoofid kolme rühma.²³ Ma nimetan vastavad rühmad plakatlikult “natsideks”, “oportunistideks” ja “õigeteks”. Sellise rühmitusviisi juures on ilmselge, et *esiteks* on igas rühmas olemas nii-öelda rühmakuuluvust õigustav gradient, mis ulatub tähistusest “vaevu rühma kuuluv” tähistuseni “täiesti rühma kuuluv”, ning et *teiseks* on rühmadevahelised üleminekud sujuvad. Üksikjuhtudel ei pruugi näiteks olla võimalik ühemõtteliselt otsustada, millal muutub oportunism aktiivseks ning teadlikuks tegutsemiseks natsismi kasuks. Oportunismi ja õige hoiaku ühenduskohal võib olla omakorda üksikjuhtudel keeruleine otsustada, kas tegu on veel vastutahtsi kaasalöömise või juba tõelise vastupanuga. Lõpuks tasub *kolmandana* mõelda sellele, et tolle kaksteist aastat kestnud aastatuhande jooksul tuli ette ka individuaalseid arenguid ja osalisi lahknevisi. Mõni võis küll 1933. a 30. jaanuaril rõõmust hõisata, sest oli olnud, niikaua kui mäletas, “Weimari vastu [---], Versailles’i vastu, ‘ebasaksaliku liberalismi vastu’”²⁴, aastate möödudes aga siiski arusaamisele jõuda, et natsionaalsotsialism ei kujuta endast siiski seda õiget alternatiivi. Või siis eksisteeris teatav topeltlojaalsus, nagu see vahest oligi hukatud Kurt Hubneril, kellest tuleb veel juttu.

Siirdugem nüüd rühmade iseloomustamise juurde. Esiti tundub “natsifilosoofi” kategooria puhul olevat asjakohane sooritada lihtne tehe: peetagu natsifilosoofideks kõiki neid, kes olid natsipartei liikmed. Põgusast pilgust füüreri filosoofidest “partei-kamraadide” [*Parteigenosse*] (natsižargonis “Pgs”) nimekirjale

---

²²Baieri ülikoolidega piirduv Schorchti (1990) uurimus (milles kahjuks ei käsitleta tehnikaulikoole) võiks olla mitmeski mõttes eeskujuks.

²³Umbes samasugune jaotus on näiteks Heiberi viieosalise monumentaalteose *Ülikool haakristi all* (Universität unterm Hakenkreuz) esimeses osas (Heiber 1991: 155j). Teosest on seni ilmunud kaks osa kolmes köites.

²⁴Heiber 1991: 156. — Väidetavalt tuleks selle kategooria alla paigutada Rothacker ja Cramer.

piisab veendumaks, et mitte kõiki ülestähendatuid ei saa tõsimeelselt lugeda füüreri mõtlejateks.²⁵

Parteisse astumine enne 1933. aasta 30. jaanuari

Hermann Bäcker 1.7.1932
Ernst Bergmann 1.7.1930
Wolfgang Cramer 1.5.1932
Carl August Emge 1.12.1931
Hans A. Grunsky 1.6.1930
Heinrich Hasse (enne 30.1.1933)
Ernst Kriek 1.1.1932
Friedrich Lipsius 1.2.1932
Günther Lutz 1.4.1931
Wolfgang Schultz 1.5.1932
Hermann Schwarz 1923 (aupilet 1929)

Parteisse astumine 30. jaanuari ja 1. mai vahel 1933

Alfred Baeumler 1.5.1933
Cay von Brockdorff 1.5.1933
Arnold Gehlen 1.5.1933
Wilhelm Grebe 1.5.1933
Martin Heidegger 1.5.1933
Heinz Heimsoeth 1.5.1933
Hans Heyse 1.5.1933
Johannes Hielscher 1.5.1933
Kurt Hildebrandt aprill 1933
Erich Jaensch 1.5.1933
Oskar Kutzner 1.5.1933
Rudolf Odebrecht 1.5.1933
Richard Oehler 1.5.1933
Ferdinand Weinhandl 1.5.1933
Johannes Wittmann 1.5.1933

---

²⁵See nimestik on Leamani (1993: 104j) arhiiviuuringute tulemus.

Füürer ja tema mõtlejad

Johann B. Rieffert 4.3.1933 (välja heidetud 16.5.1938)
Erich Rothacker 1.5.1933
Walter M. Schering 1.5.1933
Kurt Schilling 1.5.1933
Werner Schingnitz 1.5.1933
Karl Schlechta 1.5.1933
Walther Schmied-Kowarzik 1.4.1933
Hermann Schneider 1.5.1933
Walther Schulze-Soelde 1.5.1933
Gerhard Stammler 1.5.1933
Wolfram Steinbeck 1.3.1933
Georg Stieler 1.5.1933

Parteisse astumine 1. mail 1937

Eduard Baumgarten
Franz Böhm
Franz Josef Brecht
August Faust
Erich Feldmann
Helmut Folwart
Theodor Haering
Eugen Herrigel
Gunther Ipsen
Carl Jesinghaus
Harald Lassen
Bruno Liebrucks
Gottfried Martin
Erwin Metzke
Hermann Noack
Günther Ralfs
Hans Reiner
Joachim Ritter
Vinzenz Rүfner
Heinrich Sauer
Helmut Schelsky

Heinrich Springmeyer
Bodo v. Waltershausen
Hermann Wein
Ottomar Wichmann
Paul Wilpert

Parteisse astumine pärast 1. jaanuari 1940

Otto F. Bollnow 1.6.1940
Walter Bröcker 1.1.1940
Hugo Dingler 1.4.1940
Helmut Groos 1.7.1940
Robert Heiss 1.10.1940
Erich Hochstetter 1.4.1941
Kurt Huber 1.4.1940 (välja heidetud 3.4.1943)
Willi Kunz 1940
Otto Most 1.4.1942
Richard Pauli 1940
Fritz J. von Rintelen 1.7.1941
Hans Rupp 1.1.1940
Wilhelm Wirth 1.1.1940

Kõik nimetatud isikud (kahe parteist väljaheitmise juhtumi erandiga) jäid kuni 1945. a maini NSDAP liikmemaksu tasuvateks liikmeteks.

Nii on näiteks, niipalju kui mina tean, Heinz Heimsoethi, Gottfried Martini, Joachim Ritteri või Vinzenz Rüfneri²⁶ suguste "parteikamraadide" panus tõelisesse natsifilosoofiasse üsnagi tagasihoidlik või isegi olematu. Samas on olemas vähemalt üks filosoof, keda ma pean filosoofiliseks natsiks, keda aga parteikamraadide nimekirjas ei ole: see filosoof on Husserli õpilane, Bonnis õpetanud ja 1964. aastal surnud Oskar Becker. Beckeriga tegeleme edaspidi veel põhjalikumalt. Partei liikmestaatuse kriteerium osutub järelikult ühtaegu liiga kitsaks ja liiga laiaks.

Seetõttu pakun välja veel kaks kriteeriumi, kusjuures nimetamiseks filosoofi natsifilosoofiks piisab ühe kriteeriumi kehtivusest:

---

²⁶Rüfneri kohta vrd Schorcht 1990: 284–290, 333–343.

(1) poliitiline tegevus (mitte: pelk liikmestaatus) olulistest natsistlikes organisatsioonides või siis parteipoliitikale vastav tegevus valitsus- ja haldusasutustes; ja (2) publikatsioonid või muud seisukohavõtud, mida on võimalik käsitada panusena natsistlikku ideoloogiasse, esmajärjekorras niisugused seisukohavõtud, mis pooldavad "aaria" rassi eelisseisundit või Saksamaa õigust elu-ruumi vallutamisele. Selliselt mõistetuna võib pidada vähemalt osalt natsifilosoofideks Alfred Baeumlerit, Oskar Beckerit, Arnold Gehlenit, Martin Heideggeri, Ernst Kriecki, Erich Rothackerit ja Helmut Schelskit, kui piirduda üksnes mõne kõige kuulsamaga.

"Õigeteks" nimetan ma neid, kes ei soostunud mitte mingil moel, ei institutsionaalselt ega intellektuaalselt, koostööd teema. Võiksin selle sõnastada ka nii: "õiged" on filosoofid, kellel õnnestus oma diskursusi füüreri diskursuse või sellega sarnaste, ametlikult tunnustatud diskursuste vastu kaitsta.

Loomuldasa ei ole nimetatud rühm suur. Selle ühest otsast leiame sotsiaaldemokraadi Ernst von Asteri Gießenist, kes lasti lahti kohe 1933. aastal,²⁷ ja Theodor Litti Leipzigit, kes 1937. aastal, "väsinuna võitlusest"²⁸ end emeriteerida lasi ja kelle professor taastati pärast sõda veel seitsmeks aastaks; rühma keskaika jääb sotsiaaldemokraatliku orientatsiooniga katoliiklane ja patsifist Aloys Wenzl²⁹ ning rühma teisest otsast leiame samuti katoliku usku Hans Pfeili Würzburgist.³⁰ Viinist võib nimetada loogilist empiristi Viktor Krafti, Münsterist Heinrich Scholzi, kes teoloogia korralise professorina oli siirdunud teoloogia alalt matemaatilise loogika alale, ning Heidelbergis oli kompromissituks meheks Karl Jaspers. Antud loetelu ei pretendeeri täielikkusele. Õigete rühma loen ma ka väljarändajaid, kes polnud juudid, nagu 1997. a Princetonis surnud teadusfilosoofi Carl Gustav Hempelit. Definitsioonilistel alustel ei arva ma "õigete" hulka arvukaid juudi väljarändajaid, kuna võimalus osutada õigeks oleks nõudnud

---

²⁷ Asteri kohta vrd Baumgartner 1981.

²⁸ Heiber 1991: 148. Litti kohta vrd ka Albert Veraarti sissekannet Mittelstraßi välja antud raamatus (Mittelstraß 1980–96).

²⁹ Wenzli kohta vrd Schorcht 1990: 207–215, 363–371.

³⁰ Pfeili kohta vrd *ibid.*, 280–284, 360–363.

nende elu hinda: jäänuksid nad Saksamaale, oleks nad pikema jututa mõrvatud. Lõpetuseks tuleb siinkohal mainida ainsat saksa filosoofi, kes maksis vastupanu eest eluga: selleks oli Kurt Huber, Hans ja Sophie Scholli ümber koondunud Müncheneri üliõpilaste vastupanuliikumise Valge Roos (*Weißer Rose*) *spiritus rector*.

Suurima rühma moodustavad kahtlemata "oportunistid". Oportunistideks nimetan ma selliseid filosoofe, kes polnud natsid eelkirjeldatud mõttes, aga ei osutanud ka režiimile sama ulatuslikku vastupanu kui "õiged". Need olid kõik niisugused filosoofid, kes teatud eeliseid lootes, iseäranis niisuguseid, mis puudutasid nende filosoofikarjääri kindlustamist ning süvendamist, läksid *oma tegeliku veendumuse vastaselt* mitmesugustele välistele kompromissidele või siis lähenesid nende filosoofilised diskursused füüreri maailmavaatelisele diskursusele, ehkki mitte ülemäära.

Meie kontekstis sobib väliste kompromisside suurepäraseks näiteks Hans-Georg Gadamer. Ta tunnistas oma raamatus *Filosoofia õpiaastad* (Philosophische Lehrjahre): "Tõsi, ma tahtsin päästa oma akadeemilist karjääri Saksamaal, kuid teisest küljest ei tahtnud ma teha niisuguseid poliitilisi mööndusi, mis maksuksid mulle välis- või sisepagulastest sõprade usalduse. See-ga ei tulnud kõne alla astumine mingisse parteiorganisatsiooni. [Siinkohal näib Gadamer unustavat, et 1. augustil 1933 astus ta Natsionaalsotsialistlikku Õpetajate Liitu (*Nationalsozialistisches Lehrerbund*) (NSLB), olles liige nr 254387.³¹ Ilmselt peab ta aga "parteiorganisatsiooni" all silmas pigem NSDAP-d või siis SAd või SSi.] Lõpuks leidsin ma pääsetee ning viimaks kroonis minu ettevõtmisi edu. Toona korraldati teatavaid tulevastele eradotsentidele mõeldud koolituskursusi, mille läbimist nõuti iga habilitatsiooni korral. Registreerisin end "rehabilitatsiooniks" ühte säärasesse dotsentide akadeemia nimelisse "laagrisse", ja sattusin 1936. aasta sügisel³² mõneks nädalaks Weichselmündesse Danzigi lähistel" (Gadamer 1977: 56).

³¹Minu info pärineb Leamani nimistust (1993: 105 või 40.)

³²Leamanil (1993: 40) on jutt "sügisest 1935".

Gadameri arukas kaalutus kandis teatavasti vilja. Juba “1937. aasta kevadel” võib ta teatada “professori tiitlist”, millele seejärel 1938 järgnes Leipzigi professuur.³³

Nüüd aga üks vastuväide minu kategoriseeringule: antud juhul on tegu pelgalt kirjeldava tüpiseerimisega paljususe korrastamise eesmärgil. Paraku on sellisel tüpiseerimisel — nagu sisendavad juba üksi tähistused — ka moraalne mõõde.³⁴ Et langetada moraalselt hinnangut, on aga nõutav edasine, kirjelduseülene vaagimine, mida antud kirjatüki raames pole võimalik ega vajalikki teostada. Nii võib näiteks oportunistlikul osavõtul dotsentidelaagrist, mis kirjelduse tasandil esineb ühe ja sama teona, olla teoti erinev moraalikvaliteet, vastavalt sellele, kas teo sooritajaks oli varakas eradotsent või, ütleme, naljanäppu imev pereisa.³⁵ Isegi natsiparteisse astumine ei pruugi *eo ipso* olla moraalselt taunitav. Vahest tuleks kaaluda — tingimata tuleks seda teha aga sel juhul, kui soovime võtta arvesse ka teo tagajärgi —, kas moraali seisukohast oluline kvaliteet, mis teoga võib-olla saavutati, kaalub üles selle teo tavapäraselt taunitava kvaliteedi. — Täiendavalt tuleb alati, ja nii ka praegu, kui on tegemist moraalse hinnangu andmisega, hoiatada olemast *üleolev*: keegi meist ei või teada, kummal poolel ta ise tookord oleks seisnud. Kui ma nimetan mõnda filosoofi meie kontekstis oportunistiks, siis ei tähenda see moraalselt hukkamõistu. Pigem lubab ajalookogemus oletada, et valdav osa meist oleks läinud oportunistliku kohanemise teed. Ma

---

³³Gadamer 1977: 58 või 114. Leaman (1993: 40) on siinkohal ehk (?) täpsem: “alates märtsist 1938 õppetooli asejuhataja Leipzigis (juhatajaks oli A. Gehlen), seal 28.01.39 filosoofia korraline professor, 1940 Filosoofia Instituudi direktor.” — Seda, kas Gadameri filosoofiline diskursus lähenes samuti maailmavaatelisele NS-i diskursusele, nagu viimasel ajal väidetakse (Orozco 1995), ei ole siin võimalik selgeks teha.

³⁴Selle probleemi selitamisel olen saanud abi kolleeg Friedrich Fulda (Heidelberg) suulistest märkustest.

³⁵Äärmuslikul juhul võib isegi oportunism olla moraalselt soovitatav. Näiteks sellisel juhul, kui oportunistliku käitumisega (nagu näiteks parteisse astudes) oleks võimalik päästa kellegi elu. Paraku ei näe ma saksa filosoofide hulgas kedagi, kes võiks sellise või sellesarnase teoga kiidelda.

esitan endale ja teile küsimuse, kas leiduks meie hulgas ühtainsatki, kes kuuluks "õigete" hulka, kui meie, omades vastavat eellugu, oleksime pidanud taluma samasugust survet ning samasuguseid kiusatusi nagu meie kolleegid 60 kuni 70 aastat tagasi?³⁶

II. OSKAR BECKER NATSIFILOSOOFINA

Nii mõndagi näib rääkivat sellise liigitamise vastu. Muude filosoofiliste kvaliteetide järgi kahtlemata filosoofia kõrgliigas mängiv Becker³⁷, nagu juba öeldud, parteikamraad ei olnud. 20. juulil 1933 astus ta — nagu Gadameri — NSLBsse, liikmenumber 139939. Gadameri tulekust üheteist päeva möödudes oli NSLBI juba kaugelt üle 100 000 uue liikme — nagu näha, oli tegu üsnagi dünaamiliselt kasvava organisatsiooniga.³⁸ Beckeri liikmeksastumise motiivid võivad üldjoontes olla sarnased nende motiividega, mida mainib enda puhul Gadamer (vt eespool). Selline asjade seis võimaldaks justkui vaadelda Beckerit oportunistina, kui ainult

---

³⁶Sealjuures pole vastuse saamiseks isegi tarvidust rääkida kadunud DDRist. Pisab, kui vaadelda neid kaht ainukest nimetamisväärsset poliitilist väljakutset, mis esitati minu põlvkonnale. Siin maksab tähele panna kahte asja. Ühest küljest pean ma silmas kutsekeelde ja kõike seda, mis sinna juurde kuulub ja kuulub, nagu nuhkimine ja muu säärane — kui olen õigesti informeeritud, siis on mulle kui Baden-Württembergi liidumaa ametnikule endiselt, muuseas isegi vastava määrusega, keelatud tarvitada avalikult väljendit "kutsekeeld" tähistamaks niinimetatud radikaalide määrust. Teisest küljest meenutab nii tollaegne üliõpilaste protestimise vorm "reaktsiooniliste" professorite vastu kui ka kolleegide ja ülikoolide poolt kohati olematu õpetamisvabaduse kaitse mõtlemapanevalt natsistlike tudengite terrorit "demokraatide", "liberaalide" ja juutide suhtes Weimari vabariigi lõpuaastatel, samuti meenutab ta "mõistmist" ehk avalikku toetust, mis niisugustele üliõpilastele professorite ja ülikoolide juhtkonna poolt osaks sai.

³⁷Beckeri seisukohtade suurepärase, ehkki — nagu me kohe veenduda võime — ebatäieliku kirjelduse esitab Pöggeler (1965).

³⁸Sama kehtis loomuldasa enamgi veel NSDAP kohta ja seda nii suurel määral, et 1933. aasta maikuu ja 1937. aasta maikuu vahel peatati neljaks aastaks liikmeks võtmine, hoidmaks eemal niinimetatud konjunkture.

Kürschneri Saksa Õpetlaste Kalendri (Kürschners Deutsche Gelehrtenkalender) mitme väljaande iseenesest äärmiselt süütutes sissekannetes ei esineks ühte reetlikku erinevust Gadamerist. — Mida me seal näeme? 1935. aastal on Beckeri tegevusvaldkondadeks “filosoofia ja matemaatika ajalugu”. Mingisugust kirjandust ei ole ära toodud. 1940./1941. aastaks on meie õpetlane juba kaugemale jõudnud. Valdkontadeks on nüüd “filosoofia, matemaatika loogilised alused ja selle ajalugu” ning täiesti uue valdkonnana “rassisühholoogia” [*Rassenseelenkunde*]. Samuti näib selle uue valdkonna juurde sobivat üks neist seekord ohtralt esitatud publikatsioonidest: “Põhjamaine metafüüsika [*Nordische Metaphysik*] (Rasse 5/3)”. Silma torkab aga veel muudki: tsiteeritakse ka artiklit “Ilu jõuetusest ja kunstniku salapärasest” (Von der Hinfälligkeit des Schönen und der Abenteuerlichkeit des Künstlers) (*Husserl-Festschrift*, Erg. Bd. zu HussJb). See kõneleb Beckeri kasuks. Nimelt mainitakse artiklis asja ees teist taga — ning seejuures veel kaks korda — juudist õpetaja nime, kes suri loomulikku surma 1938. aastal, olles 79 aastat vana. Sellelt tol hetkel 77-aastaselt meholt oli 1936. aastal (“mis oli talle elu suurimaks solvanguks”³⁹) võetud ära professoriütel.⁴⁰ Beckeri Kürschneri sissekanne 1954. aastast on seevastu lakooniline. Rassisühholoogia on nüüd asendatud ajakohasema teemaga: “logistikaga”.⁴¹

---

³⁹Tsitaat pärineb Ottilt (1988: 171). Ott uurib oma olulise raamatu ühes peatükis piinliku täpsusega Husserli ja Heideggeri suhteid.

⁴⁰Ühest teisest Husserli õpilasest on teada, et see laskis oma peateose neljandast trükist, mis ilmus 1941. a, kustutada pühenduse Husserlile (“austuses ning sõpruses”) — väidetavalt kirjastaja pealekäimisel. Vrd selle teema juurde Heideggeri üksikasjalikke selgitusi Freiburgi ülikooli “puhastuskomisjonile” 1945. aastal, tsiteeritud Otti (1988: 167) järgi. Et olla Heideggeri suhtes õiglane, tuleb siiski ära mainida, et too *Olemise ja aja* esmaväljaande 38. lehekülje kuulus joonealune, milles Heidegger avaldab tänu Husserlile, jääb ka selles trükis püsima.

⁴¹Ära on toodud kõigest üks publikatsioon, milleks on 1952. aastal ilmunud *Uurimusi modaalarvutusest* (Untersuchungen üb. d. Modal-kalkül). Jääb mulje, otsekui püütaks sellega tõendada uue tegevusala olemasolu.

Väljend “rassipsühholoogia” juhatab meile kätte õige niidiotsa. Becker kujutas endast niisugust inimest, keda ma nimetaksin germaanlik-põhjamaiseks rassistiks.

Millest on jutt? Becker oli Freiburgi assistendiaastatest peale Ludwig Ferdinand Claußi sõber ja tema vaadete pooldaja. Clauß aga oli üks Kolmanda Riigi kahest tähtsamast, omavahel võistlevast rassiteoreetikust.⁴² Claußi peamine konkurent — ja temast tunduvalt edukam — oli Hans F. K. Günther, nõnda nimetatud “Rassi-Günther”, kelle Tüüringi kultuuriminister oli juba 1932. aastal Jena ülikoolile peale sundinud. Nii Clauß kui Günther olid mõlemad staažikad antisemiidid — olgugi et Claußi juudist kaastööline Margarete Landé võlgnes talle hiljem elu.⁴³

Günther pooldas natsionaalsotsialistide bioloogilise orientatsiooniga standard-rassiõpetust ning oli oma vaadetega äärmiselt populaarne, kuid natsistliku rassiõpetuse esiisade rivis oleks teda siiski õigem pidada pigem humanitaartheadusliku suuna esindajaks.⁴⁴ Clauß on rassipsühholoogia leiutaja (Clauß 1935).⁴⁵ Claußi (nagu ka Beckerit) võib nimetada kultuuri-antisemiidiks. Claußi ja Beckeri antisemitism kujutab endast nii-öelda kaunis hingede antisemitismi, antisemitismi niisugustele inimestele, kes küll tahtsid olla antisemiidid, aga neile ei istunud natsionaalsot-

⁴²Claußi puudutavas osas toetun Heiberi (1991: 481–491) esitatud andmetele, samuti Weingarti (1995) ühtaegu sisutihedale ja köitvale monograafiale. Muu hulgas on Claußi nimega seotud üks veidramaid farsse farsside poolest mitte just vaeses NSi teaduspoliitikas, kuid seda ei ole antud kirjutises võimalik lähemalt käsitleda.

⁴³Nimetatud loo köitva kirjelduse leiab Weingartilt (1995).

⁴⁴Tema peateose *Saksa rahva rassiõpetus* (Rassenkunde des deutschen Volkes) (1. trükk 1920) minu kasutada olnud väljaanne (München 1937) oli tiraaži 92.–99. tuhandes eksemplar. Vrd alljärgneva juurde ka Leamani kirjapanekuid (1994). Natsionaalsotsialistide bioloogistliku standard-rassiõpetuse kohta, mille poliitilised tagajärjed (eugenika, “eluväärtuseta elu hävitamine” jne) olid rassipsühholoogia tagajärgedest võrreldamatult brutaalsemad, vrd Weingart/Kroll/Bayertz 1988.

⁴⁵Ka Claußi ei saa pidada just vähe populaarseks. Tema peateost, mille esmatrükk ilmus 1926. aastal, anti lõppude lõpuks välja ikkagi 17 trükis.

sialistide standard-antisemitismi tahumatu biologism. Viimast esindas pigem Günther.

Günther ja Clauß on mõlemad arvamusel, nagu eksisteeriksid füüsiliste rassitunnuste kõrval ka psüühilised tunnused, s.o iseloomujooned, mis olevat just niisamuti päritavad nagu füüsilisedki omadused, ehkki Clauß on selles osas kõike muud kui selge. Autorite kontseptsioonid erinevad aga meetodi poolest. Rassi-Günther on eeskätt loodusteadusliku orientatsiooniga. Füüsilise osas tulevad tema puhul arvesse eelkõige kolju mõõtmised ja muu selletaoline. Psüühiliste aspektide hindamisel otsib ta abi kirjanduselt ja oma intuitsioonilt või täpsemini: oma projektsioonidelt ja eelarvamustelt. Näiteks "põhjarassi" kohta, mis kuuluvat viie "Euroopas ja Saksamaal leiduva rassi" hulka, kirjutab Günther pärast seda, kui on toonud mõned tsitaadid kirjandusest, järgmist: "Põhjamaa inimene suudab suhtuda enesesse objektiivselt. Teda iseloomustab teatav vastumeelsus mõjutamise suhtes. Igapäevaelus kaldub ta omaette olemisele, riiklikus elus pooldab hõimu eraldumist. [---] Kuid oma ülimal täiuseastmel on just põhjarass, ning ainuüksi tema, selleks pinnaseks, mis sünnitab suuri riigimehi, nagu ta seda ikka on teinud. Niisugustes inimestes jõuavad [*sic!*] täiusele vääramatu objektiivsus, reaalsustunne, õiglustunne, söakus ja otsustusvõime ning isegi teatav kujutlusvõime hillitsetus ja paljudele põhjamaastele riigimeestele omane soodumus kaineks arvestuseks on temas lõpule viidud" (Günther 1937: 20, tsitaat 194).

Seevastu Rassi-Clauß peab end omamoodi geštaltpsühholoogiks.⁴⁶ Tema peamine meetod on intuitsioonil ja sisseelamisvõimel põhinev "miimiline meetod". Clauß võttis seda meetodit niivõrd tõsiselt, et ta "viibis mitmete saksa, aga ka skandinaavia hõimude juures nende kombel elades [... ja elas] Norras põldurina ning meremehena Kattegati väinal. Järgnevalt viisid rännakud ta Araabiasse ja Palestiinasse, kus ta elas "beduiinina beduiinide" ja muu elanikkonna seas, kus ta konsekventselt miimilist meetodit järgides võttis vastu islami usu ning lõpuks end "saksa beduiinide šeigiks" nimetas (Heiber 1991: 482). Tahtes

---

⁴⁶Metoodilistes küsimustes vrd Clauß 1935: 2. osa, "Rassipsühholoogia põhiprobleemid (psühholoogiline antropoloogia)".

kaasata oma analüüsi ka situatiivseid aspekte ning jäädvustatud isikute tausta, usaldas Clauß põhimõtteliselt ainult iseenda tehtud fotoülesvõtteid. Konkreetselt võetuna seisneb tema meetod põhiliselt assotsiatsioonides, mida kutsuvad esile pildistatud isiku kuju ja ilme ning pildistamise situatsioon.

Heidame korraks pilgu *Rassi ja hinge* peatükile, mis räägib "lunastusinimestest" [*Erlösungsmensch*] ehk "Ees-Aasia inimestest" (Clauß 1935: 99). Silmas on peetud peamiselt juute. Ühest küljest esindavad juudid niisugust täieliku "vaimsuse" tüüpi, kes on tekkinud ihulikkuse arvel. "Täisväärtuslik põhjamaa inimene" [*nordischer Vollmensch*] seevastu esindab inimtüüpi, kelle juures "hing ja ihu moodustavad terviku" (*ibid.*, 82). Aga: "ka puhtarasilises lunastusinimeses võib liigiomane väärtussüsteem nii-öelda ümber pöörduda, mille tagajärjeks on see, et hing lihalikustub lõplikult. Sel viisil tekivad inimesed, kelle juures pääseb maksvusele *jõhker himu aine ja ainelise võimu järele* [originaali esiletõst]: veelgi jõhkramalt ja südametumalt just seetõttu, et neil tuleb elu-aeg oma lunastussüümet vakka karjuda. Nad teavad, et on liha orjad ning seepärast tahavad nad näha enda ümber üksnes orje. Nad on jätud ilma võimest maailmaga otse toime tulla ega suuda elada ei maailmas ega maailmaga lihtsalt ja küsimusi esitamata, miska nad leiutavad abstraktseid süsteeme mõistmaks selle maailma ainelisi väärtusi (näiteks rahanduses); ning seesugune vaimne tegu peab neile asendama stiilipuhast vaimsustatust, millest nad eemale hoiavad. Salajasest meeleheitest on nad täiuslikult jõhkrad ning seetõttu sageli piiritult edukad. [---] pühitsemise asemel loovad nad *rüvetust*, liha ületamise asemel *liha kultust*, vaimsusutumise asemel *materialiseerumist* [originaali esiletõstud]. Seesuguseid hingeliselt mandunud inimesi leidub kõigis paigus, kus lunastusinimesed vannuvad alla lagunemisprotsessile, mis hävitab nende stiilipuhta väärtusteadvuse. Õhtumaal leidub neid kõige sagedamini seal elavate juutide hulgas."

Otsekohe on aru saada: Claußil õnnestub oma "miimilise meetodiga" mängeldes tõestada, et käibivad eelarvamused juutide suhtes on tunnustatavasti objektiivsed. Beckeri autoriteediks rassi-

psühholoogia alal oli aga just seesama Clauß.⁴⁷ Becker omakorda rakendab Claußi "rassipsühholoogiat" filosoofias. Claußi järgi on parim inimrass "põhjamine tegudeinimene" [*der nordische Leistungsmensch*].⁴⁸ See mõte leiab Beckeril kahesuguse rakeduse: (1) mis puudutab põhjamaise mõtlemise suhet niinimetatud primitiivsesse mõtlemisse, (2) mis puudutab maailma olemise "eesaasialik-kõrbelikku tõlgendust" [*vorderasiatisch-wüstenländische Seinsdeutung der Welt*] (Becker 1938: 85), Becker mõtleb loomulikult seda, mis tema silme ees kuidagi "juutlikuna" kangastub.

"Põhjamine tegudeinimene" loob "põhjamaise metafüüsika": "Põhjamine metafüüsika ei ole mitte mingil juhul põhjamaise maailmahõlvamise [*Welthabe*] tõlgendus, vaid selle iseseisev, kehastunud väljendus. [...] Missugused on siis põhjamaise metafüüsika tunnused? Nad langevad kokku põhjamaise hinge enda olulisimate tunnusoontega! Pilgu lõputu sügavus, väljahaare [*Ausgriff*] lõputa kaugusse ja põhjatusse sügavusse. Jälestus meile antud lõplike vormide lameda ja selge ülevaatlikkuse vastu, umbusk kõigi "lõplikult ammendatud küsimuste" vastu. Armastus avara õhuruumi, kauguse eripalgelise sinenduse, tormi ning kõike taas ja taas üles keerutava ning kõiki alusmüüre õõnestava tulvavee vastu. Samas aga talitsematu tahe ilmselgelt tulemuslikuks teoks, mis viib end ellu otse asja enda kallal ning vihkab tühjade sõnade kõla, millest tavatseb joovastuda mediterranne inimene [veel üks Claußi tüpologia rass: mediterranne "kujutusinimene" [*der mittelländische "Darstellungsmensch"*]] (Becker 1938: 82, esiletõstetud originaalis).

Tõendusena tsiteerib Becker Herakleitost, kuid mulle tundub, et Herakleitost tuleks nii geograafilise asupaiga poolest kui ka muidu lugeda pigem "mediterranseks kujutusinimeseks", igaühes kui tahta järgida Claußi tüpoloogiat. Mitte mingil juhul ei maksa arvata, nagu annaks avar ja sügav väljahaare "põhjamaisele filosoofile" pelgalt relatiivseid tõdesid, mida saaks võrrelda teiste rasside võib-olla küll pealiskaudsemate, kuid samavõrd relatiivse-

⁴⁷Vrd Becker 1938: 92, 12. märkus. Antud märkuses on küll jutt ühest teisest Claußi teosest.

⁴⁸Sellise inimese tutvustuse leiame Claußi teose (1935) 1. peatükist.

te teadmistega kui nendega põhimõtteliselt võrdväärssetega. “Sest see oleks vastuolus põhjamaise teaduse juhtmõttega tulemuslikust teost. Ehe ja rikkumatu põhjamaine uurija ei nõustu eales, et ühe võsaneegri maagiline maailmakäsitus võiks omal moel olla sama palju väärt kui tema enda vaevaliste loodusvaatluste tulemused ning kohusetundlikult läbi mõeldud lõppjärelused. Pigemini ta teab: tema üksi näeb loodust sellisena, nagu see on. Kui aga eri rasside maailmapildid peaksid omavahel põrkuma, siis otsustab juba nendevaheline võitlus selle, kellel “on õigus”. Maailma on vallutanud põhjamaistel loodusteadustel põhinev tehnika, mitte aga loodusrahvaste maagia” (Becker 1938: 82j).

Mis aga puudutab põhjamaise metafüüsika suhet maailma olemise “eesaasialik-kõrbelikku tõlgendusse”, siis on asjalood sellised, et Becker jõuab oma deduktsioonide käigus tulemuseni, mis peaks olema tuttav kantiaanidele meie hulgas, tulemuseni, et mis tahes rassist inimese “viimane vabadus” olevat “tegelikult vabadus teha kurja, vabadus tegutseda moraalseaduse vastaselt”. “Aga kurjategemise vabadusel on kaks täiesti vastakat nägu: saatustlik (“traagiline”) ja pärispatune olemisviis. Siin satub maailma olemise põhjamaine tõlgendus [*nordische Seinsdeutung der Welt*] kokku maailma olemise eesaasialik-kõrbeliku tõlgendusega. [---] *Põhjamaine saatus* on roim ja häving; surmaminek oma saatust teades, oma saatuse valik ja selle esimese põhiotsustuse järel vanakumatu truudus enesele. Auväärne surm *vaprare* roimarilegi. *Eesaasialiku saatuse* määrab “predestinatsioon” [---] Germaanolastele polnud antud oma filosoofiat üles ehitada ainuüksi oma liigiolemuse kohaselt” (Becker 1938: 85). Põhjus: nad ristiusustati ning sellest ajast saadik olevat “germaanlik õhtumaa vaimulugu [---] tulvil võitlusest eesaasialiku [lõppude lõpuks juudi] mürgiga oma sisemuses.” — Ometi olevat võimalik pääste: “Ohustatud germaani rass koondab mis tahes “segu” seisundis oma jõud ning peksab vahuharjalise lainena vastu “saatuse karmi kaljujärsakut” üles taeva poole. See sünnib niihästi siis, kui segunevad rassid, kui ka siis, kui segunevad vaimsed (vaimse keskkonna) mõjutused; niihästi siis, kui mürgiks, mis sunnib elavat rahvakeha oma sisemuses vastumürki tootma, on võõra liigi veri, kui ka siis, kui selleks on võõra liigi vaim” (*ibid.*).

Selles lõigus on Becker saavutanud tõelise natsinivoo ka metafoori tasandil. Artikli ülejäänud osas tõestab Becker, et põhjamaiseks metafüüsikuks võib pidada küll ka Heideggeri, kuid temast tunduvalt enam on seda natsifilosoof Hans Heyse, kusjuures Heyse esindab pigem põhjamaise metafüüsika "faali" teisendit, Heideggeri seevastu tuleks vaadelda "kitsamas mõttes põhjamaise"na". Tõsi küll, Heideggeri ning veel enam Jaspersi⁴⁹ filosoofiale langevat individualismi vari, "“eksistentsifilosoofia” ebaedu rassi, rahva ja riigi küsimuste lahendamisel" (*ibid.*, 88). Ent siiski: pääste on lähedal. Beckeri artikkel "Põhjamine metafüüsika" lõpeb nimelt sõnadega: "Nüüdisaja viimaste germaanlaste sangarlik üritus veel olemas olles end *alal hoida* ja rahvana noorenda ka viimsel hetkel, oma saatust, *meie saatust*, veel üks kord väärata — *põhjamine mõte* kui vaimne liikumine ja poliitiline võim —, see on põhjarassi enese *põlise olemuse* üks esinemiskujusid" (*ibid.*, 91).

Antud tekst väljendab — ja mitte just eriti varjatud kujul — Beckeri ilmselt metafüüsikast inspireeritud heakskiitu Nürnbergi seadustele ning sellest tulenevale Saksamaa juutide tagakiusamisele. *Oskar Beckerit tuleb pidada autentseks natsifilosoofiks.*

Mitte kõik ei arva nii, vähemasti ei arva nii kõik mitte alati. Võtame Gadameri. Ta kirjutab oma raamatus *Filosoofia õpiaastad* järgmist: "[---] esimeste külaliste hulgas [Heidelbergi filosoofiaseminaris pärast Gadameri kutsumist Heidelbergi (1949)] oli Oskar Becker, Husserli ja Heideggeri õpilane, kellel tol ajal ei lubatud Bonnis õpetada. Õpetamine polnud keelatud mitte seetõttu, et ta tõepoolest olnuks nats või ka ainult *Pg*, vaid see oli keelatud tema rassiteooria tõttu, mis tegelikult polnud sugugi mõeldud antisemiitlikuna. Ühtlasi oli see keelatud Beckeri teada-tuntud vaheda vabamõtlemissharjumuse tõttu. [---] Ent kahtlemata polnud ta õpetamiskeeldu ära teeninud ning see, et Becker sai hiljem jätkata õpetamist Bonnis — asjaolu, millele mul õnnestus kaasa aidata seeläbi, et olin asetanud ta teist korda Heidelbergi ülikooli professoriks kutsutute nimekirjas esikohale — on osutunud otsustavaks teguriks uue filosoofide põlvkonna väljaõpetamisel.

---

⁴⁹"Samamoodi peab Jaspers metafüüsilises mõttes tühiseks looduslikku sugukonna, hõimu ja rahva ühisust" (*ibid.*, 88).

Nii mõnigi toonastest bonn'lastest, nagu Apel, Habermas, Ilting, Pöggeler ja Schmitz kujutavad endast selle tõestust" (Gadamer 1977: 174).

Gadamer ise on aga juba mainitud 1989. aasta intervjuus kummaliselt ebalev. Esiti ta kaitseb Beckerit (Gadamer 1990: 546). Too on Gadameri 1989. aasta arvamuse kohaselt küll "rassiteoreetik, aga väga hea rassiteoreetik, nagu seda on ka tema sõber Ferdinand Clauß." Ning: "Te ei tohi Beckerist rassiteooria tõttu veel natsi teha." Ma ei soovi siinkohal pikemalt peatuda ei sellel, et Gadameri hinnangul on antisemiitidest Becker ja Clauß "head" rassiteoreetikud, ega sellelgi, mida muud meie kontekstis vähe põhjendatud on Gadameril rassi mõiste kohta veel öelda; oletan pigem heasoovlikult, et Gadamer pole seda Claußi ennekuulmatut loba kunagi lugenud või kui ongi, siis kohe ka unustanud. Nimetatud intervjuu ühes teises lõigus kõneleb Gadamer Beckerist aga hoopis uuel toonil. "Inimene, kes läks parteisse selleks, et säilitada oma töökohta või seda saada ning tegeles seejärel õpetajana mõistliku filosoofiaga [minu terminoloogias "oportunist" nagu Gadamer isegi], on mulle kümme korda enam meeltemööda Beckeri- või Freyeri-sugustest inimestest, kes küll ei olnud parteis, aga kõnelesid natside kombel" (Gadamer 1990: 551). Mina soovitaksin neid inimesi, kes natside kombel kõnelesid, nimetada lihtsalt natsideks.

Seda, et Becker paljastas (*sit venia verbo!*) end natsina isegi oma juudi sõpradega suheldes, võime järeldada Löwithi 1940. aastal kirjutatud aruande *Minu elu Saksamaal enne ja pärast 1933. aastat* põhjal. Löwith oli tulnud 1919. aastal Beckeriga (Löwith kõneleb oma aruandes ainult "Dr. B.-st" või "B.-st") Husserli juurde Freiburgis ja oli seal ilmselt Beckeri ainus lähem sõber.⁵⁰ Löwith kirjeldab ilmekalt, kuidas Beckeril — kes oli välimuse poolest "täielik vastand tüüpilisele SA-mehele, kellest

⁵⁰Löwith (1986: 45) jutustab näiteks, kuidas ta oli Beckeri laulatusel tunnistajaks. Teine tunnistaja, pakikandja, oli munsterdatud selle sündmuse puhuks Freiburgis rongijaamast viie marga eest. Beckeriga kirjavahetuse katkestamise kohta kirjutab Löwith: "Üks 1937. aasta kiri lõpetas meie filosoofilise ja seltsimeheliku korrespondentsi, kui seda ei teinud juba mälestus nondest päevast päeva koos veedetud Freiburgis aastatest, mil meil oli elav mõttevahetus, mis ei kordu ei minu ega B.

Becker aga hiljem sedavõrd vaimustus, et ei märganudki ise, kui koomiline see oli”⁵¹ — 1933. aastal alguse saanud “filosoofiline natsism” välja kujunes (Löwith 1986: 46, 45). Löwith näeb selles õigusega tõestust arvamusele, “et kui vaim on loobunud oma õigustest vere ja pinna [*Blut und Boden*] kasuks, siis ei suuda subtiilseimgi haridus kaitsta inimest kui tahes labaste maitsevääratuste eest” (*ibid.*, 48). Edasises ta kirjutab: “Esimene teade, mille ma B.-lt pärast tema poolt “ülestõusuks” kutsutud riigipöret sain, väljendas sõbramehelikku lootust, et mind [s.o Löwithit] kui sõjast osavõtnut ülikoolist ei vallandata. Siiski polevat seda, et säärase murrangu käigus “portselani purustatakse”, paraku küll võimalik ära hoida. “Portselan” tähendas Saksa juute. Minu terava vastuse peale tundis ta end olevat sunnitud andma põhjaliku seletuse. [---] Nördinud ei saavat ta nende abinõude üle olla, sest tahtmata väita, nagu oleksid abinõud kuulsusrikkad, olnud need siiski tingimata tarvilikud selleks, et kõrvaldada juutide tohutut mõju saksa kultuurile. [---] Tema isiklikult erilist viha juutide vastu ei tundvat, kuid ta pidavat juute objektiivseks ohuks, mille levikus, tõsi küll, olevat suuresti süüdi ka “saksa juudid” (sellega pidas ta silmas Weimari süsteemi demokraate). [---] “Destruksiooni” aeg olevat ümber ning füürer — ja seda kirjutab kõige tundelisem vabamõtleja, keda olen eales tundnud — olevat õigusega öelnud: “Ma võtan teilt mineviku ja annan teile tuleviku!” Ja see olevat väärt kogu maailma portselani!”

Peatükis “B.-i seisukoht juudiküsimuses” kirjeldab Löwith Beckeri kirjadest pärinevate tsitaatide varal veel kord viimase suhtumist niinimetatud juudiküsimusse. Tuleb välja, et Becker kui tüüpiline rassist on vastu juutide Saksa ühiskonda integreerumise ideele, mida on nimetatud ka emantsipatsiooniks. “Ta [Becker] küll tahtis säilitada muutumatuna vahekorda minuga [s.t Löwithiga], ent citas samal ajal kaljukindlalt igasugust vahekorda

---

jaoks enam kunagi” (*ibid.*, 55). — Mõistatuslikuks jääb ka see, miks on Löwithi toodud andmed Beckeri sünniajast täiesti valed.

⁵¹Gadamer (1977: 174) jutustab SA-imetlejast Beckerist järgmise loo: “Kui me teda söömaajale ootasime, läks koridoris [---] lahti kõrvulukustav lärm: ühe teise professorikorteri väike koer, kes oli tavaliselt ise väga kartliku loomuga, oli Oskar Beckerit nähes avastanud endal lõvisüdame ning takistas hirmunud külalist trepist üles minemast.”

juutidega. Ta kirjutas mulle Jaapanisse: “[---] tänapäeva sakslasel ei ole juudiga mitte mingisugust vahekorda, ei vaenulikku ega ka sõbralikku, vaid nad on talle nüüd (s.t pärast “juutide eemaldamist”) täiesti ükskõik”! Juutluse vastane võitlus olevat lõppenud ega huvitavat enam kedagi. [---] Seda kõike kirjutavat ta mulle seepärast, et *mina* polevat ju “pagulane”, vaid ainult üldistele seadustele allutatud pooljuut,⁵² kes võivat sellisena ometi mõista mõlemaid osapooli. — Niivõrd endastmõistetavaks oli õpetlasele B.-le saanud rassiprotsentide poliitiline zoologia. Igasugused üldinimlikud mõttearendused juudiküsimuse teemal välistas ta juba eos, kuna need olevat triviaalsed. [---] Nõnda ei suutnud ta ka eales mõista, kuidas see juhtus, et ma asusin saksa “ülestöusu” järel alandatud poolele ning miks ma käsitasin täielikku ükskõiksust juutide saatuse vastu Hitleri- või Streicheri-suguste isiklikust vihast suurema vaenulikkusena. See jäi talle mõistatuseks, mida polnud võimalik lahendada protsentide varal. Ja ometi oli B. just selles suhtes vaid üks tuhandeid “lihtsaid” sakslasi, kes olid kõik võimelised lihtlabase vahetegemise teel ühendama põhimõttelise juudivaenulikkuse isiklike sõprussidemetega” (*ibid.*, 54j).

Nõndapalju “hea rassiuurija” Beckeri seisukohast juutide kohta rassiteoorias, “mis tegelikult polnud sugugi mõeldud antisemiitlikuna” (Gadamer, vaata eespool).

Pärast sõda vallandas Briti sõjaväevalitsus Beckeri. Kahjuks on sellekohane dokument kaotsi läinud, nagu kinnitas Düsseldorfis peaarhiiv 1998. a jaanuaris telefonitsi tehtud järelepärimise peale. Beckeri isiklikust toimikust (signatuur: PA 409 Bd. 2) Bonni ülikooli juures⁵³ saame Beckeri 5. märtsiga 1946 dateeritud kirjust rektorile teada tema vallandamise põhjuse, nagu see oli Beckerile vestluses ühe ohvitseriga teatavaks tehtud: “Mind peetakse [s.t Briti sõjaväevalitsus peab] antikristlaseks ja antisemiidiks ning neil põhjustel ebasoovitavaks.” Ülikooli toetusest hoolimata

⁵²Veidi eespool kirjutab Löwith: “[---] ta [Becker] oli ekslikul arvamusel, et *mina* [Löwith] olevat kõigest viiekümne protsendi ulatuses juut, ehkki tegelikult olen ma kolmveerand-juut ning isa vallaslapse päritolu tõttu polnud mul võimalik oma aaria veerandikku tõestada, ja ega mul pole olnudki soovi seda kunagi teha” (*ibid.*, 54).

⁵³Ma tänan dr Thomas Beckerit, Bonni ülikooli arhiivi juhatajat, asjatundlike nõuannete ning loa eest kasutada vastavasisuliselt koopiaid.

ei õnnestunud Beckeril esialgu ülikooli juures uuesti tööd saada. 9. oktoobril 1946 läks ta hoopis omal soovil pensionile. 8. mail 1950, s.o pärast Saksamaa Liitvabariigi loomist, taotles Becker uuesti professuuri. 18. juunil 1951 nimetati vahepeal 62-aastaseks saanud mees — meenutagem siinkohal Gadameri toetust sellele — “töösuhte taastamise läbi eluaegseks erakorraliseks professoriks”.

III. FILOSOOFILISELT SOODSAD NING EBASOODSAD ASJAOLUD

Asugem nüüd kahtlemata keerulisema ja vastuolulisema küsimuse kallale, millised *filosoofilised* asjaolud võisid soodustada filosoofide pöördumist natsifilosoofideks.

Kuid kõigepealt paar sõna üldise ajaloolise situatsiooni kohta kaotatud maailmasõja järel: nagu enamik saksa kodanlasi, nii ei näinud ka paljud saksa filosoofid Saksamaal mitte mingisugust süüd Esimese maailmasõja vallapästmisel ning pidasid Versailles' rahulepingut vaenlaste püüdeks hoida Saksamaad püsivas sõltuvuses, vaesuses ning orjuses. Sellest asjaolust tulenev individuaalne haavumus oli üksikisikute piiritult Saksamaaga identifitseerudes otsatu. Niisugused rahvuslikud haavumused ühenduses kindla veendumusega, et ülejäänud maailm neid ei mõista ning ülekohtuselt taga kiusab, on äärmiselt viljakaks kasvupinnaks poliitilisele radikaliseerumisele ning natsionalistlikele ekstsessidele. Viimasel ajal on selle õpetlikuks näiteks Serbia.

Uus — ja mitmeski mõttes edutu — demokraatia, mis pidi viima läbi keisririigi pankrotimenetluse, tehti peagi — mõeldagu kas või antisemiitlikule “pistodahoobi legendile” [*Dolchstoßlegende*] — vastutavaks nii pankroti kui ka selle tagajärgede eest. — Poliitiline ja majanduslik kaos olid iseloomulikud isearanis vabariigi lõpuaastatele. Sellises situatsioonis tundus natsionaalsotsialism autoritaarse ja läbilöögivõimelise poliitilise formatsioonina, kes lubas kaose lõpetamist ning Saksamaa suuruse taastamist. Sellise programmiga võis nõustuda enamik kodanlasi, isegi kui neile polnud meeltmööda see, et natsionaalsotsialistlik poliitika tarvis sageli kodanliku maitse jaoks liiga labast stiili. Ühesõnaga, saksa kodanlaste ning järelikult ka saksa filosoofia-

professorite lootuste ning poliitilise maailmapildi olulised osised olid natsionaalsotsialismiga ühitatavad.

Vaadeldgem nüüd filosoofiat. *Esimesena* torkab silma, et ka filosoofid ja iseäranis just nemad — mõne erandiga — pretendeerisid täitma suunavat funktsiooni [*Orientierungsfunktion*] näitamaks väljapääsu üldisest kriisist. Olulisim vastane filosoofia pretensioonile hõivata suunav positsioon oli teatavasti Max Weber. Weber eitas teaduse puhul mis tahes suunamisvõime [*Orientierungsfähigkeit*] olemasolu. See kehtis igasuguse filosoofia kohta, mis tahtis olla teaduslik. Väärtus- ja tähendusotsused on Weberi arvates igäühe isiklik asi ning jäävad põhimõtteliselt teadusliku ratsionaalsuse haardeulatusest välja. Jaspers asus selles — nii-öelda Heidelbergi — vaidlusküsimuses vahendavale seisukohale, kiites küll heaks Weberi eristuse faktide kindlakstegemise ja väärtusotsuse vahel, arvates siiski: “Väärtusotsuste valdkond, see tähendab siis isiklik-vastutav elu, vajab enesevalgustust ning on selleks ka võimeline. Enesevalgustus ei saa küll olla “teaduslik”, kuid on siiski enam millestki pelgalt privaat-refleksiivsest või religioosest.”⁵⁴

On selge, et filosoofilised kontseptsioonid, mis — säilitades teaduslikkuse pretensiooni — võtavad omaks Weberi metodoloogilise seisukoha, ei tule juba algusest peale natsifilosoofiana kõne alla. Neil nimelt ei ole natsifilosoofia poolt oodatavasse erilisse väärtus- ja tähendusloomesse algusest peale midagi lisada. Võib-olla pakub isegi teatavat kaitset Jaspersi vahendav seisukoht, sest juba üksi täpne kinnipidamine faktide ja väärtuste eristusest teritab silma sellistel juhtudel, kus banaalseid eelarvamusi kiputakse ülendama filosoofemideks. Tõsi, seda, kes jättis Weberi ja Jaspersi vastuväited tähelepanuta, ähvardas igatahes oht, et tema filosoofiline diskursus läheneb etteantud maailmavaatelisele diskursusele isegi siis, kui seda alul polnud taotletud.

Teiseks torkab sõjajärgse suunamishuvilise filosoofia juures silma see, et filosoofia reageerib aja lõhestatusele ja kriisile talle täiesti eriomasel, meetoodilisel viisil. Filosoofilist suunamisdiskursust [*Orientierungsdiskurs*] kujundavad kaks ajapikku üha jõulisema formuleeringu leidnud filosoofilist kontseptsiooni. Asi

⁵⁴Selliselst võtab Safranski (1994: 145) kokku Jaspersi seisukoha.

pole selles, et need kontseptsioonid oluksid *per se* natsionaalsotsialistlikud. Nad olid tolle, 1933. aastal Saksamaad haaranud poliitilise dünaamikaga lihtsalt eriti hästi ühitatavad, võiks isegi öelda, et nad olid sellega kongeniaalsed. Jutt on (1) sünteesi metodoloogilisest ideest, ja (2) rahvuslikust [*völkisch*] paradigmast.

Ameerika ajaloolane Fritz Ringer on raamatus *Õpetlased* (*Die Gelehrten*) põhjalikult uurinud, kuidas reaktsioonina laialdaselt tajutavale kriisisituatsioonile hakati reklaamima "sünteesi" kui imerohtu. Pidades silmas vahetult pärast Esimest maailmasõda Saksamaa ülikoolides peetud kõnede põhjalikku analüüsi, kirjutab Ringer: "Süntees, tervik, mõistmine, kaemus [*das Erschauen*]: märksõnad olid alati ühed ja samad. Bioloogid ja füüsikud seadsid eesmärgiks uurida organismi tervikuna, pedagoogid ja psühholoogid inimest tervikuna. Sotsioloogia ja rahvamajandusõpetuse valdkondades oli sihiks terve kooslus. Kõikides distsipliinides võitlesid õpetlased individualismi, naturalismi, mehaanilisuse ja muu sellise vastu. Humanitaarteaduste uued meetodid ning intuitsioonilised ja fenomenoloogilised lähenemisviisid levisid kulutulena" (Ringer 1987: 346).

Tõepoolest: kui küsimus on adekvaatses filosoofilises meetodis, pole võimalik leida pea ühtegi Weimari vabariigi või natsionaalsotsialistliku režiimi ajal kirjutatud filosoofiaalast raamatut, kus ei oleks juttu sünteesist, terviklikkusest [*Ganzheit*], koondvaatest [*Zusammenschau*] või muust sellisest. Toonane filosoofia määratles end päästva tegevusena, mis integreerib ühe algse terviku eraldiseisvad osad.

Kolmandaks on sünteesiga lähedalt seotud rahvuslik paradigma.⁵⁵ Üha enam kõige erinevamat päritolu filosoofe on ühtäkki veendunud, et igasuguse mõtlemise määrab ära mingi kindel etniline kuuluvus. Mõnikord kohtame seda mõtet "ajaloolisuse" [*Geschichtlichkeit*] märksõna all. Nii on see näiteks Helmuth Plessneri artiklis "Võim ja inimloomus" (*Macht und menschliche Natur*)⁵⁶ aastast 1931. "Plessneri antropoloogiline põhimõte

---

⁵⁵Kujutan ette, et nimetatud paradigma valitses inimeste mõtete üle samavõrra, kui "klassipositsiooni" paradigma valitses laialdase osa Saksa Liitvabariigi üliõpilaste ja professorite üle veerandsaja aasta eest.

⁵⁶Vt Plessner 1953. Ma lähtun Safranski käsitlusest (1994: 243j).

on järgmine: inimese defineerib see, et teda ei ole võimalik lõplikult defineerida, kuna mis tahes mõeldava definitsiooni igasugune eetiline, teaduslik või religioosne kontekst on ise inimese ajalooline loomingu. [---] Inimese määratlus on enesemääratlus. [---] Siit järeldab Plessner: selle üle, mida inimene endast antud ajaloolisel hetkel kujutab, ei otsusta mitte filosoofia, vaid praktiline tegevus paratamatult laialivalguvates olukordades.”

See tähendab, et filosoofia pidi avanema “hetkele” ning laskma end tõmmata poliitika ohtlikku valdkonda. See omakorda tähendas Plessnerile 1931. aastal ka seda, ning iseäranis just seda, et tuleb aduda “rahvususe” [*Volkheit*] tähendust: “Rahvususe on inimese olemuslikke jooni: samamoodi kui see, et me saame öelda Mina ja Sina, nagu tuttavus ja võõrus, nagu inimese juhtida antud elu riskantsus ja tõelisus [*Eigentlichkeit*]” (Plessner 1953: 316). “Iseoma loomus peab end maksma panema — see kehtib ühtviisi nii üksikisiku kui rahva kohta. Selline ülevõim ei tähenda [Plessnerile] aga ülevõimu ja hierarhiat. [---] Plessner tunnustab kõikide kultuuride “väärtusdemokraatlikku võrdsustatust” ning loodab, et ajapikku “ületatakse oma rahvuse [*Volkstum*] absolutiseerimine”. See tähendab otsesõnu seda, et Plessner nõuab vastusena Versailles’ rahulepingu liialdatud nõudmistele ja reparatsioonimaksetele rahva enesekehtestamist, ent lükkab samas tagasi rahvusliku, saati siis veel rassistliku šovinismi (Safranski 1994: 246).

Heideggeri samuti ajaloolisuse mõiste kaudu vahendatud suhe rahvuslikku paradigmasse on aga teistsugune. Löwith jutustab oma viimasest kohtumisest Heideggeriga, mis leidis aset 1936. aastal Roomas, linnas, kus pagulane Löwith väga kasinates oludes elas. Ta ütles Heideggerile, kelle kuuerevääril uhkeldas parteimärk, et on “arvamusel, et tema [s.o Heideggeri] asumine natsionaalsotsialismi poolele on määratud Heideggeri filosoofia olemusega. Heidegger oli minuga tingimusteta päri ning selgitas, et tema “ajaloolisuse” mõiste on tema poliitilise “angažeerituse” alus” (Löwith 1986: 57).

Rahvuslikus mõttes võib *Olemise ja aja* 74. paragrahvi — kõige muu, näiteks Fichteni tagasi mineva sõgeda lora kõrval, mis

räägib saksa ja vanakreeka keele erilisest sarnasusest⁵⁷ — mõista ka kui Heideggeri katset lunastada “ajaloolisuse” meetoodilise tähtsuse peale antud vekslit.

Lõpetuseks pöördugem küsimuse juurde, mis peaks täiendama sissejuhatavat küsimust natsifilosoofiat soodustavate asjaolude kohta: kas leidis filosoofilisi kontseptsioone, mis oma tendentsi poolest pigem takistasid filosoofide võimalikku muutumist natsifilosoofideks? Ma arvan — küllap eitavad paljud sellise võimaluse olemasolu sootuks —, et sellised filosoofilised kontseptsioonid olid olemas.

(1) Võib väita, et filosoofiat natsistlikul või mõnel muul totalitaarsel viisil kuritarvitada on seda hõlpsam, mida vähem püüdleb antud filosoofia intersubjektiivsuse ja objektiivsuse poole. Tõendusena võib võtta näiteks Erlangeni filosoofi Rudolf Zocheri, kes vana kooli ontoloogina pakkus välja rahvuslikule paradigmale teatavas mõttes vastandliku programmi.⁵⁸ Oma teoses *Filosoofia põhiõpetus* aastast 1939 kirjutab Zocher: “Objektiivsus, mis on uurijale omane — nii psühholoogilises mõttes “emotsionaalse” mõju “intellektuaalse” väljasulgemise näol kui sotsioloogilises seoses selle kaudu, et puhas uuriv hoiak hoitakse lahus kõikvõimalikest praktilistest seisukohtadest, mida sunnib peale riigis ja ühiskonnas osalemine, nimetades siinkohal ainult kaht kergesti mõistetavat momenti [---] —, tuleb ka filosoofias säilitada.” (Tsiteeritud Schorchti (1990: 356) järgi.)

Objektiivsuse vaim, millele Zocher üksildase uurijana manitseb, pole kujundanud ühtki filosoofilist suunda *loogilisest empirismist* rohkem. Loogilises empirismis lisandub sellele veel eriline tundlikkus sellistes küsimustes nagu õnnestunud teaduslik seletus või empiiriline kontrollitavus. Nende küsimuste valgusel

---

⁵⁷“Saksamaa seisund kui maailmalooline kriis, sakslase ainukordsus ja algupäralisus, totaalne vastuolu sakslase ja mittesakslase vahel, sakslaste ainulaadne kutsumus filosoofiliseks tegevuseks, nende sarnasus vanade kreeklaste kultuuriga, kriisi kaotamine tõese filosoofilise süsteemi leidmise kaudu — need kõik on Fichtest alguse saanud ning seitsaadik ikka ja jälle ellu äratatud filosoofilise metadiskursuse mõttekujundid.” — sel moel võtab Sluga (1993: 18) kokku vastavasisulised lõigud Fichte teosest *Kõned saksa rahvale*.

⁵⁸Zocheri kohta vrd Schorch 1990: 101–105, 354–359.

osutub näiteks kogu natside rassiteooria ebapiisavaks. Seetõttu polegi imekspandav, et loogiliste empiristide hulgas ei leidu mitte ainsatki natsi (ega stalinisti). Vastupidi, ennemini saab — mõneti aritmeetikareeglit “miinus ja miinus annavad plussi” rakedades — väita, et Kolmanda Riigi institutsionaalne filosoofiline diskursus käsitab kõiki seisukohavõtte, mis manifesteeriivad autori negatiivset suhet loogilisse empirismi, ideoloogilise konformsuse väljendusena. Nii näiteks kirjutab Wolfgang Cramer, kes oli poliitilises mõttes kibe nats ning ühena väga vähestest filosoofidest juba enne 1933. aastat parteisse astunud, 1937. aastal, taotledes assistendi kohta Münchenis, järgmist: “Kuivõrd minu teadustöö tegeleb täppisteaduste alustega, on ta suunatud ennekõike nende matemaatilise ja füüsikalise mõtlemise kooli läbinud filosoofide vastu, kes tahavad täppisteaduste filosoofiat käsitleda selliselt, et kasutavad selleks mingisugust täppisteadustest laenatud meetodit. Ühesõnaga, ma ei tunnista formalistlikke meetodeid, nagu neid esindavad näiteks Viini koolkonna füsikalism või niisugused filosoofid, nagu Carnap või Reichenbach” (Bundesarchiv Berlin, BDC 06654 (Cramer)).

Olgu mainitud, et natsifilosoofias tähistab “formalistlikele meetoditele” viitamine — meenutan ühte Rassi-Claußi tsitaati — antisemitismi. Üks standardettehede “juudi” relatiivsusteooriale juba kahekümnendate aastate algusest saadik ongi olnud see, et teooria koosnevat formalistlikest arvutamiskunsttükkidest. Klassikaliseks näiteks võib pidada Philipp Lenard’i märkust — Lenard oli Nobeli füüsikapreemia laureaadina Heidelbergi ülikooli vaimuhiiglas — 1936. aasta *Saksa füüsika* “eessõnas”. Seal tõestab Lenard, et juut “kui selline” on “täiesti sobimatu loodusteadusega tegelema”. “Seda varjati aga arvutamiskunsttükkidega, ning takistamata juudile omane jultumus, millele lisandus veel rassikaaslaste osav kokkumäng, tegi võimalikuks juudi füüsika jõudsa ülesehitamise. Praegu on seda juudi füüsikat raamatukogud täis” (Lenard 1936: X).

Formalismisüüdistuse varal õnnestub Münchени natsifilosoofil Hugo Dingleril 1933. aastal ilmunud teose *Geomeetria alused* eessõnas viia kokku koguni juutlus ja bolševism — mis on tehtud isegi omamoodi geniaalselt (vrd füüreri maailmavaatelist diskursust): “Puhas formaal-arvutuslik mõtlemine, mis ei suhtu

arvutusse mitte kui mitmeti tarvilikku abivahendisse, vaid kui asja endasse, kui absoluuti — Einstein, nn Viini Ring, Berliini Teadusliku Filosoofia Selts, Felix Meineri ajakirja *Erkenntnis* ümber koondunud ring, natuurfilosoofia valdkonnas esmajärjekorras ka Arnold Berliner'i toimetatud ajakiri *Naturwissenschaften* — ning mis on seetõttu vägagi analoogiline poliitilise bolševismi mõttetu katsega absolutiseerida organisatsioon (ka sotsioloogilises ja isiklikus plaanis), paljastatakse siin [s.t *Geometria alustes*] kui täiesti viljatu ja õõnes meetod, seevastu inimese tõeliselt loov toimumine ja loominguline mõtlemine idees tõstetakse jälle ausse.⁵⁹

Näib, otsekui oleks Heidegger Dinglerit lugenud. Heideggeri loengus *Sissejuhatus metafüüsikasse*, mille ta pidas 1935. aasta kevadsemestril, on nagu ka Dingleril juttu mõttesuunast, "mis on koondunud ajakirja *Erkenntnis* ümber". See mõttesuund olevat võtnud ette liikuda "selles teataval viisil *Aristotelesest* peale ettemärgitsetud suunas, määratlemaks "olemist" lause "on'il" ning s.t viimaks hävitamaks". Heidegger jätkab: "Siin peab senine loogika kõigepealt matemaatika ja matemaatilise arvestuse vahendite abil rangelt teaduslikult põhjendatama ja välja ehitatama, et siis nõnda üles ehitada "loogiliselt korrektne" keel, milles muutuvad tulevikus võimatuks metafüüsika laused, mis kõik on näivlaused. Nõnda on üks käsitlus selles ajakirjas II (1931 jj), lk 219jj pealkirjastatud: "Metafüüsika ületamine keele loogilise analüüsi kaudu". Siin toimub traditsioonilise otsustusõpetuse äärmisim lamestamine ja väljajuurimine matemaatilise seaduslikkuse sildi all. Siin viiakse lõpule selle mõtlemise viimased konsekventsid, mis algas *Descartes'iga*, kellele tõde ei olnud juba enam oleva ilmsus ega järelikult olemasolemise sissepäämine ja põhjamine avanemisse olevasse, vaid tõde oli ümber juhitud *tõsikindluseks* — mõtlemise ja nimelt matemaatilise mõtlemise pelgaks kindlustamiseks kõige selle poolt mõeldamatu vastu. See tõe käsitlus mõtlemise kindlustamisena viis maailma lõplikule vabanemisele jumalaist. Tänapäevase matemaatilise-füüsikalise positivismi silmaspeetud "filosoofiline" suund tahab tarnida selle positsiooni põhjendust. See ei ole mõni juhus, et see "filosoofia" laad tahab tarnida aluseid moodsale füüsikale, milles on ju hävitatud kõik

⁵⁹Tsiteeritud Woltersi (1992: 308j) järgi.

tõmbed loodusele. Ei ole ka juhus, et seda laadi "filosoofia" seisab seesmises ja välises ühenduses vene kommunismiga. Edasi ei ole juhus, et mõtlemise see laad pühitseb oma triumfe Ameerikas. Kõik see on ainult viimsed tagajärjed sellest näival ainult grammatilisest võimalusest, et olemist mõistetakse "on'ilt" ning "on'i" tõlgitsetakse kunati lause ja mõtlemise käsituse järgi."⁶⁰ Nende tsitaatide põhjal kipub vägisi jääma mulje, nagu oleks poliitiline öördamine muutunud 1933. aasta järel tavapäraseks viisiks astuda dialoogi loogilise empirismiga.

(2) Teadusliku objektiivsuse poole püüdlemine polnud loomulikult mitte ainus vastumürk natsistlikule nakkusele. Teatavat kaitset pakkusid ka natsismiga võistlevad maailmavaated, millel oli samuti pretensioon laialdasele, võib-olla isegi totaalsele kehtivusele. Eriti käib see marksismi kohta. Sest marksism, iseäranis poliitilise kommunismi kujul, oli juutluse järel Saksamaa riigivaenlane nr 2. Marksistlike filosoofide ainukeseks valikuvõimaluseks oli seega kas emigratsioon või siis vangistus või surm. Seepärast lahkusid Kolmandast Riigist peale juutide ka marksistid. Katoliikluse kui võistleva maailmavaatega olid lood mõnevõrra teistsugused. Hoolimata selest, et Keskpartei (*Zentrumspartei*) näol oli katoliiklus omandanud ka poliitilise vormi (see eksisteeris kuni partei likvideerimiseni 1933. a juunis), jäid natside repressioonid katoliikluse vastu võrdlemisi leebeks. Sama kehtis ka protestantismi kohta.⁶¹ Siiski õnnestus katoliiklikul

⁶⁰Heidegger 1983: 277j (Martin Heidegger. *Sissejuhatatus metafüüsikasse*. Tõlge saksa keelest Ülo Matjus. Tartu: Ilmamaa, lk 270j). Olgugi, et Heidegger, kes kandis isiklikult hoolt selle eest, et käsikiri trükki toimetataks, püüab *Sissejuhatuse* esimese trükiväljaande "Sissejuhatavates märkustes" jätta muljet (*ibid.*, 1), nagu poleks ta ettekantud materjali või käsikirja mitte mingisuguseid sisulisi muutusi teinud, kõrvaldab ta sealt ülaltoodud tsitaadi. Nüüdseks on see tsitaat olemas *Sissejuhatuse* teise, "Kogutud teoste" raames ilmunud väljaande "lisas". Pöggeleri (1983: 340) põhjendamata väidet, nagu polevat Heidegger seda nüüdsama tsiteeritud lõiku "ette kandnudki", ei kinnita minu teada mitte miski.

⁶¹Hitler (1934: 481) kiidab katoliku kiriku tsölibaadist tulenevat rahvapärast kui "eeskujulikku ja õpetlikku näidet": "Preestrite abielutus paneb aluse sundusele hankida vaimulikkonna järelkasvu ikka ja

maailmavaatel muuta hea hulk — ehkki mitte kõiki — veendunud katoliiklastest filosoofe natsionaalsotsialismi vastu suuremal või vähemal määral immuunseks.

(3) Viimase filosoofilise kontseptsioonina, mis pakkus teatavat kaitset natsionaalsotsialistliku ideoloogia vastu, olgu nimetatud Kanti kategooriline imperatiiv ehk — moodsas kõnepruugis — universaliseerimise mõte [*Gedanke der Universalisierung*]. Nimetatud mõte on eriti oluline, kuna selle omaduseks on suurendada ühiskonna immuunsust ebamoraalsuse vastu ka üldiselt — ka väljaspool filosoofide kitsaid ringkondi. Kategoorilise imperatiivi ja universalisatsiooni aspektid, mis on olulised ulatusliku ühiskondliku mõju seisukohast, leiduvad juba kõikide ühiskondade argimoraali kujundanud “Kuldses reeglis”. Universaliseerimine on igasuguse inimlikkuse mõisteline alus.⁶² Palju “Tuhandaastase riigi” õigeid sakslasi, keda polnud just teab kui suur arv, põhjendas vastumeelsust juutide õigustest ilmajätmise suhtes — pikemalt kaalumata — lihtsa põhimõttega: Ja nii, nagu te tahate, et inimesed teile teeksid, nõnda tehke neile!⁶³ Lausa hämmastav, kui vähe leidis filosoofe, kes oleksid juhindunud sellest lihtsast, kuid mõjusast moraalsete tunnustuse maksimist, millega nad pidanudki hästi tuttavad olema. Vaatleme nelja näidet. Teatavas — ehkki äärmiselt veidras — mõttes näib sellest maksimist olevat juhindunud Gadamer. Eelnevalt mainitud 1989. aasta intervjuus arutleb Gadamer, ajendatuna vastavasisulisest küsimusest, selle üle, missugustes piirides võib karjääri tehes kohaneda Kolmanda Riigiga: “Ma kaalusin, kuidas oleks mul võimalik toime tulla partei vastuseisuga juutidest sõprade usaldust murdmata.” Selle, et temast saigi Leipzigi ülikooli korraline professor, tegemata sealjuures suuremaid mööndusi režiimile, kirjutab Gadamer oma “poliitilise osavuse” arvele: “Poliitilises mõttes olin ma kindlasti teistest kavalam, kuid mul oli selleks ka moraalne ajend. Selleks oli soov mitte minetada juutidest sõprade usaldust. Tänu sellele

---

jälle laiadest rahvahulkadest, selle asemel et otsida seda oma ridadest. [---] Abielutus on selles ürgvanas institutsioonis elava uskumatult reipa jõu põhjus.”

⁶²“Inimlikkuse” mõiste näib olevat professionaalse eetika üks pimetähne.

⁶³Lk 6:31. *Tlk.*

suutsin ma tegelikult üldse lõpuni vastu pidada. [---] Moraalne tagapõhi oli igatahes olemas” (Gadamer 1990: 546, 552). On ilmne, et Gadameri puhul ei saa kuidagi rääkida täiuslikust universalisatsioonist. Sest tahtmatult kerkib küsimus, mida oleks teinud Gadamer siis, kui tal *poleks* olnud juutidest sõpru.

Vaatleme aga teist, seekord ilmselt⁶⁴ koššerit näidet: Hans Jonas, Bultmanni ja Heideggeri juudist õpilane, jutustab Marburgi radikaalkantiaanist Julius Ebbinghausist: Minu [Marburgi] õpetajate hulgas oli ka range ja jäik kantiaan Julius Ebbinghaus, kes tähtsuse poolest ei saa Heideggerile ligilähedalegi. Kuid tema tuli [natsionaalsotsialismist] auga välja; kuuldused sellest ulatusid minu kõrvu ning ma külastasin teda 1945. aastal Marburgis, et talle kummardust teha. Ebbinghaus vaatas mulle otsa, silmis lõõmmas endine tingimatu veendumus, ning ütles: “Kas teate, Jonas, ilma Kantita poleks ma selleks suuteline olnud.” Mind läbistas seda kuuldes värin. Mees elas oma õpetuse järgi” (Jonas 1993: 27).

Kolmandaks näiteks, mida ma tuua tahan, on Carl Gustav Hempel. “Võimuhaaramise” ajal oli Hempel 28-aastane doktorant Hans Reichenbachi juures Berliinis. Reichenbach emigreerus juba 1933. aastal Istanbuli, kus ta sarnaselt paljude teiste väljarändajatega sai professorikoha. 1934. aastal, kohe pärast promotsiooni — doktoritööd oli noobliilt juhendanud Nicolai Hartmann — emigreerus Hempel Belgiasse. Ta jutustab: “Kogu selle aja, ka dissertatsiooni lõpetamise jooksul, olin ma algul õpetajakoolituses ja siis asendusõppejõud. See oli üks valdkond, kus ma nägin natsismi tõusulaine mõju: suurenev ja täiesti ilmne diskrimineerimine, näiteks juudi üliõpilaste suhtes, äärmusnatsionalistlike tunnete väljendamine, liputseremooniad jne. Oli ka juhtumeid, kui ma töötasin Berliini *Staatsbibliothek*’is, Preisi riigi raamatukogus, kus ma olin üliõpilasena veetnud loendamatu tunde. Mõned rünnakurühmlased astusid sisse ja hüüdsid: “Kõigil juutidel otsekohe lahkuda.” See pidi olema 33. aastal ning ma tõusin samuti kohe püsti ja lahkusin. Ma pole ise juut, aga

⁶⁴Heiber (1994: 555j) jutustab, et olevat märke, nagu taotlenuks Ebbinghaus 1942. a Marburgi ülikooli rektori kohta, kuid see polevat tal partei esitatud protesti tõttu õnnestunud.

mul on palju juudi sõpru.”⁶⁵ Hempel rõhutab siiski talle omase siirusega, et ta pole tegelikult miski kangelane: “Vahel ma küsin endalt, kas ma oleksin suutnud vastu panna kõigile selliseile ettepanekuile [astuda natsiparteisse], kui ma oleksin jäänud Sak-samaale. Ent õnneks oli mul võimalus lahkuda ning ma kasutasin seda võimalust.”

Viimase näitena, mis sedapuhku käsitleb kogunisti ühte universalistasioonist ajendatud *vastupanu* juhtumit, olgu ära toodud Kurt Huber. Nagu juba öeldud, ei suhtunud parteiliige Huber kaugeltki mitte kõigisse natsistliku ideoloogia seisukohtadesse vaenulikult. Oma lõppsõnas rahvakohtule lausus ta muu hulgas järgmist: “Minu eesmärgiks oli [---] naasmine selgete kõlbeliste põhimõtete juurde, õigusriigi juurde, inimeste vastastikuse usalduse juurde, see ei ole seadusevastane, vastupidi, see seab seaduslikkuse uuesti jalule. Ma küsisin endalt Kanti kategoorilise imperatiivi vaimus, mis juhtuks, kui minu tegevuse subjektiivne maksiim peaks saama üldiseks seaduseks. Sellele küsimusele on ainult üks vastus: Sellisel juhul naaseksid meie riiklusse ning meie poliitilisse ellu kord, julgeolek ja usaldus.”⁶⁶ Kurt Huber polnud suur filosoof. Aga filosoofilises mõttes oli tal kõikidest kõige rohkem õigus — ning selle õiguse eest maksis ta kõige kallimat hinda.

Kirjandus

- B a e u m l e r, Marianne, Hubert B r u n t r ä g e r, Hermann K u r z k e (Hg.) 1989. *Thomas Mann und Alfred Baeumler: Eine Dokumentation*. Würzburg: Königshausen und Neumann
- B a u m g a r t n e r, Hans Michael 1981. Unbeirrbarkeit und Würde der Philosophie: Zum Gedächtnis des 100. Geburtstags von Ernst von Aster. — *Zeitschrift für philosophische Forschung*, Bd. 35, S. 259–263
- B e c k e r, Oskar 1938. Nordische Metaphysik. — *Rasse*, Bd. 5, S. 81–92

---

⁶⁵Intervjuu Richard Nollanile, tookordse Pittsburghi *Archives of Scientific Philosophy* kuraatorile, Pittsburghis, 17. märtsil 1982, 6. transkript. Koopia Konstanzi ülikooli Filosoofia arhiivis.

⁶⁶Tsiteeritud Poliakov/Wulfi (1959: 123) järgi.

- Clauß, Ludwig Ferdinand 1935. *Rasse und Seele: Eine Einführung in den Sinn der leiblichen Gestalt*. Berlin: Büchergilde Gutenberg (ursprünglich J. F. Lehmann, München 1933)
- Fichte, Johann Gottlieb 1808. Reden an die deutsche Nation. — Fichte, *Werke*. Ed. Immanuel Hermann Fichte. Bd. VII. Berlin: de Gruyter, 1971, S. 257–502
- Fritsche, Johannes 1999. *Historical Destiny and National Socialism in Heidegger's "Being and Time"*. Berkeley: University of California Press
- Gadamer, Hans-Georg 1977. *Philosophische Lehrjahre: Eine Rückschau*. Frankfurt/M: Klostermann
- Gadamer, Hans-Georg 1990. "... die wirklichen Nazis hatten doch überhaupt kein Interesse an uns" — Hans-Georg Gadamer im Gespräch mit Dörte von Westernhagen. — *Das Argument*, Bd. 182, S. 543–555
- Gadamer, Hans-Georg 1992. *On Education, Poetry, and History: Applied Hermeneutics*. Ed. by D. Misgeld, G. Nicholsen. Albany, N.J.: SUNY
- Gromska, Daniela 1948. Philosophes polonais morts entre 1938 et 1945. — *Studia Philosophica* (Krakau), 3, 1939–1946, S. 31–97
- Günther, Hans F. K. 1937. *Rassenkunde des deutschen Volkes*. München: J. F. Lehmann
- Heiber, Helmut 1991. *Universität unterm Hakenkreuz. Teil I: Der Professor im Dritten Reich: Bilder aus der akademischen Provinz*. München: K. G. Saur
- Heiber, Helmut 1994. *Universität unterm Hakenkreuz. Teil II: Die Kapitulation der Hohen Schulen: Das Jahr 1933 und seine Themen*. Bd. 2. München: K. G. Saur
- Heidegger, Martin 1983. *Einführung in die Metaphysik*. Frankfurt/M: Klostermann [= *Gesamtausgabe*, Abt. II, Bd. 40]
- Hitler, Adolf 1934. *Mein Kampf*. München: Franz Eher Nachf. 116–118. Aufl.
- Huber, Clara (Hg.) 1947. *Kurt Huber zum Gedächtnis: Bildnis eines Menschen, Denkers und Forschers*. Regensburg: Habel
- Jadacki, Jacek Juliusz 1993. Zyciorysy Niedokonczony. — J. J. Jadacki, B. Markiewicz (eds.). "... A madrosi zlo nie przemoze". Warszawa: Polskie Towarzystwo Filozoficzne, p. 159–180
- Jonas, Hans 1993. *Philosophie: Rückschau und Vorschau am Ende des Jahrhunderts*. Frankfurt/M: Suhrkamp
- Jäckel, Eberhard 1986. *Hitlers Weltanschauung: Entwurf einer Herrschaft*. 3. Aufl. Stuttgart: DVA

- Klempner, Viktor 1997. *Ich will Zeugnis ablegen bis zum letzten: Tagebücher 1933–1945*. 2 Bde. 9. Aufl. Berlin: Aufbau
- Korotin, Ilse (Hg.) 1994. "Die besten Geister der Nation": *Philosophie und Nationalsozialismus*. Wien: Picus
- Krass, Stephan 1998. "Wir haben einander vieles zugeschwiegen" — Ein unveröffentlichter Brief von Martin Heidegger an Paul Celan. — *Neue Zürcher Zeitung*, Nr. 1, Samstag/Sonntag 3./4. Januar, S. 61 (Beilage "Literatur und Kunst")
- Leman, George (1993). *Heidegger im Kontext: Gesamtüberblick zum NS-Engagement der Universitätsphilosophen*. Hamburg: Argument Verlag (Argument Sonderband, AS 205)
- Leman, George 1994. Deutsche Philosophen und das "Amt Rosenberg". — I. Korotin (Hg.), "Die besten Geister der Nation": *Philosophie und Nationalsozialismus*. Wien: Picus, S. 41–65
- Lem, Stanislaw 1981. *Provokation: Besprechung eines ungelesenen Buches*. Frankfurt: Suhrkamp
- Lenard, Philipp 1936. *Deutsche Physik*. Bd. 1. München: J. F. Lehmann
- Löwith, Karl 1986. *Mein Leben in Deutschland vor und nach 1933: Ein Bericht*. Stuttgart: Metzler
- Mittelstraß, Jürgen (Hg.) 1980–1996. *Enzyklopädie Philosophie und Wissenschaftstheorie*, I–IV. Mannheim: Bibliographisches Institut, 1980/1984 (Bde. I und II); Stuttgart: Metzler, 1995/1996 (Bde. III und IV)
- Orozco, Teresa 1995. *Platonische Gewalt: Gadammers politische Hermeneutik der NS-Zeit*. Hamburg: Argument
- Ott, Hugo 1988. *Martin Heidegger: Unterwegs zu seiner Biographie*. Frankfurt/M: Campus
- Pearce, David, Jan Wolenski (Hg.) 1998. *Logischer Rationalismus: Philosophische Schriften der Lemberg-Warschauer Schule*. Frankfurt/M: Athenäum
- Plessner, Helmuth 1953. Macht und menschliche Natur: Ein Versuch zur Anthropologie der geschichtlichen Weltansicht [1931]. — H. Plessner, *Zwischen Philosophie und Gesellschaft: Ausgewählte Abhandlungen und Vorträge*. Bern: Francke, S. 241–317
- Poliakov, Léon, Josef Wulf (Hg.) 1959. *Das Dritte Reich und seine Denker: Dokumente*. Berlin: arani
- Pöggeler, Otto 1965. Hermeneutische und mantische Phänomenologie. — *Philosophische Rundschau*, Bd. 13, S. 1–39
- Pöggeler, Otto 1983. *Der Denkweg Martin Heideggers*. 2. Aufl. Pfullingen: Neske

- Pöggeler, Otto 1985. Den Führer führen? Heidegger und kein Ende. — *Philosophische Rundschau*, Bd. 32, S. 26–67
- Ringer, Fritz 1987. *Die Gelehrten: Der Niedergang der deutschen Mandarine 1890–1933*. München: dtv. [Original: Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1969; saksa keeles: Stuttgart: Klett, 1983]
- Rockmore, Tom 1992. *On Heidegger's Nazism and Philosophy*. London: Harvester Wheatsheaf
- Rosenberg, Alfred 1930. *Der Mythos des zwanzigsten Jahrhunderts: Eine Wertung der seelisch-geistigen Gestaltenkämpfe unserer Zeit*. München: Hoheneichen
- Röder, W., Herbert A. Strauss (Hg.) 1980–1983. *Handbuch der deutschsprachigen Emigration nach 1933*. 3 Bde. München: K. R. Saur
- Safranski, Rüdiger 1994. *Ein Meister aus Deutschland: Heidegger und seine Zeit*. München: Hanser
- Schorcht, Claudia 1990. *Philosophie an den bayerischen Universitäten 1933–1945*. Erlangen: Harald Fischer
- Sluga, Hans 1993. Die verfehltte Sendung: Die Philosophie und der Nationalsozialismus. — K. R. Fischer, F. M. Wimmer (Hg.). *Der geistige Anschluß: Philosophie und Politik an der Universität Wien 1930–1950*. Wien: WUV-Universitätsverlag, S. 9–35
- Weingart, Peter 1995. *Doppel-Leben. Ludwig Ferdinand Clauss: Zwischen Rassenforschung und Widerstand*. Frankfurt/M, New York: Campus
- Weingart, Peter, Jürgen Kroll, Kurt Bayertz 1988. *Rasse, Blut, Gene: Geschichte der Eugenik und Rassenhygiene in Deutschland*. Frankfurt/M: Suhrkamp
- Wolters, Gereon 1992. Opportunismus als Naturanlage: Hugo Dingler und das "Dritte Reich". — P. Janich (Hg.). *Entwicklungen der methodischen Philosophie*. Frankfurt/M: Suhrkamp, S. 257–327

GEREON WOLTERS (sünd. 1944) on õppinud Innsbrucki, Tübingeni ja Kieli ülikoolis filosoofiat ja matemaatikat. Promoveerunud filosoofias (Konstanz 1977) ja habilitbeerunud filosoofias ning teaduse ajaloo (Konstanz 1985). Praegu Konstanzi ülikooli teadusfilosoofia ja teadusajaloo professor ning filosoofilise arhiivi direktor. Uurinud eriti bioloogia ja evolutsiooniteooria ajalugu ning -filosoofiat. Külalisprofessorina on ta töötanud Zürichi, Berni ja Pittsburghi ülikoolis. Ta on

arvukate komiteede ning kolleegiumide liige. Korraldab regulaarseid Pittsburghi-Konstanzi kollokviume teadusfilosoofias. Ta on neljaköiteline filosoofia ja teadusfilosoofia entsüklopeedia *Enzyklopädie Philosophie und Wissenschaftstheorie* (1980–1996) kaastoimetaja ja paljude artiklite autor. Toimetanud kogumikud *Logic, Language, and Structure of Scientific Theories* (1994); *Concepts, Theories, and Rationality in the Biological Sciences* (1995) jt.

Teoseid: *Basis und Deduktion* (1980); *Mach I, Mach II, Einstein und die Relativitätstheorie: Eine Fälschung und ihre Folgen* (1987) ja *Denkmaschinen?* (koos A. Elephantiga, 1993). Avaldanud enam kui poolsada saksa- ja ingliskeelset artiklit. Mitmed neist on tõlgitud hiina, horvaatia, itaalia, aga ka inglise või saksa keelde. Värskematest artiklitest peab Wolters ise olulisemateks "The Idea of Progress in Evolutionary Biology: Philosophical Considerations" (1997), siin tõlgitud "Der 'Führer' und seine 'Denker'" (1999), "Wrongful Life: Logico-Empiricist Philosophy in Biology" (1999) ja "Evolution als Religion?" (1999).

SALOME TREI. Mustlaspoiss. (1937/1938)

MASSIMÕRV TALLINNAS

23. JUUNIL 1941

Kaupo Deemant

Mart Laari ja Jaan Trossi raamatu *Punane terror* lõpuosas on ära toodud nende isikute nimekiri, kes sõjatribunalide otsustega põhiliselt Tallinnas ja selle ümbruskonnas surma mõisteti ning maha lasti (Laar, Tross 1996: 174–179). Mahalaskmiste kuupäevadesse süvenedes selgus, et 179 nimekirjas olevast isikust olid kindlalt või tõenäoliselt 24 maha lastud 23. juunil 1941. 1941. a sõjasuvel Tallinnas toimunud repressioone uurides pidin tõdema, et see nimekiri pole kaugeltki lõplik, vaid see suurenes, kusjuures uutest teada saadud ohvritest 14 olid maha lastud 23. juunil. Seega hukati mainitud tapmispäeval 38 varem sõjatribunali poolt surmamõistetut (Deemant 1997/1998: 8). Niisiis mõjus sõja algus siinsetele võimumeestele pommiplahvatusena ja esimese ehmatus e käigus korraldasid nad Tallinnas kaitsetute ohvrite kallal massimõrva.

Järgnenud uurimiste käigus on massimõrva ulatus ja sellega seotud isikud ja asjaolud mõnevõrra täpsustunud. Üheks esimeseks tõendiks oli Eesti luureohvitseri Rudolf Vellingu toimekus leiduv õiend, mis on koostatud ENSV Siseministeeriumis 4. VIII 1950. Selle andmeil viidi vang Rudolf Velling, kellele õiendi järgi oli mõistetud kõrgeim karistumäär vastavalt ENSV NKGB 2. osakonna korraldusele nr 7/0075, 22. VI 1941 Tallinna NKVD (SARK, Siseasjade Rahvakomissariaat) üldvanglast nr 1 [s.o Patareist, K. D.] 23. VI 1941 NKGB (RJRK, Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaat) sisevanglasse, s.t julgeoleku peamaja keldritesse, kohtuotsuse täideviimiseks. Masinakirjas tekstile oli tindiga juurde kirjutatud märkus *17 inimese hulgas*. Mainitud vahialused võttis nimekirja järgi isiklikult vastu endine NKGB

sisevangla ülem, julgeolekuseersant Soštšenko. Õiendile on alla kirjutanud tolleaegne NKVD vangla nr 1 ülem ja Eesti NSV Sise-ministeeriumi Vanglate osakonna ülem major Selitrennikov (Eesti Rahvusarhiiv (Tõnismäe filiaal, ERAF), f 130, s 13015, kd 2, l 359).

Kõrgeima karistumääraga süüdimõistetud Herman Rätsepp toodi 23. VI 1941 ENSV NKGB 2. osakonna ülema Jamesi korraldusel NKVD vanglast nr 1 20 süüdimõistetud hulgas kohtuotsuse täideviimiseks sisevanglasse. Ka see õiend on koostatud 4. augustil 1950 ja allakirjutajaks eelmainitud major Selitrennikov (ERAF, f 129, s 18757, lisa 65).

Uusi andmeid Tallinnas toimunud mahalaskmistest ja ka 23. juunil 1941 toimunud massimõrvast saab politseiprefekti Leonid Kane toimikust. L. Kane teenis ustavalt Eesti Vabariiki, ta võttis osa Eesti Vabadussõjast ja juhtis Tallinna politseiülema abi kohusetäitjana kohusetruult 1. detsembril 1924 Balti jaama tagasivallutamist mässajatelt. L. Kane arreteeriti 29. jaanuaril 1941 ja mõisteti 12. mail 1941 Tartus Balti sõjaväeringkonna NKVD vägede sõjatribunali poolt mahalaskmisele. 20. juunil 1941 vaatas NSV Liidu Ülemkohtu Sõjakolleegium läbi L. Kane kassatsioonikaebuse ja leidis, et tema suhtes pole vaja rakendada nii karmi karistust, ning asendas mahalaskmise 10-aastase vabadusekaotusega tööparanduslaagris. Masinakirjas Sõjakolleegiumi määruse alla on vajutatud nelinurkne tempel *Saabus NKVD Sõjatribunali 29. VI 1941* ning on lisatud hilisem sõjaprokuröri poolt tingida kirjutatud õiend *Sõjatribunali kõrgeima karistumäära otsus Kane suhtes viidi 23. juunil 1941. a. Sõjanõukogu ja ENSV julgeolekuministri korraldusel vanglas Nr. 1 täide enne kõrgeima karistumäära 10. aastase vangistusega asendamise telegrammi saabumist. 19/IX 56. a.* (ERAF, f 130, s 14715, l 56, 57, 65, 65p.)

Kane tragöödia tuli julgeolekus 1955. a uuesti täiendavale uurimisele abikaasa kaebuse tõttu mehe ebaseadusliku mahalaskmise kohta (Krik 1998: 162). Üllataval kombel hakkas NSV Liidu Sõjamerelaevastiku prokuratuur L. Kane mahalaskmise asjaolusid tõsiselt uurima, kuulati üle elus olevad 1941. a vanglate- ja julgeolekutegelased. Selle põhjust aitab ilmselt mõista L. Kane nn memorandumi 12. punkt (kas on võimalik süüdimõistetut värvata ja

millise töö jaoks?). Selle kohta on julgeoleku vanemuurija pannud kirja järgmise iseloomustuse: *Soovitame värvata, uurimisprotsessi käigus käitus avameelselt, poliitiliselt arenenud [---], 1940. a. juulis kasutati NKVD organite poolt Haapsalus informaatrina kontrrevolutsioonilise organisatsiooni "Kaitseliit" meeleolude valgustamiseks, andes samuti andmeid ka kohalike elanike meeleoludest.* (ERAF, f 130, s 14715, l 39, 39p.)

Sellest vanemuurija kirjanekust saabki selguse, miks NSV Liidu Ülemkohtu Sõjakolleegium asendas sõjatribunali liiga karmi karistuse 10-aastase vabaduskaotusega. Peale selle oli võimalik oma au ja väarikuse maha müünud endist kõrget politseiametnikku edukalt kasutada koputajana kaasvangide hulgas.

Huvitav on märkida, et 1955. a Tallinna vangla nr 1 ülema ase-täitja Pjotr Prihhodko oli 1941. a NKGB sisevangla ülema valveabi. 1. aprillil 1955 seletas ta ülekuulamisel tunnistajana Sõjamerelaevastiku sõjaprokuröri vanemale abile järgmist. Vahialuseid, kellele oli mõistetud kõrgeim karistusmäär, hoiti eeskirjade kohaselt selle kinnitamiseni N. Liidu Ülemkohtu Sõjakolleegiumi poolt Tallinna Üldvanglas nr 1. Karistusmäärade kinnitamise dokumentide saabumisel koostas NKGB 2. osakonna ülem James vahialuste nimekirja, kes kuulusid ületoomisele üldvanglast sisevanglasse. Pärast süüdimõistetute väljaandmist üldvanglast tegid NKGB Sisevangla ülem Mihhail Soštšenko, komandant Brenner või tema, Prihhodko ise selle kohta nimestikku märkuse, et vahialused on vastavalt nimekirjadele koos nende isiklike toimetutega kontrollitud. Järgnevalt ütleb Prihhodko, et kõrgema karistusmäärade täideviimise juures olid eeskirjade järgi kohal NKGB 2. osakonna ülem James, NKGB 1. osakonna ülem Brodlei, NKVD 3. osakonna ülem Sergei Viktori p. Kingissepp [eelmistele eesja isanimed oli tunnistaja unustanud, K. D.], NKGB komandant Brenner, Sisevangla ülem Soštšenko ja Balti Sõjaväeringkonna NKVD vägede sõjatribunali sõjaprokurör. Eelmainitud isikutest hukkusid 1941. a merel Tallinnast evakueerimisel James, Soštšenko, Brodlei, Brenner ja Kingissepp. Tunnistaja sõnul mäletas ta hästi seda, et vaatamata olukorra halvenemisele sõja alguses järgiti süüdimõistetutele kõrgema karistusmäärade täideviimise korda rangelt. Kohtuotsuse täideviimise momendil kontrollis prokurör

süüdimõistetu andmeid, süüdimõistetuile teatati, et kohtuotsus on kinnitatud ja kuulub täitmisele, ning alles pärast seda viidi see täide. Samuti ei teadnud ta öelda, millal pärast sõja algust kõrgeima karistumäära otsuseid hakkas kinnitama N. Liidu Ülemkohtu Sõjakolleegiumi asemel Balti Laevastiku Sõjanõukogu. Vahialuse Leonid Kane isikut ta ei mäletanud. (ERAF, f 130, s 14715, l 50–52.)

22. märtsil 1955 kuulati üle ka tolleaegne Tallinna Üldvangla nr 1 ülem Aleksei Selitrennikov, kes ka 14 aastat hiljem oli samal ametikohal, üldvangla oli vaid nimetatud ümber Tallinna etapivanglaks. Selitrennikov seletas, et üldvanglas nr 1 kõrgeima määra täideviimist — mahalaskmisi — ei toimunud. Need süüdimõistetud, kelle kõrgeim karistumäär oli kinnitatud, viidi NKGB sisevanglasse. Tema ülesandeks oli anda kõrgeima määraga karistatud vahialune vastava korralduse alusel välja, kusjuures sellel pidi olema ENSV julgeoleku rahvakomissari või tema asetäitja allkiri. Korraldus oli adresseeritud ENSV NKVD üldvangla nr 1 ülemale ja koopia ENSV NKGB sisevangla ülemale: esimesel kästi kinni peetavad välja anda ja teisel vastu võtta. Edasi oli nõudelehel eeskirjade kohaselt süüdimõistetu perekonna-, ees- ja isanimi, sünniaasta, kohtu ja karistumäära nimetus. Kõrgeima määraga süüdi mõistetud vahialused anti välja gruppide kaupa, alates 3st ja enamast inimesest. Vahialused võttis vastu ENSV NKGB (sisevangla) komandant, sisevangla ülem või ENSV NKGB 3. osakonna ülem ja neile alluvad valvemeeskonna liikmed. Isikute ring, kes võttis osa kohtuotsuse täideviimisest, ei ole talle teada. Ka Selitrennikov ei mäletanud isiklikult L. Kanet, kuid oletas, et ta anti välja koos teiste vahialustega, kelle kõrgem karistumäär oli kinnitatud. Lõpuks ei pea tunnistaja võimatuks, et L. Kane surmaotsuse kinnitas Balti Laevastiku Sõjanõukogu. (ERAF, f 130, s 14715, l 46–48.)

Lühikese seletuskirja pani 5. mail 1955 oma käega paberile ka endine ENSV riikliku julgeoleku rahvakomissar Boris Kumm. Ta märgib, et arreteeritud, kellele oli mõistetud kõrgeim karistumäär, anti kohtuotsuse täideviimiseks vanglast välja tema või tema asetäitjate Škurini või Gulsti kirjaliku nõude alusel. Kohtuotsuse täideviimisel olid kohal prokurör, 1. eriosakonna ülem Brodlei

ja James. Kohtuotsuse viis täide komando komandant Brenneri ja 3. eriosakonna ülema Kingissepa juhtimisel. Sõja esimestel päevadel mingeid korraldusi Sõjakolleeegiumi poolt kinnitamata otsuste täideviimiseks ei olnud. Sõjanõukogu ENSV NKGB poolt arreteeritute kohta tehtud otsuseid ei kinnitanud. Ka tema ei mäletanud Leonid Kanet isiklikult. Mahalastavate nimekirja võis Kane Kummi arvates sattuda ainult vea tõttu. 1941. a juunis olid lahingud Tallinnast veel kaugel, side tagalaga regulaarne ja seega polnud mingit põhjust kasutusele võtta selliseid erakorralisi abinõusid. (ERAF, f 130, s 14715, l 68, 68 p.)

23. mail kuulati reservkindralmajor B. Kumm ametlikult tunnistajana üle. Uurija küsimusele, kas kõrgeima määraga süüdimõistetute väljaandmine 23. juunil NKGB 2. osakonna ülema Jamesi allkirjaga nõude põhjal oli kõrvalekaldumine üldistest eeskirjadest või oli talle antud selliste dokumentide allakirjutamise õigus, B. Kumm otsest vastust ei andnud. Ta nentis vaid, et surmanuhtlusega karistatud süüdimõistetud anti välja Jamesi allkirjaga nõude alusel üleviimiseks NKGB sisevanglasse. B. Kumm mainis, et võib oletada, et need kõrgeima karistusmääraga süüdimõistetud anti üldvanglast 23. juunil välja kohtuotsuse täideviimiseks, kuid ta ei saa seda kinnitada. Ta peab ebamääraselt võimalikuks, et võib-olla keegi mainitud süüdimõistetutest kuulus üleviimisele teise vanglasse, samuti ei oska ta seletada märget, et L. Kane lasti maha Sõjanõukogu ja julgeoleku rahvakomissari korraldusel, mainides täpsustavalt, et ENSV NKGB juures mingit sõjanõukogu ei olnud. (ERAF, f 130, s 14715, l 41–43.)

28. juulil 1955 kirjutas sõjaväe peaprokuröri vanemale abile lühikese seletuse ka Moskvas elav erukindralmajor Gorjatšov. 1941. a Tallinnas tegutsenud surmatribunali eesistuja seletus oli sisutihhi, selles esinevad väljendid *ne znaju, ne pomnju*. Kane kohta on lugeda: *Kane suhtes tema seadusevastase otsuse täideviimise fakt ei ole mulle teada ja sellepärast ei saa ma sellele küsimusele midagi vastata. Järgnevalt seletas Gorjatšov: Perioodil pärast 22. juunit 1941. a. kuni tribunali lahkumiseni Tallinnast rindele (umbes 30. juunil 1941. a.) mitte keegi Sõjatribunali kohtunikest kõrgeimate karistusmäärade täideviimistel ei osalenud. Seda ma tean hästi.* [Minu rõhutus. K. D.] (ERAF, f 130, s 14715,

196–97.) Siin Gorjatšov kas eksib või valetab. NKVD surmatribunal, mille eesistujaks Gorjatšov oli, jätkas kõrgeima karistumäära mõistmist ka pärast 30. juunit, kusjuures juuli algupäevad kujunesid suureks surmamõistmise ja mahalaskmise ajaks. 2. juulil langetati surmaotsus enam kui 10 vangile (nende hulgas ka endisele riigivanemale, ministrile ja diplomaadile Friedrich Karl Akelile) ja mahalaskmine toimus 3. juuli ööl. Veel 4. juulil jõudis tribunal surma mõista endise luureohvitseri Georg Liidja ja otsus viidi täide samal päeval (Deemant 1997/1998: 9–11).

L. Kane toimikus on veel kaks 1955. a 8. mail Sõjamerelaevastiku sõjaprokurööri vanema abi A. Burdini koostatud õiendit. Olulisim 24. mail allkirjastatud dokumendis on järgmine. L. Kane etapeeriti 18. mail 1941 Tartu vanglast nr 3 Tallinna üldvanglasest nr 1. 23. juunil 1941 saabus Balti Sõjaväeringkonna NKVD vägede sõjatribunalile N. Liidu Ülemkohtu Sõjakollegiumi teade, et L. Kane karistumäär — mahalaskmine — on asendatud kümneaastase vabadusekaotusega. Kõrgeima karistumäära otsus L. Kane suhtes viidi täide 23. juunil 1941. Dokumente L. Kane väljaandmise kohta vanglast nr 1 ja akti kohtuotsuse täideviimisest pole KGB ja Siseministeeriumi arhiivides säilinud. Kahe ENSV NKGB 2. osakonna nõude järgi toodi 23. juunil 1941 vanglast nr 1 välja 29 kõrgeima karistumääraga isikut ja anti nimekirja alusel üle NKGB sisevangla ülemale Soštšenkole. Nõudel nr 7/0075 polnud osakonna ülema Jamesi allkirja, nimekirjas olevast 18 inimesest oli üks teadmata põhjusel välja arvatud. (ERAF, f 130, s 14715, l 83–85.)

2. maist 1955 pärineval A. Burdini allkirjaga õiendil on täpsemalt kirjas nõudelehtede nr 7/0075 ja 7/0074 sisu. Neist esimese nõudelehe nimestikus mainitakse vaid süüdimõistetute Rudolf Vellingu ja Artur Normaku (Norman) nime. Sisevangla ülem on juurde kirjutanud: *Kõik kirjas olevad vahialused, välja arvatud Rudolf Jakobi poeg Ramma¹ olen vastu võtnud. 23. VI. 41. Allkiri.* Teine nimekiri on samalaadne, koos andmetega on kirjas 15 vahialust, nimeliselt vaid Karl Tamm. Dokumendil on ka NKGB

¹Õige nimi on Ramla. M. Laari ja J. Trossi raamatus (1996: 176–177) on ekslikult tema mahalaskmise kuupäevaks märgitud 23. VI 1941.

2. osakonna ülema Jamesi allkiri. Sisevangla ülem Soštšenko on musta tindiga kirjutanud täpsustuse: *Kõik kirjas olevad vahialused välja arvatud Kaljuraid A. A., Riives, Rudolf ja Oskar Jüri poeg Pajusoo olen vastu võtnud. 23/VI.41. a. Allkiri. L. Kane nime kummaski nimekirjas ei leidu (ERAF, f 130, s 14615, l 38–40). Nii jäidki L. Kane mahalaskmisega seotud asjaolud ja selle korraldajad välja selgitamata. Jääb lisada, et vastuses Saksamaal elavale Ksenia Väli taotlusele L. Kane rehabiliteerida, teatas EV Ülemkohtu esimehe asetäitja P.-U. Rahi talle 5. mail 1992 ametlikult, et enne kui NSVL Sõjakolleegiumi mahalaskmise 10-aastase vabaduskaotusega asendamise määrus Tallinna jõudis, viidi Sõjatribunali otsus Sõjanõukogu ja ENSV julgeolekuministri korraldusel vanglas nr 1 täide ning L. Kane lasti maha 23. juunil 1941. Dokumendi lõpus märgitakse, et vastavalt EV seadusele 19. veebruarist 1992 on L. Kane arvatud rehabiliteeritaks (ERAF, f 130, s 14715, toimiku viimane leht, nummerdamata).*

Tallinnas 23. juunil 1941 toimunud massimõrva ohvrite arv ei ole lõplikult teada. Nagu eespool mainitud, saadi varasema uurimise põhjal teada 38 mahalastu nimed, NKGB 2. osakonna dokumentide järgi toodi 23. juunil üldvanglast nr 1 Sisevanglasse 29 surmamõistetut. Pole võimatu, et üldvanglast mahalaskmisele viidute nimekirju oli rohkem kui kaks ja et need sõja algperioodi paanilises olukorras lihtsalt hävitati. Märkimisväärne on ka see, et sõjatribunali poolt surma mõistetute toimikutes olevad otsuste täideviimise aktid (õiendid) pärinevad eri aegadest, eri kohtadest ja allikatest. Mahalaskmisi võidi korraldada ka üldvanglas nr 1. (Eespool selgus, et EV Ülemkohtu esimehe asetäitja P.-U. Rahi väitel lasti L. Kane maha 23. juunil 1941 üldvanglas nr 1).

Jääb arusaamatuks, millisel valikul viidi kõnesoleval suurel tapmispäeval surmamõistetud üldvanglast nr 1 mahalaskmisele. Kas arvestati nende ohtlikkust? Torkab silma, et surmaotsused olid enamasti langetatud mais ja juunis. Mitmel juhul lasti 23. juunil maha ühel ja samal protsessil surmamõistetud vahialused. Nende hulgas olid 9. mail 1941 sõjatribunali poolt surmamõistetud Alfred Valge, Peeter Kask, Adolf Kesk, Alfred Nirk, Voldemar Konga, August Kook ja Nikolai Pavlinov, kes olid seo-

tud Vabadussõja-aegsete välikohtute tegevusega ning Nõukogude Vene sõjalaevade "Spartak" ja "Avtroil" madruste mahalaskmisega Naissaarel 1919. a alguses. A. Valge oli sõjavälikohtu esimees, P. Kask võttis osa 1919. a Saaremaa mässu mahasurumisest, A. Nirk täitis sõjaväe prokuröri ülesandeid. A. Kook oli sõjaväearst ja tema ülesandeks oli olnud mahalastute surma konstateerimine. Esimesena arreteeriti kõnealustest isikutest 17. augustil 1940 Eestisse elama jäänud endine "Spartaki" kapten N. Pavlinov, keda süüdistati laeva andmises reeturlikult inglaste kätte 18. detsembril 1918. Jääb veel mainida, et 21. juunil 1941 arutas N. Liidu Ülemkohtu Sõjakollegium Koogi, Valge jt kassatsioonikaebust ning jättis sõjatribunali otsuse jõusse (ERAF, f 129, s 18513, kd 3, l 176–185, 209–214, 216). Pole tõenäoline, et Sõjakollegiumi määrus mahalaskmise ajaks kohale jõudis, nii et ka nende seitsme vahialuse hukkamine oli sisuliselt seadusevastane.

Eri aegadel arreteeritud Vene "valgekaartlastest" ja monarhistidest mõisteti 23. mail surma 12. Suurel tapmispäeval lasti neist maha 10: Aleksandr Bõstrjakov, Nikolai Katugin, Aleksandr Tšugunov, Lev Dor-Bek, Aktrei Leontjev, Pavel Mironov, Semjon Adrik, Ivan Svetlov, Ivan Seletski, Ivan Sokolov. Kaks ülejäänut Fjodor Dobrovidov ja Nikolai Smirnov hukati 25. juunil 1941. (ERAF, f 129, s 14114, l 240–246, 275.)

Balti Sõjaväeringkonna NKVD vägede sõjatribunal korraldas väljasõiduistungeid ka mitmes Eesti linnas. Mõne aja pärast toodi süüdimõistetud Tallinna üldvanglasse nr 1. 18. mail 1941 toimus kohtuistung Rakveres, kus arutati kuue mehe Vabadussõja-aegseid nn kuritegusid. Lisasüüdistuseks oli aktiivne osavõtmine Kaitseliidu tegevusest. Kõigile mõisteti kõrgeim karistumäär. Õiendite järgi lasti 23. juunil maha Ferdinand Stein, Aleksander Remmert, Eduard Sallo, Aleksander Tiilen, vendade Ain ja Karl Trestipi surmakuupäevaks on märgitud 26. juuni 1941. (ERAF, f 129, s 18709, l 322–324, 347–352.)

Surmatribunali väljasõiduistung toimus 28. mail ka Võrus. Mahalaskmisele mõisteti Vabadussõja-aegne Võru komandant ja üks Võru Kaitseliidu organiseerijaid Valentin Semjonov (ERAF, f 129, s 18688, l 2, 42–45). Samasuguse karistuse osaliseks sai ka endine poliitilise politsei agent Karl Padar, kes oli vahetanud

elukohta ja töötas põlevkivikaevanduses, kinni võeti ta Sillamäel 12. veebruaril 1941 (ERAF, f 129, s 18641, l 2, 44–46). Nende toimikutes olevate õiendite järgi viidi kohtuotsus täide 23. juunil 1941 (ERAF, f 129, s 18688, nummerdamata õiend; f 129, s 18641 jt, nummerdamata õiend) ja N. Liidu Ülemkohtu Sõjakoolegium ei jõudnud neid sõjatribunali otsuseid läbi vaadata.

64-aastane Ivan Tõrva oli vanim mahalastu, kõrgeima karistumäära sai ta Tartus, süüks “kulaklike bandede” organiseerimine Oudova ümbruskonnas, 1919. a Eestisse põgenenuna tegutses ta luureagendina (ERAF, f 129, s 18652, l 43–49; s 18652 jt, nummerdamata õiend). Sõjatribunal korraldas 5. mail 1941 kohtuistungit ka Kuressaares, kus surmaotsus mõisteti 1919. a Saaremaa mässu mahasurumisest osavõtnud Otto Kajule. 1943. ja 1947. aastast pärinevate õiendite järgi viidi otsus täide 23. juunil 1941 (ERAF, f 130, s 11268, l 54–56, 67, nummerdamata õiend).

Väsimatu sõjatribunal mõistis 12. mail 1941 Tallinnas mahalaskmisele Eesti sõjaväeluurajad Karl Tamme, Hugo Mõtuse ja Juhannes Hermsi. Kaks esimest neist hukati 23. juunil 1941, viimase kohta otsuse täideviimise õiend puudub (ERAF, f 129, s 18708, l 207–210, 219–220). Eespool mainitud luureohvitseri Rudolf Vellingu saatust jagas ilmselt ka temaga koos 24. aprillil 1941 kõrgeima määraga karistatud Petseri maakonna poliitilise politsei assistent Henn Puusepp. (ERAF, f 130, s 13015, kd 2, l 340–345; s 13015, nummerdamata leht; vt ka Laar, Tross 1996: 176–179.)

Tallinnas 23. juunil 1941 toimunud massimõrva käigus lasti maha ka neid vahialuseid, kes olid kohtu alla antud üksikisikutena. Põhilisteks süüdistusteks olid salajane koostöö Eesti sõjaväeluure või poliitilise politseiga, samuti tegevus Vabadussõja ajal. Teistest punaterrori ohvritest erines Adolf Vilms, kes tegutses Narvas aktiivselt ehitustöölise ametiühingus ning töötas ühtlasi ka Nõukogude luure heaks. 1934. a sügisel poliitilise politsei poolt tabatuna andis ta oma kaasosalised välja ning istus seejärel neli aastat Eesti vanglas. 1940. a suvel läks ta kohe okupatsioonivõimu teenistusse, arreteerimise ajal 1940. a detsembris oli ta Virumaa Miilitsaosakonna poliitöö instruktor. (ERAF, f 129, s 18655, l 1, 5, 39, 47–50, kohtuotsuse täideviimise õiend nummerdamata.)

Poliitilise politsei teenistuses oli olnud ka 14. mail 1941 sõjatribunali istungile toodud Bernhard-Juhannes Must, kes 1922. a andis võimudele välja vanglast põgenenud naiskommunistid (ERAF, f 130, s 13813, 179, nummerdamata õiend). Samal päeval otsustas tribunal ka Andres Puri saatuse, kes Vabadussõja algul töötas Tartu politseis ja mõnda aega ka Kuperjanovi üksuse staabis (ERAF, f 130, s 13815, l 91–93, nummerdamata õiend). 22. mail 1941 karistati kõrgeima määraga Vabadussõja-aegset Rakvere politsei ülemat Eduard Saiki, kellelt oli vabadus võetud juba 6. novembril 1940 (ERAF, f 130, s 15340, l 6, 96–99, nummerdamata õiend). Eelmainituist varem, 15. aprillil 1941 oli tribunali ees Vabadusristi kavalier Heinrich Taarma. Tema süükoorem oli suur: peale vabatahtlikuna Vabadussõjas osalemise oli ta veel poliitilise politsei ja sõjaväeluure kaastöeline. Õiendist saab teada, et talle määratud kõrgeim karistusmäär viidi täide 23. juunil 1941 kell 4.30 hommikul (ERAF, f 130, s 10933, l 2, 63, 80). Lisatagu siin, et teiste 23. juunil 1941 mahalastute õienditel hukkamise kellaega märgitud ei ole.

Üks omapärasemaid süüaluseid oli 12. mail 1941 tribunali ees olnud Du Nordi restorani kelner Emil Püss. 1940. a aprillist alates oli ta kogunud Punaarmee kohta andmeid Saksa luurele, kusjuures ka NKVD jõudis ta vormiliselt värvata oma salajaseks kaastööliseks (ERAF, f 129, s 18656, l 2, 48–52, 68–70, 119, nummerdamata õiend).

Vabadusristi kavalier Leonhard Pallon oli üks esimesi Vabadussõjast osavõtmise pärast arreteeritud mehi. 24. augustil 1940 Valgas koostatud eestikeelses vahistamismääruses võib lugeda: “[---] oli 1919. a. aktiivne Valge-Eesti väeosade formeeri ja võitluses Punaarmee vastu. Elades Valga linnas [---] õhutas kommunistivastast võitlust [---].” Tema süütegude uurimine kestis kaua, tribunal mõistis talle kõrgema määra 17. mail 1941 (ERAF, f 130, s 11537, l 2, 52, 58). 12. mail karistas sõjatribunal surmanuhtlusega Kaitseliidu Nõmme Malevkonna puhkpilliorkestri juhti Arvo Laidveri. Süüdimõistetud oli Vabadussõja ajal 2. polgu orkestri juht, kusjuures tal tuli kohustuslikus korras võtta osa sõjavälikohtu istungitest ning orkestri liikmed pidid kohtu otsuse ka

täide viima (ERAF, f 129, s 18707, l 26, 59, 69, nummerdamata õiend).

Eespool mainitud süüdimõistetud Herman Rätsepp, kes õiendi kohaselt toodi 23. juunil 1941 üldvanglast nr 1 Sisevanglasse, seletas 13. mail 1941 tribunali istungil, et ta oli küll mobiliseeritud valgesse armeesse, kuid ei võtnud osa Tartu tagavarapataljonis toimunud ülestõusu mahasurumisest. Omapärase sõnastusega on tema surmatõend. 21. augustil 1969 saatis ENSV Ülemkohtu esimehe asetäitja V. Baranov ENSV Perekonnaseisuaktide Büroole õiendi, kus paluti registreerida Herman Jakobi p. Rätsepa surm, mis saabus 23. juunil 1941 (ERAF, f 129, s 18757, l 54–59, nummerdamata õiend).

Kõrgeima sõjaväelise auastme ja ühiskondliku positsiooniga ohver oli kindralmajor ja endine teedeminister, Vabadusristi kavaler Otte Sternbek. Eesti Vabariigi lõpuperioodil oli ta Eesti Laskurliidu esimees, sõjatribunalis otsustati ta saatus 5. mail 1941. a (ERAF, f 130, s 13507, l 91–92, 102). Noorimateks mahalastuteks olid Tartu koolinoorte põrandaaluse organisatsiooni liikmed Karl-Gustav Luude ja Valdeko Noorkukk. Viimane oli vahistamisel 1941. a 15. veebruari õhtul kaks korda püstolist tulistanud ja haavanud üht julgeoleku ametnikku. V. Noorkukk pääses põgenema, kuid võeti siiski järgmisel päeval kinni. Koolinoortega arveteõiendamine toimus NKVD sõjatribunali väljasõiduistungil Tartus 7. juunil 1941 (ERAF, f 130, s 15342, l 166, 172, 177, 243, 262, 263, 314–320, 365; s 15347, nummerdamata lehed).

Uus kuriteoliik oli välismaale põgenemine, mida kvalifitseeriti isamaa reetmisena ja karistati karmilt. 6. jaanuaril 1941 tabati 10 isikut, kes kavatsesid põgeneda Soome. Neist osutas endine kindlustusseltsi direktor Artur Mägi relvastatud vastupanu ja sai haavata. Tema kriminaalasja uuriti teistest eraldi ja 5. mail 1941 mõistis sõjatribunal ta surma (ERAF, f 129, s 18192, l 18, 46, 54–59, nummerdamata õiend).

M. Laari ja J. Trossi raamatu andmetel on sõjatribunali otsusel hukatute nimistus ka ajakirjanik Gustav Jürgensteini, teenistuja Voldemar Riivese ja vabrikujuhataja Voldemar Paali mahalaskmise ajaks märgitud 23. juuni 1941 (Laar, Tross 1996: 172–177).

Tõepoolest tabati ajakirjanik G. Jürgenstein, Saku õllelao juhataja V. Riives ja Röpina paberivabriku juhataja V. Paal 18. jaanuaril 1941 põgenemiskatselt Soome. 4. juunil 1941 mõistis NKVD vägede sõjatribunal nad mahalaskmisele (ERAF, f 130, s 11500, l 3, 4, 31–34, 67–68, 259, 276–284). Kahjuks ei ole nende toimikutes aga surmaotsuse täideviimise õiendeid. Seega on nende mahalaskmine 23. juunil 1941 eelnevaid tribunali istungite aegu arvestades tõenäoline, kuid dokumentaalselt tõestamata.

Ühes eespool mainitud 22. juunil 1941 NKGB 2. osakonna ülema Jamesi koostatud vahialuste nimekirja iseloomustuses on mainitud ka Artur Normaki (Normani) nime, kes toodi üldvanglast nr 1 Sisevanglasse. Eesti luureohvitseride sõjatribunali istungil 24. aprillil 1941. a mõisteti Artur-Bernhard Normak koos Aleksander Uugi, Gustav Kasemetsa, Karl Lauritsa, Richard Palmi, Juhhan Toomsaare, Oskar Polmani, Paul Triiki, Eduard Lõuga ja Joosep Orman-Elmaniga mahalaskmisele (ERAF, f 130, s 14495/jv, l 81–85). 27. jaanuarist 1964 pärineva dokumendi järgi toodi Uuk, Kasemets, Laurits, Palm, Normak, Polman ja Triik vanglast nr 1 ENSV NKGB sisevanglasse (ERAF, f 130, s 14495/jv., l 198). Analoogia põhjal võib väita, et nad kõik lasti maha 23. juunil 1941. Seda kinnitab ka major Trempi allkirjaga õiend 14. maist 1964 Jelizaveta Uugiga toimunud vestlusest. Selle järgi rääkis J. Uuk, et Saksa okupatsiooni ajal öeldud talle poliitilises politseis, et ta mehe laip leitud koos teiste mahalastutega ühishauast Tallinna lähedalt (ERAF, f 130, s 14495/3b, l 517).

Kokkuvõtteks võib suure tõenäosusega väita, et 23. juunil 1941 lasti Tallinnas või selle ümbruskonnas maha 50 surmamõistetud vahialust. 28. septembril 1990 kirjutas eriti tähtsate asjade vanemuurija U. Kuke alla kriminaalasja menetluse lõpetamise määrusele. Selles märgitakse, et 1941. ja 1942. a leiti Tallinna lähedalt Piritä-Koselt pankur Scheeli krundilt neljast ühishauast 78 hukatud isiku laibad, kellest 34 nimed on kindlaks tehtud. 1941. a juunis [s.o 23. juunil, *K. D.*] mahalastutest on kirjas O. Kaju, P. Kase, A. Valge, N. Pavlinovi, A. Keski, A. Koogi, V. Konga, B. Musta, A. Puri, R. Vellingu ja H. Puusepa nimed (Laar, Tross 1996: 35–41).

1941. a sõjasuve alguses Tallinnas toimunud massimõrvast möödub 60 aastat. Ka sünge minevikuga Pirita-Kose endine Scheeli krunt, kuhu mahalastuid 1941. a aprillist augustini maeti, vajab soliidset mälestusmärki.

Kirjandus

- Deemant, Kaupo 1997/1998. Repressioonidest Tallinnas 1941. a sõjasuvel. — *Tallinna Linnamuuseumi aastaraamat*, lk 5–25
- Krik, Mai 1998. *Nemad juhtisid Eesti politseid 1918–1940*. Tallinn
- Laar, Mart, Jaan Tross 1996. *Punane terror*. Stockholm

KAUPO DEEMANT (sünd. 1936. a) on lõpetanud TRÜ 1962. a arheoloogina. *Mag. phil.* arheoloogia alal 1993. a. Töötab vanemteadurina Tallinna Linnamuuseumis. *Akadeemias* avaldanud artikli “Jaan Tõnisoni ja Nõukogude luure salajastest suhetest” (1998, nr 9, lk 1815–1829).

Jaanipäevast Eestis ja Kanadas

Ilmar Anvelt

Mis ühist võiks olla Eestil ja Kanada prantsuskeelsel provintsil Québecil? Enamikule meist on kindlasti üllatuseks, et mõlema maa tähtsaim suvine püha on 24. juuni, meile jaanipäev, neile Saint-Jean-Baptiste'i päev.

Eesti rahvatraditsioonis seostub jaanipäev peamiselt suvise pööripäevaga. Tänapäeva Eestis piirdub jaanipäeva tähistamine tihti jaanilaupäevase tuletetemise ja õllejoomisega. Neid, kes oskavad jaanipäeva nime seostada Ristija Johannesega, on ilmselt üsna vähe. Ka Mall Hiimäe koostatud Eesti rahvakalendri IV köide, kus on jaanipäevast juttu, ilmus juba nõukogude ajal ning seal on vaid möödaminnes mainitud, et on lähtunud "ristiusu pühaku Johannese nimest" (*Eesti rahvakalender*. 1985: 16), täpsustamata, millist paljudest Johannese-nimelistest pühakutest silmas peetakse.

Kristliku traditsiooni järgi on 24. juuni Ristija Johannese sünnipäev. Ristija Johannes oli juudi prohvet, Sakaria ja Eliisabeti poeg. Ta sündis, kui ta vanemad olid juba väga eakad (Lk 1, 5–80). Ristija Johannes suri umbes 30. aastal pKr (*Pühakuteramat*. 1995: 105). Tema sõnum oli, et Jumala kohutav kohtupäev on kätte jõudmas ning et selleks valmistuda, peavad inimesed patu kahetsema ja ennast ristida laskma ("Mina ristin teid veega, et te meelt parandaksite, aga see, kes tuleb pärast mind, on minust tugevam. Mina ei kõlba kandma Tema kingigi. Tema ristib teid Püha Vaimu ja tulega." Mt 3, 11).

Inglise keeles on artikkel ilmunud kogumikus *Negotiating Spaces on the Common Ground: Selected Papers of the 3rd and 4th International Tartu Conference on North-American Studies*. Ed. Krista Vogelberg and Raili Põldsaar. Tartu, 2000. Akadeemias avaldamiseks on autor artiklit täiendanud ja ümber töötanud.

Johannes ristas ka Jeesuse ("Siis tuli Jeesus Galileast Jordanile, et lasta ennast Johannesel ristida. Aga Johannes püüdis Teda igati keelata: "Mul on vaja ennast Sinul ristida lasta — ja Sina tuled minu juurde!" Jeesus aga kostis talle: "Jäta nüüd, sest nõnda on meil kohane kõike õigel kombel toimetada." Mt 3, 13–15). Jeesuse arvates oli Johannes viimane ja suurim prohvetite hulgas — see, kes valmistab ette Jumalariigi tulekut. Kõik neli evangeeliumi tunnistavad, et Johannesega algas kristlik ajastu (*The New Encyclopaedia Britannica*. 1991, 6. kd, 586–587).

Pühaku nime (kreeka Ioannes, heebrea "Jahve on armuline") on mugandatud, et ta sobiks eri rahvaste keelepruuki (saksa Johannes, prantsuse Jean, inglise John, eesti Jaan).

Eesti folkloristidest on jaanipäevaga seotud kombeid ja uskumusi põhjalikumalt käsitlenud Matthias Johann Eisen. Tema *Jaani raamat* ilmus O. Pihlaka kirjastusel 1898. aastal. Eisenile ja tema ajale iseloomulikus ilukõnelises sõnastuses on seal öeldud: "Jaanide nimepäeva pühitsetakse meil toredamini kui kellelgi teisel. Küll pühitsevad Jürid, Mihklid ja Mardidki oma nimepäeva, aga nende nimepäevade pidu jääb niisama Jaanipäeva kõrval varju nagu muud maapealsed iludused Pohjola neiu ilu kõrval. Väga mitmes kohas peetakse Jaanipäeva peaaegu niisama kalliks nagu jõulu." (Eisen 1898: 5–6.) Teisal võrdleb Eisen jaaniööd imede öödega raamatus *1001 ööd*, leides, et loodus elab ja räägib, vaid kivid seisavad tummalt ja kuulavad, kuidas terve loodus "jututuaks" on muutunud. Ka peidetud varandused ilmuvad jaaniöööl nähtavale. Kuigi maetud varandused ajavad sinist tuld välja, ilmub raha tavaliselt inimestele süte kujul ning nad ei oska sellest lugu pidada. Rikkaks võidi saada ka krati, "seitsmenda Moosese raamatu" või sõnajalaõie abiga. Eisen pidas vajalikuks 19. sajandi lõpu teadmishimulisele lugejaskonnale sõnajala õitsemist ka teaduslikumalt seletada:

Kas siis sõnajalg õitseb? Eks lugenud Linnee-saks sõnajalga omal ajal mitteõitsevate taimede sekka?

Meie ajal kirjutavad ajalehed tihti ühe võeramaa lille (*Victoria regia*) õitsemisest treibhoonetes ja soovivad lugejatele selle lille õie vaatamist. Sellegi lille õitsemine kestab ainult lühikese aja ja juhtub arukorral. Niisama arukorral juhtub sõnajalg rahva arvamise järele õitsema (Eisen 1898: 52).

Eisen kinnitab, et jaanipäeva tähistamist ei saa vaid Johannese austamisega põhjendada, ja jutustab jaanipäeva päritolu kohta järgmise legendi:

Korra elanud meie maal üks noor rikas kuningas. See kuningas näinud Islandi kuninga tütar. See olnud kuningale nii meele järele, et ta selle kohe enesele kosinud. Tüki aja pärast purjutanud noor kuningas mõrsja järele: tahtnud teda kodukanaks ära tuua. Aga kuninga vaenlane hirmus nõid pannud mere mässama, nõnda et laev viimaks kalju otsa hukka läinud. Kuningas peasnud ometi eluga tühjale saarele.

Seni oodanud kuninga tütar Islandis peigu enese järele, aga ilma asjata. Viimaks saanud peiu kurva juhtumist kuulda. Sedamaid neiu nõuu peetud. Lasknud enesele tubli laeva ehitada, purjutanud laevaga tühjale saarele ja peastnud peiu sealt vangipõlvest.

Kohe alanud tagasisõit peiu koju. Küll pannud nõid mere veel hirmsasti mässama, aga maru ei mõjunud see kord midagi. Õnnelikult jõudnud noor paar sihile. See sündinud just Jaanipäeval. Kodumaa pinnale astudes lasknud peig laeva ära põletada, et laev neid kusagile enam ära ei viiks.

Õnneliku kodumaale tagasijõudmise pärast hakanud rahvas tagasi jõudmise päeva — Jaanipäeva — iga aasta suure auuga pühitsema ja laeva põletamise mälestuseks Jaanitulesid põletama ja mere sõidu mälestuseks kiikuma. Kiik tuletada laeva meelde, kiikumine aga mere laenetamist (Eisen 1898: 65–66.)

Lugu on ilmselgelt pseudofolkloorne. Eisengi möönab, et see näib alles uuemal ajal rahva hulgas levima hakanud olevat — sellest ajast peale, kui ta 1870. aastal G. Väänja *Vanades pärlites* ilmus (Eisen 1898: 67). Siinkohal võiks lisada, et Eesti saartel põletatakse jaanitules tõepoolest sageli vana paati. Kuid kui meie oma fantaasiale väga vaba voli anname, võime siit juba hakata otsima seost Kanadaga. Nagu teada, purjetasid viikingid Islandilt Gröönimaale ja sealt edasi Ameerika ranniku poole. Leitud on viikingite asula jäänused Kanadale kuuluval Newfoundlandi saarel, paigas, mille nimi on poolenisti prantsuse, poolenisti ingliskeelne — L'Anse aux Meadows. Miks ei võinud kuri nõid ka meie noort kuningat kuhugi sinnakanti puhuda?

Kuid jätkem nüüd romantilised muinaslood ja vaadakem, mida huvitavat on Kanada ajaloos jaanipäeval juhtunud. Kanadat on avastanud mitmete maade meresõitjad mitmete maade kuningate

jaoks. Nagu ütleb arheoloog Robert McGhee oma raamatus *Canada Rediscovered*: “Koolilastele õpetatakse inglise Kanadas, et selle maa avastas Inglismaa jaoks John Cabot 1497. aastal; prantsuse Kanadas õpetatakse koolis, et Kanada avastas Prantsusmaa jaoks Jacques Cartier 1534. aastal” (1991: 7). Kuid on olnud mitmeid avastajaid enne neidki, kuigi mõnede lood kuuluvad pigem fantaasia valda. Vasakpoolse kallakuga Québeci ajaloolane Léandre Bergeron arvab koguni, et sõna “avastamine” tuleks üldse ära keelata, sest “kui valged maadeuurijad Ameerikasse tulid, siis inimesed juba asustasid seda maad — teist värvi inimesed küll, kuid siiski inimesed” (1971: 6). Räägime siiski ühest neist avastajatest, “Kanada avastajast Inglismaa jaoks”, John Cabotist.

Andmeid selle maailmaränduri kohta on küllaltki vähe. Ta oli pärit Itaaliast ja algselt oli ta nimi Giovanni Caboto. Tema sünnipaik pole kindlalt teada, võibolla oli see Genua.

Cabot saabus koos perekonnaga Inglismaale 1495. aasta paiku, asus elama Bristolisse ja hakkas taotlema kuningalt luba võtta ette ekspeditsioon oma kulul, et heisata Inglise lipp mõnel idamaal. Columbus oli püüdnud leida uut mereteed Indiasse, ent Cabot lootis põhja poolt purjetades jõuda Cathay'sse, seega Hiinasse.

1496. aastal sai Cabot kuningas Henry VII-lt volitused uurida Inglismaast lääne poole jäävaid alasid ja kuulutada Inglismaa omandiks kõik avastatud maad, mis seni “kristlastele tundmatud” (*Heritage of Canada*. 1978: 17). Samal aastal asuski ta teele, kuid heitunud meeskond hakkas mässama ja sundis ta tagasi pöörduma. Järgmisel, 1497. aastal purjetas ta uuesti läände väikesel, ilmselt vähem kui 75 jala pikkusel laeval “Matthew”.

“Matthew” lahkus Bristolist 20. mail (*Heritage of Canada*. 1978: 17). Meresõitjad randusid jaanipäeval, 24. juunil 1497, aga mitte küll siidi, vürtside ja kalliskivide maal, kuhu nad olid lootnud jõuda. Meeskond läks kaldale metsases piirkonnas ja püstitas risti, mis kandis paavsti ja Inglismaa kuninga vappi. Nad uurisid rannikut umbes kuu aega. Kas nad ka inimesi kohtasid, pole kindel. Robert McGhee kirjutab, et kuigi nad leidsid koha, kus oli tuld tehtud ja muid märke inimasustusest, ei näinud nad inimesi, “välja arvatud kaks olendit kauguses, kes võisid olla nii inimesed kui loomad” (1991: 90). Kanada ajaloolisi vaatamisväärsusi tutvustava kogumiku *Heritage of Canada* (1978: 17) järgi aga pani

Cabot kirja, et "elanikud kannavad loomanahku ja need on neil samavõrd kõrges hinnas kui vibud, nooled, piigid, puunuiad ja lingud. Maa on kehv ja kannab vähe vilja, kuid on täis valgeid karusid ja hirvi, kes on hulga suuremad kui meie omad." Kahjuks on mõlemad raamatud pigem populaarset kui tõsiteaduslikku laadi ja pole teada, millistest allikatest nad oma andmed on võtnud. Hea uudisena oli mainitud, et rannavetes oli turska nii palju, et kalu võis ammutada laeva pardalt alla lastud korvidega (McGhee 1991: 86). Mõnede ajaloolaste arvutuste järgi sai Euroopa rohkem tulu Newfoundlandi tursast ja vaalarasvast kui Mehhikos ja Peruus leitud hõbedast ja kullast (McGhee 1991: 169).

Cabot naasis Bristolisse 6. augustil ja suundus otsekohe Londonisse oma avastusest kuningale ette kandma. Kuningas Henry VII andis 10. augustil Cabotile kui uue saare leidjale ("to hym that founde the new Isle") autasuks kümme naela (McGhee 1991: 90).

Kuhu Cabot siis jõudis? Kuigi tema maabumise kuupäev on täpselt teada, on koha suhtes palju eriarvamusi. Newfoundlandi elanikud on alati kindlalt uskunud, et see oli just nende saarel. Et aga Newfoundland sai Kanada provintsiks alles 1949. aastal, siis enne seda oli enamikul kanadalastest raske taluda mõtet, et Cabot võinuks randuda kusagil väljaspool nende kodumaad. Seega eelistasid paljud Kanada ajaloolased võimaliku maabumiskohana Cape Bretoni saart, mõned USA ajaloolased aga arvasid koguni, et Cabot võis jõuda Maine'i osariigi rannikule.

Newfoundlandis on tõenäolisim paik Cape Bauld, mis asub saare põhjatipus. Võib arvata, et Cabot purjetas mööda laiuskraadi, nagu tol ajal kombeks oli. Kui ta lahkus Iirimaalt kuskil Durssey Head'i ümbruses, nagu on öeldud John Day kirjas Christopher Columbusele, oleks ta jõudnud Newfoundlandi põhjatippu. Kui see on tõsi, siis võis Cabot maabuda vaid mõne kilomeetri kaugusel viikingite asulast L'Anse aux Meadows'ist (McGhee 1991: 91–92). Olenemata sellest, kuhu Cabot tegelikult välja jõudis, seostab rahvas vähemalt kaht kohanime Newfoundlandi saarel tema retkega. Need on St. John's ja Bonavista. St. John's (tuntud ka hüüdnime *Newfiejohn* all) on Newfoundlandi pealinn ja suurim linn. Kuigi Kanada entsüklopeedia väidab, et nime päritolu pole teada, tunnistab ta siiski, et "kohaliku rahvapärимuse

järgi [---] on linn saanud oma nime Püha Ristija Johannese päeva järgi ja sellest, et itaalia maadeuurija Giovanni Caboto (John Cabot) avastas Newfoundlandi Inglismaa jaoks 24. juunil" (*The Canadian Encyclopedia*. 1988, 3. kd: 1915).

Edasi oleneb juba kirjutaja patriotismist, kui kindlalt ta seda usub ja kas ta nimetab St. John'si kõhklematult Põhja-Ameerika "vanimaks (suur)linnaks" (*the oldest city*) (*Newfoundland and Labrador*. . . 1997: 1) või tagasihoidlikumalt "üheks vanimaks asustatud linnaks" (*one of the oldest inhabited towns*) Põhja-Ameerikas (Colombo 1976: 466).

Bonavista linna nimi tuleneb rahvapärimuse järgi Caboti itaaliakeelsest hüüdest "O Buon Vista!" ("Milline kaunis vaade!"). Traditsiooniliselt usutakse, et tema esmane maabumiskoht oligi just seal (*The Canadian Encyclopedia*. 1988, 1. kd: 247).

Tähistamiseks Caboti reisi 400. aastapäeva ja kuninganna Victoria valitsemise 60. aastapäeva, ehitati 1897. aastal St. John'sis Signali mäele Caboti torn (*Explore Canada*. . . 1974: 321). Caboti reisi 500. aastapäevaks 1997. aastal ehitati tema laeva "Matthew" koopia. See purjetas üle Atlandi ja tegi ringi ümber Newfoundlandi, põigates sisse seitsmeteistkümmesse sadamasse. Ka kuninganna Elizabeth II külastas pidustuste ajal Newfoundlandi (Blizzard 1997).

Kohanimesid, mis meenutavad Caboti retke, leidub ka väljaspool Newfoundlandi. Nova Scotia provintsis Cape Bretoni saarel on 300-kilomeetrine Caboti tee (*Cabot Trail*), mis on üks kaunemaid turismimarsruute Kanadas (*Canada: Berlitz Pocket Guides* 1996: 129).

John Cabot pole ainuke maadeuurija, kel on Kanadas jaanipäeval õnne olnud. Kanadas on kaks linna, mille nimed võivad kergesti segi minna — juba mainitud St. John's Newfoundlandil ja St. John maismaal, New Brunswicki provintsis St. Johni jõe suudmes. Selle koha avastas Samuel de Champlain, hilisem Québeci linna rajaja ja Kanada (sellal küll pigem Uus-Prantsusmaa) esimene kindralkuberner. Champlain jõudis sinna 24. juunil 1604 ja pani jõe nime. Ta ei rajanud sinna pühasialat, alles 1630. aastal ehitas Charles de la Tour sinna kindluse. Praegu on St. John suurim linn New Brunswickis.

Kanada väikseima provintsi, Prints Edwardi saare nimi oli varem Île Saint-Jean. Selle nime andis saarele Jacques Cartier ("Kanada avastaja Prantsusmaa jaoks"), kes jõudis sinna 29. juunil 1534 (*Heritage of Canada*. 1978: 19). Québecis on ka linn nimega Saint-Jean-sur-Richelieu. Kahjuks puuduvad mul andmed, kas neidki nimesid saab kuidagi jaanipäevaga seostada. Saint-Jeani järv Québecis pole küll saanud oma nime Ristija Johannese, vaid jesuiidi misjonäri Jean Dequeni järgi. Dequen oli esimene eurooplane, kes selle järve kallastele jõudis. Kuigi jaanipäevale sattus Kanada avastamine inglaste jaoks ja Newfoundlandil tähistatakse seda kui avastamispäeva (*Discovery Day*; Colombo 1976: 155), on see päev tegelikult saanud hoopis suuremaks pühaks Kanada prantslaste hulgas. Katoliku kiriku kaanonite järgi loetakse Ristija Johannest (pr Saint-Jean-Baptiste) Kanada ja Québeci kaitsepühakuks. Suure populaarsuse tõttu on Jean-Baptiste saanud isegi Kanada prantslase hüüdnimeks. Eriti 19. sajandil armastati teda sageli kujutada rohmakalt rietatud asunikuna [*habitant*], kes kandis kootud tuttmütsi ja suitsetas piipu. Ka on kujutatud teda metsatöölisena, karusnahakütina või paadimehena (Colombo 1976: 264). Jaanipäeva tähistamist Québecis on mainitud juba 1636. aastal, kui Québeci linnas oli vaid umbes 200 elaniku (Pouliot). Siis oli see väga tõsine usupüha. Pärast seda kui inglased Uus-Prantsusmaa vallutasid (1760), jaanipäeva tähtsus mõnevõrra vähenes. 24. juunil 1834 kutsus ajalehetoimetaja Ludger Duvernay kokku umbes kuuskümmend tähtsat äri- ja poliitikategelast, et arutada prantsuse kanadalaste tulevikku ja võimalusi nende rahvustunde tugevdamiseks. Asutati Saint-Jean-Baptiste'i Ühing (*Société Saint-Jean-Baptiste*). Tegelikult on isegi kaks Saint-Jean-Baptiste'i Ühingat: ka *La Société Saint-Jean-Baptiste de Québec*, mis asutati Québeci linnas 1843. aastal (Colombo, 1976: 493). 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul pühitseti jaanipäeva juba suurte rongkäikudega Montrealis ja Québeci linnas. 1925. aastal kuulutas Québeci provintsi seadusandlik kogu jaanipäeva puhkepäevaks. Alates 1977. aastast on 24. juuni Québeci ametlik rahvuspüha — *Fête Nationale* (Pouliot). Jaanipäeva tähtsus Québeci jaoks on võrreldav iseseisvuspäeva 4. juuliga USAs või Kanada päevaga (1. juuli) ülejäänud Kanadas. Kombestiku hulka kuuluvad lõkked ja tulevärgid, kellade helistamine. Kui

päike loojub, pikendab inimene päeva tulede süütamisega. Nagu meilgi, võib jaanituli olla pika teiba otsas. 19. sajandi algul oli St. Lawrence'i jõe ääres asuvates linnades ja külates kombeks jaanipäeval esimest korda aastas ujumas käia (Pouliot). Nüüdseks on jaanipäev Québecis omandanud tugeva poliitilise värvingu. See on päev, mil rahvuslased avaldavad oma poolehoidu Québeci iseseisvuspüüdlustele. Toimuvad paraadid, peetakse poliitilisi kõnesid. Mõnikord on jaanipäevarongkäigud muutunud isegi vägi-valdseks, eriti Montréalis 1968. aastal, kui rahvuslastest demonstrandid pildusid Kanada ühtsuse eest seisvat peaministrit Pierre Elliot Trudeau'd kivide ja pudelitega. Sellest hoolimata saavutas Trudeau järgmisel nädalal valimistel hiilgava võidu (*The Illustrated History of Canada*. 1991: 521). Mul endal oli 1997. aastal võimalus käia prantsuskeelsete torontolaste jaanipeol North Yorki linnajaos ja eestlaste jaanipäevajumalateenistusel Niagara Fallsi lähedal. North Yorkis oli üles seatud vabaõhulava, mängis bänd, oli žonglööre ja muid esinejaid. Kuigi seltskond oli põhiliselt prantsuskeelne, käis kaubitsemine ümbritsevates müügiputkades siiski rohkem inglise keeles. Eestlaste jaanipäeva peeti Sauga farmis (nimi pandud omaniku nime järgi). Palaval suvepäeval istus rahvas õues suure kasepuu vilus; enamik oli võtnud kaasa klapptoolid, talu kuuri alt oli välja toodud pikki pinke. Jumalateenistuse pidas pastor Andres Taul, laule saatnud orelimängija oli friisi päritolu. Järgnenud koosviibimisel pakuti kohvi, võileibu ja kooke — samasugune aiapidu oleks võinud aset leida ükskõik kus Eestis.

Kirjandus

- Bergeron, Léandre 1971. *The History of Quebec: A Patriote's Handbook*. Toronto: NC Press
- Bizzard, Christina 1997. Newfoundland ready for royals. — *The Toronto Sun*, June 23, p. 5
- Canada: *Berlitz Pocket Guides*. 1996. Oxford and New York: Berlitz Publishing Co.
- Colombo, John Robert 1976. *Colombo's Canadian References*. Toronto, London, New York: Oxford University Press
- Eesti rahvakalender*. 1985. Koost. Mall Hiemäe. Tallinn: Eesti Raamat

- Eisen, Matthias Johann 1898. *Jaani raamat: Arutused Jaaniöö ja Jaanipäeva kohta ja 25 Jaani juttu*. Tallinn: O. Pihlak
- Explore Canada: The Reader's Digest Illustrated Guide*. 1974. The Reader's Digest Association
- Heritage of Canada*. 1978. The Canadian Automobile Association in conjunction with the Reader's Digest Association (Canada) Ltd.
- Lee, Douglas B. 1991. Montreal. — *National Geographic*, Vol. 179, No. 3, pp. 60–85
- McGhee, Robert 1991. *Canada Rediscovered*. Hull: Canadian Museum of Civilization
- Newfoundland and Labrador: 500th Anniversary Travel Guide*. 1997
- Pouliot, Johanne. History of *la Fête Nationale: Saint-Jean-Baptiste Day*. <http://frenchcaculture.about.com>.
- Pühakuteraamat*. 1995. Koost. Kristi Tarand. Tallinn: Perioodika
- The Canadian Encyclopedia*. 1988. Second Edition. Edmonton: Hurtig Publishers
- The Illustrated History of Canada*. 1991. Ed. Craig Brown. Toronto: Lester Publishing Ltd.
- The New Encyclopaedia Britannica*. 1991. Chicago, etc.: Encyclopaedia Britannica, Inc.

ILMAR ANVELT (sünd. 1949) on lõpetanud Tartu Kunstikooli (1969) ja Tartu Ülikooli (1976). Õpetab Tartu Ülikoolis inglise keelt ja kursusi inglise keelt kasutavate maade ühiskonnast ja kultuurist, Ameerika vähemusrahvastest, Ameerika kunstist. *Akadeemia* ingliskeelsete kokkuvõtete tõlkija. *Akadeemias* ilmunud: "American dream või omakultuur: Eesti tudengite suhtumisest Ameerikasse" (1998, nr 2, lk 355–361) ja "Nunavut — inuittide oma territoorium" (1999, nr 2, lk 372–378).

SALOME TREI. Akt lilledega. (1934)

SISSEJUHATUS

MUUSIKASEMIOOTIKASSE

Kaire Maimets

Muusikasemiootika kui distsipliin on lüliks muusikateaduse ja semiootika vahel, hõlmates ühtaegu paljusid 20. sajandi humanitaar- ja sotsiaalteaduste paradigmasid. Ehkki semiootilise mõtlemisviisi juured muusikateaduses ulatuvad vähemalt 17. sajandisse¹ (Tarasti 1996: 24), peetakse muusikasemiootika kui iseseisva teadusvaldkonna sünniks 1960. aastaid². Ajastule iseloomulikul kombel toetusid esimesed muusikasemiootikud oma meetodites eelkõige strukturalistlikule lingvistikale, eriti funktsionalismile, distributivismile ja generatiivsele grammatikale (aluseks Ferdinand de Saussure'i, Roman Jakobsoni ja Noam Chomsky tööd) (Nöth 1995: 429–430). Oluline roll 20. sajandi keeleteaduse jõudmises muusikateadusesse oli ka etnomusikoloogial³. Distsipliini edasist arengut mõjutasid suuresti Charles W. Morrise, Charles S. Peirce'i ja Algirdas J. Greimase, hiljem Michel Foucault', Jacques Derrida

---

¹Mõtlemisviiside muutus 16.–17. sajandi esteetikas (oluliseks saab "teose" idee) tingis ka uued lähenemisviisid muusikale.

²Muusikasemiootika kui valdkonna positsiooni kinnistas märkimisväärselt 1975. aastal ilmunud Jean-Jacques Nattiez' raamat *Fondements d'une sémiologie de la musique*.

³Idee lingvistika meetodite kasutamiseks muusikateaduses esitas esimesena etnomusikoloog Bruno Nettl 1958. aastal (vt Nettl 1958). Nagu märgib Anneli Remme: "Tagantjärele arvatakse, et antropoloogide grupis pidi muusikateadlane ilmselt tunnistama, et tema sõnavara on abitu erinevate rahvaste muusika kirjeldamisel, samal ajal kui tema kõrval töötav lingvist omab piisavalt tööks vajalikke vahendeid. Keeleteaduse eeskuju võimaldas täiustada muusikateadlaste sõnavara ja aitas selgete definitsioonide ja meetodite väljatöötamisel" (Remme 1996: 19).

ja Juri Lotmani ideed. Muusikat kui semiootilist süsteemi on oma töödes käsitlenud ka Claude Lévi-Strauss, Émile Benveniste, Roland Barthes ja Umberto Eco. Muusikateaduslikuks lähtekohaks muusikasemiootika kujunemisel olid eelkõige Eduard Hanslicki ja Guido Adleri, hiljem Heinrich Schenkeri ja Boriss Assafjevi tööd (vt Tarasti 1996: 5–33).

Ühes vestluses on Jean-Jacques Nattiez märkinud, et “semiootika on pigem lähenemisviis ja stiil kui ühtne teooria” (tsit.: Monelle 1992: 324), ning ta on soovitanud juba 1975. aastal rääkida “semiootikatest” (mitmuses), täpsemalt, “võimalikest semiootilistest projektidest” (Nattiez 1975: 19). Eero Tarasti sõnadega: nii nagu semiootika puhul üldiselt, pole olemas ühtainust muusikasemiootikat, s.t “ühtainust monoliitset lähenemist või analüütilist meetodit” (Tarasti 1996: xi); rääkida võib aga muusikasemiootikutest, kelle uurimistegevus selles valdkonnas on äärmiselt erinev. Samas toob Tarasti välja ka mõne ühendava joone: muusikaanalüüsi võib pidada semiootikaks, kui

1) muusikale kohandatakse tunnustatud semiootikute ideid, s.t uuritakse, kuidas kehtib muusikas see, mida nähakse näiteks keeles, kirjanduses, filosoofias, ning kas teadmine muusikast suudab selle alusel areneda;

2) tegeldakse probleemidega, mida üldiselt mõistetakse semiootilistena (muusikaline kommunikatsioon ja tähendus, muusikaanalüüsi metodoloogia ja epistemoloogia, muusikalise keele olemus, muusikalise diskursuse suhe teiste diskursustega, intertekstuaalsus jne) (*ibid.*).

Muusikasemiootikas enim käsitletud küsimused võib kokku võtta järgmiselt⁴:

1) muusika olemus (filosoofiline aspekt), funktsioonid (sotsiaalne aspekt), muusika ja kultuur, muusikalised subkultuurid, seosed teiste kunstivaldkondadega⁵;

⁴Järjestatud pole kronoloogia või tähtsuse alusel.

⁵Selle liigituse võib kokku võtta küsimusega “mis on muusika?”. Nattiez’ üldistuse järgi on igasugune kõlaline sündmus (*sonorous fact*) muusikaline, kui see on konstrueeritud ja korrastatud mingi kultuuri poolt või kui seda peetakse muusikaliseks mingis kultuuris (Nattiez 1990: 67).

- 2) muusikaline märk (võimalikud märgiliigid);
- 3) struktuur (muusikaliste struktuuride analüüs, teiste kunstiliikidega sarnaste struktuuride otsingud);
- 4) tähendus (mida ja kuidas saab muusika tähendada; muusikasine tähendus ja muusika seostamine muusikavälise tähendusega);
- 5) muusikaline kommunikatsioon: muusika kui keel, muusikaline diskursus, metakeel.

UURIMISOBJEKT

Gino Stefani järgi on muusikasemiootika “distsipliin, mille objektiks on muusikaline kompetentsus⁶” (Stefani 1987: 21). Muusikast saab semiootiline uurimisobjekt, kui seda on võimalik tajuda vähemalt kahe lahutamatu tasandina, millest üks on tähistaja, teine tähistatav⁷. Et igal semiootilisel süsteemil on kaks peamist omadust — midagi tähendada ja tähendust edastada —, on üheks semiootika ülesandeks määratleda suhted tähistaja-tähistatava tasandi vahel: sellest lähtuvalt uurib klassikaline⁸ muusikasemiootika eelkõige muusika tähendusvõimalusi ja võimalike tähendus-

---

⁶Muusikalise kompetentsuse teooria kohta vt Stefani 1987, samuti Hatten 1994.

⁷Charles S. Peirce'i töödele toetuv muusikasemiootika vajab Peirce'i ternaarsest märgikontseptsioonist lähtuvalt kolme tasandit (vt nt Hatten 1994; Tarasti 1987). Binaarsel (saussure'ilikul) ja ternaarsel (peirce'ilikul) märgikontseptsioonil põhineva semiootika rakendusvõimaluste ja nendega seotud probleemide kohta muusikas vt nt Dougherty 1994.

⁸Osa tänapäeva muusikasemiootika raames tegutsejaid käsitleb pigem muusikaga seotud teatud spetsiifilisi probleeme, mis definitsiooni järgi ei ole tegelikult muusikasemiootika, sest märgi konstrueerimisel pole täidetud tähistaja-tähistatava olemasolu tingimus. Tuleb lisada, et ka termini “semiootiline” sisu on viimase 30 aasta jooksul ähmastunud — enamasti mõistetakse seda kui midagi inimhäälestuse konstrueeritud, samas näiteks Julia Kristeva järgivad soo-uuringud mõtestavad seda märgi “füüsilise” aspektina, Richard Taruskinil (vt Taruskin 1997) seostub “semiootiline” orientalisimi, eksootika ja Teisesusega jne (Tarasti 2000).

te tähistamisviise⁹. Teiseks ülesandeks on tegelda muusikalise kommunikatsiooniprotsessiga, sealjuures “avastada [---], kuidas muusikalise märgi võime endale tähelepanu tõmmata lõpuks intersubjektiivses interpreteeritavuses realiseerub” (Dougherty 1994: 177), teisisõnu, seletada, mis muusikalises märgis paneb erinevaid vastuvõtjaid teatud muusikalist fenomeni üldse märgina tajuma ja seejärel sarnaselt interpreteerima, ning kuidas see protsess toimub¹⁰.

Muusikasemiootikud on kindlad, et muusika on märkide kaudu edastatav süsteem, mis tähendab midagi, kuid neil puudub ühtne seisukoht, mis/kus on märk muusikas (vt nt Noske 1977; Lidov 1986; Hosokawa 1986; Jiránek 1987; Nöth 1995) või kuidas käsitleda muusikalise tähenduse probleemi (vt nt Meyer 1956; Nattiez 1975 [Nattiez 1990]; Monelle 1992; Hatten 1994; Scruton 1997; Robinson 1997).

MUUSIKA JA MÄRK

Et muusikasemiootika arenes strukturalistlikul pinnal, oli muusikasemiootikute lähtepunktiks Ferdinand de Saussure'i binaarne märgikontseptsioon. Valdakonna arenedes hakati uurima võimalusi ka Peirce'i ternaarse märgikontseptsiooni rakendamiseks. Selgub, et binaarse või ternaarse märgikontseptsiooni eelistamine määrab objektile lähenemise viisi ning uurimistegevuse ise-

---

⁹Muusikaesthetika traditsioonidest lähtudes keskenduti algselt küsimusele “mida muusika tähendab/tähendada võib?”, seejärel “kuidas muusika tähendab? kuskohas, millisel (struktuuri)tasandil see tähendus tekib?”. Alles küsimus “kuidas heliloojad publikuni jõuavad?” (vt nt Agawu 1991: 3) lõpetas “taksonoomiliste empiirikute” (Allan Keileri termin tähistamaks esimeste muusikasemiootikute empiirilisel epistemoloogial ja taksonoomilisel metodoloogial põhinevat lähenemist, vt Keiler 1981) ainuvalitsuse ning põhjustas muusikasemiootikas paradigmade muutuse (tähelepanu keskpunkt liikus muusikalisele semioosissele).

¹⁰William Dougherty järgi on see ülesanne teostatav ainult siis, kui võtta lähtekohaks peirce'ilik kontseptsioon semioosisest kui pidevast protsessist, milles märk moodustub ainult suhtes oma objekti ja interpretandiga (Dougherty 1994).

loomu. Rangelt võttes seab Saussure'i ideedest lähtumine ning binaarsele märgikontseptsioonile tuginemine muusikale lähene-misel vältimatud piirid, võimaldades tegelda vaid märkide tuvas-tamisega muusikateoses, sellal kui ternaarne märgikontseptsioon annab võimaluse käsitleda ka interpretandiküsimust, ja laiemalt, kogu muusikalist semioosist (vt Dougherty 1994). On loomulik, et muusikasemiootika jõudis situatsioonini, kus analüüsitulemus-te veenvuse ja aktuaalsuse nimel hakati otsima võimalusi mõlema märgikontseptsiooni teadlikuks ühitamiseks¹¹.

Olenemata sellest, kas muusikasemiootikud toetuvad oma töö-des binaarsele või ternaarsele märgikontseptsioonile, moodustab muusikalise märgi tähistaja muusikalise dimensiooni (meloodia, harmoonia, rütm jne) teatav korrastus (märgi materiaalne [ka aistinguline] aspekt — akustiline või visuaalne). Tähistatava probleemi puudutatakse allpool; siinkohal võiks öelda, et muusikaline märk on eelkõige konventsionaalse iseloomuga, s.t seos tähistaja ja tähistatava vahel pole immanentselt määratud, vaid tuleneb teatud nähtuste ja muusikaliste struktuuride tinglikust võrdsustusest. Ent silmas tuleb pidada ka keele tähtsust muusikaliste märkide kä-

---

¹¹Üks olulisemaid vastandusi varasemate (strukturealistlike) ja hilisemate muusikasemiootiliste tööde vahel on "tekst ↔ diskursus", mida siinkohal tuleks mõista vastandusena "loodud (valmis struktuur) ↔ loo-dav (pidevalt arenev protsess)". See puudutab eelkõige uurimisobjekti valikut ja küsimuste püstitust (nt vrd Nattiez 1975 ja Nattiez 1990). Strukturealsete ja protsessuaalsete suhete eristamise tõttu muutus oluliseks küsimus "kas tähendus on võrdsustatav tähistatavaga?" (vt märkus 9). Esimesel juhul (tinglikult, saussure'ilik semiootika) tekib tähendus süsteemisestest märkide erinevusest (märgi tähendus on tema erinevus teistest märkidest); teisel juhul (tinglikult, peirce'ilik semiootika) on tähendus märgiväline, paigutudes märkide vahele (tähenduse määravad märkidevahelised suhted). Märkisüsteemi ja selle välist ühendavaks entiteediks ning tähenduse *locus*'eks võib pidada Peirce'i *interpretanti*, mis viitab *tähistaja*, *tähenduse* ja *tähistatava* mittedamasusele; samas, saussure'ilikus traditsioonis selline vaste puudub. *Interpretandi* kontseptsiooni on tulemusrikkalt muusikale kohandanud nt Robert Hatten (vt Hatten 1994), sidudes selle erinevalt motiveeritud korrelatsioonitüüpidega, mis erinevatel viisidel ühendavad märgi väljendusplaani sisuplaaniga.

sitlemisel (nt muusikale tähenduse omistamisel) ning tõlgendava subjekti rolli selles protsessis (vt allpool).

Vastavalt märgi suhtele oma osistega on muusikaline märk enamasti ikoon või indeks. Kõik muusikalised osutused muusikavälistele akustilistele sündmustele (nt onomatopöa) on ikoonilised märgid. Endosemantilised osutused (nt stiilitunnused) on indeksilised selles mõttes, et määratlevad seose muusikateoste kui semiootiliste teadete elementide vahel, ning samas ka ikoonilised, sest sellised seosed eeldavad tuvastamist sarnasuse alusel. Seega näiteks vormis "teema variatsioonidega" on iga variatsioon teema ikoon, samas kui variatsiooni intramuusikaline osutus teemale on indeks (ref.: Nöth 1995: 432–433). Tänapäeva muusikasemiootikas tundub olevat mõttekas käsitleda "märki" süntees- või üldkategoriana, milles sisalduvad samal ajal nii "indeksilisus" kui "ikoonilisus" (ka "sümbolilisus"), sest ühte muusikalist märki on enamasti võimalik mõlemast aspektist kategoriseerida¹² — defineerimine sõltub käsitletavast aspektist (vaatepunktist) ja kontekstist. Ühtlasi on tänapäeval märgistruktuuri probleemist olulisemaks muutunud muusikalise märgi suhe teda ümbritsevasse märkideuniversumisse ehk semiosfääri — muusika puhul, nagu ütleb Tarasti, *tonosfääri* (Tarasti 1996: 5).

Kunstiteosena on muusikaline tekst nagu igasugune tekst ühtaegu märk ja märgisüsteem. Käsitades muusikalist teksti märgisüsteemina, võib nii absoluutses kui programmilises (eriti instrumentaalses) muusikas olla potentsiaalseks muusikaliseks märgiks näiteks nii noot (helikõrgus), intervall, akord, laad, rütm, tempo, meetrum, dünaamika, faktuur, tämber, (juht)motiiv, teema, *topos* kui ka võtmemärgid, häältejuhtimine akordides, fraseerimine, instrumentatsioon, harmooniline järgnevus ning vaikus jne (vt ka Dougherty 1994: 176). Tekstiga muusikat (eriti lavamuusikat) vaadeldakse mitme erineva semiootilise süsteemi (muusika, sõnaline tekst (libreto), lavaline tegevus, koreograafia jne) kogumina; semiootika ülesandeks siin on määratleda suhted erinevate süsteemide vahel. Näiteks ooperit on eelistatud vaadelda kui narratiivi, mida antakse edasi libreto sisu lavastusliku ja muusikalise

¹²Nattiez juhtis juba 1975. aastal tähelepanu sellele, et "iga muusikateos on alati [teatud] stiili, eepohhi, žanri indeks" (Nattiez 1975: 23).

realiseerimise kaudu, sest ooperis on muusika "täielikult allutatud stseenisituatsioonidele, mida ta saadab [...] muusika tähendusest on võimalik rääkida ainult selles mõttes, kui võrd see tõlgendab ja rikastab narratiivi võimalikke tähendusi" (Baroni, tsit.: Hosokawa 1986: 649) (vt nt Noske 1977; Abbate, Parker 1989; Ratner 1992). Boris Gasparov on vaadelnud muusikalise märgi tähistajana muusikalist vormi (või teatud vormilist üksust), ning tähistatavana teoses domineerivaid muusikaväliseid ideid, lähtudes põhimõtetest, et muusikaline struktuur ei esine "iseendast immanentsena, vaid domineeriva muusikavälise idee sümbolina [...] [kuna] teose struktuur ja semantika on üksteisega lahutamatu seotud nagu märgi kaks poolt" (Gasparov 1981: 79–80)¹³.

MUUSIKA JA KEEL

1960. aastatele oli iseloomulik ka muusikat (loomuliku) keele analoogina vaadelda¹⁴. Sarnasuste otsimiseks on alust: keelt ja muusikat ühendab ajalisus, lineaarsus ning akustiline kehtestusviis (elementideks helikõrgus, vältus, tämber, tugevus), ühtlasi on mõlemad süsteemid kultuuriliselt tingitud. Probleemid ilmnevad põhiliselt kahes aspektis: artikulatsioonitasandite ja semantilise mõõtme käsitlemisel.

Esiteks, eeldatakse, et enamikule märgisüsteemidest on iseloomulik kahekordne artikulatsioon. Loomulikus keeles eksis-

¹³Kahe suurteose põhjal (J. S. Bachi *Matteuse passioon* ja *Johannese passioon*) on Gasparov näidanud, kuidas teosele keskne muusikaväliline idee (MP-s "rist", JP-s "kolmainsus") on leidnud rakendust erinevatel tasanditel muusikateoses: meloodias (motiivides), harmoonias (kesksetes tonaalsustes), tämbris, rütmis, vormilises ülesehituses (retsitatiivide-ariate-koorinumbrite vahekorrd, kvantitatiivsed suhted struktuurikomponentide vahel, sümmeetria jne) (vt Gasparov 1981). Gasparovist on lähtunud ka siinkirjutaja, käsitledes muusikalise märgi tähistajana võtmemärkide kombinatsiooni, ning tähistatavana verbaalsest materjalist (libreto) tulenevaid sündmusi ja neist lähtuvat lavalist tegevust, mille kombinatsioonist märk (helistik) oma tähenduse saab (vt Maimets 2000).

¹⁴Täpsemalt Saussure'i keele—kõne dihhotoomia rakendamise kohta muusikas vt Nattiez 1975: 76–82.

teerivad tähenduselemendid (morfeemid), mis omavahel ühendudes loovad laiemaid süntagmaatilisi jadasid. Tähenduselemente saab omakorda jagada väiksemateks osadeks (foneemideks), mis ei ole märgid ja mille funktsioon on distinktiivne, mitte signifikatiivne. Tähenduselemendid moodustavad esmase artikulatsiooni, tähenduseta väiksemad elemendid teise artikulatsiooni; teise tasandi väikesest hulgast elementidest on võimalik tekitada piiramatul hulgal esimese tasandi elemente (ref.: Waugh 1986: 55–56). Kahekordsele artikulatsioonile on nähtud paralleeli ka muusikas (vt nt Lidov 1975; Gasparov 1977; Monelle 1992), kuid siinkohal osutub problemaatiliseks distinktiivse funktsiooniga väiksemate ühikute määratlemine, sest muusikas vaadeldakse süntaktilise struktuuri põhielemente enamasti pigem kvalitatiivsest kui kvantitatiivsest aspektist (s.t segmendi pikkus pole isenesest määrav). Samas, Umberto Eco leiab, et kahekordne artikulatsioon on vaid üks võimalikest artikulatsioonitüüpidest, ning pakub erinevate artikulatsioonitüüpidega semiootiliste süsteemide tüpologia, eristades ilma artikulatsioonita süsteeme, ainult teise ja ainult esmase artikulatsiooniga süsteeme, kahekordse, mobiilse ning isegi kolmekordse artikulatsiooniga süsteeme (Eco 1976: 229–233). Muusika (vähemalt tonaalne muusika) kuulub Eco tüpoloogias mobiilse artikulatsiooniga süsteemide hulka. Seega, “muusika ja keele elemente pole võimalik määratleda kriteeriumitega, mis sobiksid mõlema süsteemiga. Keeles on segmenteerimise juures kvantitatiivne aspekt olulisem (kuigi mitte ainutähtis) kui muusikas. [...] Keele kirjeldamiseks loodud ja sobivad vahendid näivad muusikale ülekantuna nõudvat mõnesugust “ümbertegemist”, suuremat paindlikkust. Seetõttu näib Eco arusaam muusikast kui mobiilse artikulatsiooniga süsteemist olevat muusikale paremini kohaldatav kui kahekordse artikulatsiooni kontseptsioon” (Sütiste 1998: 9).

Teiseks, keel vajab süsteemina toimimiseks kolme tasandit: fonoloogia (iseloomustab keele peamiseid häälikuüksusi), süntaks (hõlmab häälikuüksuste kombineerimise reegleid), semantika (kirjeldab häälikujärgnevustele tähenduse omistamist) (vt Sloboda 2000: 36). Teatud mõõndustega on muusikas leitud analooge fonoloogilisele (nt helikõrgus, intervall, akord, motiiv) ja süntaktilisele (nt klassikalised harmoniseerimisreeglid, dodeka-

fooniline tehnika) tasandile, ent enim probleeme tekitab semantiline mõõde¹⁵.

MUUSIKA JA TÄHENDUS

Muusikat on käsitatud semantilise tasandita (sisuplaanita) semiootilise süsteemina¹⁶, teisisõnu, on väidetud, et muusikalistel märkidel on tähendus, kuid puudub osutus. Samas aga võime kohata ka selge denotatiivse väärtusega muusikalisi märke või süntagmaid — nt trompetisignaale sõjaväes — ning konnotatiivse¹⁷ väärtusega terviklikke tekste, nt pastoraalne muusika (Eco 1976: 11). Roman Jakobsoni keelefunktsioonidest lähtudes väidab Monelle, et muusika puhul võib rääkida eelkõige poeetilisest (üldisemalt: esteetilisest), ent ka emotiivsest (helilooja eesmärgiks on eneseväljendus), konotiivsest¹⁸ (teatud meloodia toimib kellegi jaoks signaalina, märguandena) ja faatilisest (nt telefoni ooteliinilt kostev muusika) funktsioonist (Monelle 1992: 18)¹⁹. “Referentsiaal-

¹⁵Muusikalise fonoloogia, süntaksi ja semantika kohta eesti keeles vt Sloboda 2000: 36–71.

¹⁶Claude Lévi-Strauss on arutlenud muusika koha üle strukturaaluuringutes, mille tema jaoks moodustavad neli tähtsat sfääri: matemaatika, keel, muusika ja mütoloogia. Sfääre võrreldes tõdeb ta, et matemaatilistel struktuuridel puudub konkreetsus ja selles mõttes vastanduvad need lingvistilistele struktuuridele, mis, nagu näitas Saussure, on kahekordselt konkreetsed, sest sisaldavad teostuses nii heli (kõla) kui ka tähendust. Selles mõttes moodustavad muusika ja mütoloogia keele kaks haru: muusikalised struktuurid koosnevad helidest, kuid on lahutatud tähendustest; neile vastanduvad müüdilised struktuurid, mis koosnevad tähendustest, kuid mille foneetiline manifestatsioon on ebaoluline, s.t sama müüti võib rääkida mitut moodi ning mitmes keeles, ilma et müüdilise väärtus muutuks (ref.: Tarasti 1979: 29–30).

¹⁷Denotatsiooni ja konnotatsiooni probleemi kohta muusikas vt nt Monelle 1992: 15–17; Nöth 1995: 432.

¹⁸Raymond Monelle märgib, et rangelt võttes on sõjaväes hommi-kust äratust või rivistumist tähendavatel trompetisignaalidel Eco näites pigem konotiivne kui referentsiaalne (ehk denotatiivne) funktsioon (Monelle 1992: 18).

¹⁹Muidugi ei täida lausung tavaliselt mitte ainult üht funktsiooni. Jakobsoni järgi avalduvad ühes lausungis enamasti kõik funktsioonid,

ne funktsioon [---] on helikunstile arvatavasti kõige vähem iseloomulik. Eelarvamus muusika semiootilisena nägemise suhtes on tavaliselt tingitud naiivsest muljest, nagu oleks kogu tähendus referentsiaalne²⁰. Ometi puuduvad referentsiaalsus ja denotatsioon sageli, isegi keeles” (Monelle 1992: 19). Monelle kahtleb ka metakeelelise funktsiooni võimalikkuses muusikas, ehkki Hans Kelleri “sõnadeta funktsionaalanalüüse”²¹ samuti nt selliseid teoseid nagu Brahmsi “Variatsioonid Haydni teemale” või Chopini “Variatsioonid Mozarti “Don Giovanni” teemale *La ci darem la mano*” on võimalik vaadelda metamuusikalistena²² (vt ka Rauch 1986: 434).

Üldiselt jagunevad arvamused ja teooriad muusika võimaliku tähenduse kohta kaheks:

---

kuid need on omavahel hierarhiliselt suhestatud, nii et ühel on teiste suhtes domineeriv roll.

²⁰Isegi neil juhtudel, kui muusikalisel elemendil näib olevat selge denotatiivne tähendus, ei pruugi see kontekstis määravaks osutada: näiteks käo häälsuse imitatsioon näib tähendavat objekti muusikavälises maailmas, aga kägu imiteeriv muusikaline figuur on vaid terts; muusikas on sel intervallil vaid struktuurielemendi staatus, s.t struktuuritasandil on see võrdne teiste intervallidega teoses (vt Monelle 1992: 14).

²¹Muusikateoreetik Hans Keller suhtus kriitiliselt 1950. aastatel muusikaanalüüsis kasutatavasse keelde (“kirjeldav tautoloogiline proosa, mis teeskleb muusikalist diskursust”) ning kujundas muusikateose motiivilis-temaatilise ühtsuse ehk muusikateose organistslikuks kirjeldamiseks ning oma analüütiliste ideede edastamiseks välja täiesti mitteverbaalse stiili, mille puhul kompositsiooni olulisi temaatilisi fragmente mängiti kõrvuti teiste temaatiliselt sarnaste fragmentide ja spetsiaalselt juurdekomponeeritud materjaliga (nn vahepealsete versioonidega teemadest), mis pidid sõnade abita kuulaja kõrva manifestsest tasandilt latentsele juhtima (vt Kerman 1985: 76–78).

²²Samas kui Monelle kahtleb referentsiaalse ja metakeelelise funktsiooni võimalikkuses muusikas, on näiteks Elin Sütiste eesmärgiks olnud seletada, kuidas võivad nii tekstiga kui ka absoluutses muusikas avalduda needki funktsioonid. Sealjuures vaatleb Sütiste emotiivset, konatiivset ja faatilist funktsiooni iga sõnumi (sealhulgas muusikalise sõnumi) vältimatute funktsioonidena, sest mis tahes sõnum on alati teataval määral saatja eneseväljendus, vastuvõtja mõjutamine ning kontakti säilitamine kommunikatsiooniprotsessi jooksul (vt Sütiste 1998).

1) muusika tähendus on olemas ainult konkreetse muusikateo-
se sees, kõik märgid muusikas omandavad tähenduse vaid konk-
reetse kontekstis;

2) muusika tähendus on muusikaväline (nt viidates millelegi,
mis on olemas konkreetse kultuuris)²³.

Neis kahes grupis tekivad nüansside suhtes omakorda lahk-
helid. Meyer eristab *absolutiste*, kes leiavad, et muusikaline tä-
hendus põhineb ainult teose elementide vahelistel suhetel, ning
referentsialiste, kelle järgi muusikaline tähendus on võimalik
ainult muusikavälistele arusaamadele, tegevustele, emotsionaal-
setele seisunditele ja karakteritele viitamise kaudu (Meyer 1956:
1). Nattiez lisab Meyeri dihhotoomiale situatsiooni täpsustuseks
formalistid, kes on nõus, et muusikal on sisemine tähenduslik-
kus, mis tuleneb vormist, kuid eitavad, et muusika on võimeli-
ne esile kutsuma afektiivseid reaktsioone, ning *ekspressionistid*,
kes tunnistavad emotsioonide võimalikkust. Ehkki formalistid
on paratamatult absolutistid, kalduvad ekspressionistid absolutis-
mi, kui nende jaoks sisaldub emotsioon muusikas endas; ning
referentsialismi, kui emotsioone seletatakse muusika viitamisenä
muusikavälisele (Nattiez 1990: 108–109).

Muusikasisese tähenduse käsitlemisel eristatakse *intramuusi-
kalist* ja *intermuusikalist* aspekti. Intramuusikaline tähendus te-
kib muusikalise elemendi suhestumisel oma vahetu kontekstiga,
s.t teiste muusikaliste elementidega sama teose sees; intermuu-
sikaline tähendus tekib muusika suhestumisel oma laiema kon-
tekstiga (nt stiil), millesse see muusika ise kuulub (Nattiez 1990:
116–117).

Võimalikke muusikaväliseid tähendusi on püütud mitmeti ka-
tegoriseerida ja süstematiseerida (vt nt Nattiez 1990: 118–127;
Nöth 1995: 431–432), kuid tundub, et muusikas on otstarbekas

²³Siinkohal tuleksid kasuks mõningad terminoloogilised ühtlustu-
sed: muusikasisest tähendust on nimetatud ka endosemantiliseks (Bright,
tsit.: Nöth 1995: 431), kongeneeriliseks (*congeneric*, Coker 1972), int-
roversiivseks semiootikaks/semioosiseks (Agawu 1991, R. Jakobsonist
lähtuvalt); muusikavälist tähendust nimetatakse vastavalt eksoseman-
tiliseks, ekstrageneeriliseks (*extrageneric*), ekstroversiivseks semiooti-
kaks/semioosiseks.

kasutada Umberto Eco kontseptsiooni tähendusest kui kultuuriühikust (vt Eco 1976: 67). Nagu märgib Elin Sütiste: "Tähenduse mõistmine kultuuriühikuna vabastab meid vajadusest rangelt vahet teha muusikasisesel ja muusikavälisel tähendusel. Seda seetõttu, et nii üks kui teine kujutab endast kultuuriühikut: kultuuriühikud on ühtviisi nii "dominant", "modulatsioon", "helge motiiv" kui "saatuslik koputus" (Sütiste 1998: 15). Samuti aitab tähenduse mõistmine kultuuriühikuna vaadelda muusikateost kahepoolse kommunikatsiooniprotsessi tulemina, sest tähendus moodustub sel juhul kõikvõimalike tõlgendustena, mida antud materiaalne vorm nii saatja kui vastuvõtja jaoks esile kutsuda võib. "Olukorras, kus autor ja vastuvõtja on pärit erinevatest kultuuridest või ajastutest, ei pruugi autori ja vastuvõtja "kultuuriühikute" kogum ehk semantiline struktuur kattuda; kumbki annab materiaalsele, meeltega tajutavale [---] oma tähenduse" (Sütiste 1998: 16).

Vastavalt uurimistasandile ulatuvad muusikaliste tähenduste kirjeldused abstraktsest konkreetseni, üldisest spetsiifiliseni, täpsest ähmaseni. Olulisim arusaam, mis tulenes arutlemisest muusikalise tähenduse üle tuginedes Jakobsoni keelefunktsioonidele, on see, et tähendus ei pea tingimata olema referentsiaalne. Nagu toonitab Jaroslav Jiránek: "tähenduse mõistet ei tohiks võrdsustada "referendi" (või "designaadi") mõistega, sest tähendus on vaid märgi *suhe* oma referenti" (Jiránek 1987: 576). Samas, kui võrd miski, mis on tähenduslik, kuid millel puudub selge tähendus, seostub ideega *avatud* või *tühjast* märgist, on loomulik, et üha tähendusküsimusega tegeldes hakati muusikas otsima peirce'ilikule semiootikale iseloomulike kontseptsioonide (*interpretant*, *semioosis*) rakendusvõimalusi. Ühtlasi toimus oluline muutus muusikasemiootika filosoofilises aluses: modernismist liiguti postmodernismi, strukturalismist dekonstruktsionismi (eriti Derrida) poole (vt Monelle 1992: 305–323; Monelle 1996).

MUUSIKA JA KOMMUNIKATSIOON

Kommunikatsiooni määratletakse protsessina, milles luuakse tähendusi. Mis tahes kommunikatsiooni aluseks on kood, s.t kommunikatsiooni toimumiseks, "teate saatmiseks ja vastuvõtuks

peab teade olema mingil moel kodeeritud ja dekodeeritud" (Lotman 1990: 204). Ka muusikaline kommunikatsioon on (vähe-malt) kahepoolne protsess, milles saatja loob, s.t kodeerib sõnumi, millel on väljendus- ja sisuplaan. Vastuvõtja, lähtudes eeskätt sõnumi väljendusplaanist, kodeerib omakorda sõnumi, s.t viib omakorda vastavusse väljendus- ja sisuplaani. Sellest lähtuvalt võib sõnumi tähendus saatja ja vastuvõtja jaoks olla erinev. "Koodi" ei mõisteta tavaliselt mitte ainult kui reeglit, mis ühendab sisu- ja väljendusüsteemi (vt Eco 1976: 50), vaid kui reeglite *süsteemi* (s.o teoreetilist konstruktsiooni) mingite ühikute kombineerimiseks korrastatud üksuseks. Kui me kõnealuse seose olemusest ka aru ei saa, adume siiski, et teade on mingil moel kodeeritud. Seetõttu osutub võimalikuks vastandus "interpretatsioon" ↔ "dekodeerimine"²⁴. Muusika puhul on selge, et dekodeerimisvõimalus tegelikult puudub, ent autori intentsioonide tuvastamine polegi muusikasemiootilise uurimistöö eesmärk. Eesmärk on tagada teksti (noodi) suhtes veenev ning arusaadav interpretatsioon, kusjuures paratamatult tuleb arvestada interpreteerimishetke konkreetse aegruumilise kontekstiga.

Termineid "kood", "kodeerimine" ja "tähduse genereerimine" on võimalik mõista ka dünaamilisusele, protsessuaalsusele vihjavate teoreetiliste konstruktsioonidena. "Sel moel ei eelda ka mõiste "kood" enam mitte ainult lõplikku, üksühete vastavustega märgikogumit, vaid tähistab 1) reeglit, mis on aluseks mis tahes sellistele märgikogumitele; 2) märgikogumit, mis ei ole lõplik, vaid "avatud" ja muutumises" (Sütiste 1998: 18). Sellest lähtuvalt näitab Sütiste, kuidas kollaažitehnika muusikas on käsitletav tähendust genereeriva mehhanismina²⁵ (Sütiste 1998: 38–39).

²⁴Interpretatsiooni puhul pole teksti koostamise ja elementidevahelise suhte kood, samuti koodi funktsioon ja kasutamise intentsionaalsus teate saajal (väga täpselt) teada. Dekodeerimisel on asi vastupidi: teate tähendustamisel üritab vastuvõtja võimalikult täpselt rekonstrueerida saadud teate loomiskoodi. Mõlemal juhul tekivad alati moonutused ning ümbertähendustamised.

²⁵Muusikaliseks kollaažiks nimetatakse eri stiilide kasutamist samas teoses; kahe erineva väljendusüsteemi (keele/stiili) ühitamisel tekib aga uus väljendus- ja sisuplaaniga süsteem, milles on elemente kummastki aluseks olevast süsteemist, mis on rikkalikum ja mitmetähenduslikum

Muusikalist kommunikatsiooniprotsessi on võimalik vaadelda ka mitmetasandilisena (vt ka Tarasti 1996: 31–32). Eco esteetilise teksti informatsioonitasandite eristust (Eco 1976: 308–309) muusikale kohandades²⁶ segmenteerib E. Sütiste Arvo Pärdi teoseid, et näidata, millist informatsiooni võivad muusikalised ühikud erinevatel tasanditel edastada (millisel tasandil omandab muusika millise tähenduse) ning kuidas saadud tulemused tervikteose mõistmisele kaasa aitavad (Sütiste 1998: 34–38, 45).

METAKEELE PROBLEMAATIKA

Keele ja muusika vahekorras rääkides vaatleme ka kirjelduskeele aspekti: kui loomulik keel loob ise oma metakeele, siis muusikat ei saa muusika enese abil analüüsida; muusika analüütiline metakeel on loomulik keel, mida pole võimalik (tagasi) muusikasse tõlkida. Selles mõttes “valitseb keele ja muusika vahel põhimõtteline asümmeetria” (Benveniste, tsit.: Nöth 1995: 432). Järelikult,

---

kui kumbki algne süsteem eraldivõetuna ning mida pole võimalik algsetele süsteemidele taandada (vt Sütiste 1998: 38–39). Sütiste näitab, kuidas kollaažiprintsiip Pärdi teostes (*Collage teemal B-A-C-H, Teine sümfoonia, Missa sillabica*) toimib mitmel tasandil ja eri aspektidest käsitletuna (nt mitte ainult erinevatest süsteemidest pärit muusikalisi “valmisplokke” vaheldades, vaid eri ajastutele-süsteemidele omaseid konventsioone muusikaliste parameetrite vahel niimoodi jaotades, et kollaažiprintsiip muutub kogu struktuuri aluseks).

²⁶Muusikalise teksti informatsioonitasandid liigenduvad järgmiselt: a) akustiline kontiinum (kõikvõimalike muusikaliste väljendusvahendite kontiinum, millest eraldatud elemendid moodustavad järgmiste tasandite ühikud); b) väljendusplaani diferentseerivad elemendid (nt tämbriid, helikõrgused, vältused, dünaamilised rõhud); c) süntaktilised reeglid (muusikaliste elementide kombineerimisreeglid); d) denotatiivsed tähendused; e) konnotatiivsed tähendused; f) ülekodeeritud valmisjadad (nt stilistilised allkoodid, retoorilised süsteemid). Ühtlasi märgib Sütiste, et “tasandid ei kujuta endast ainult materiaalsete ühikute hierarhiat. Konnotatiivne ja denotatiivne tasand haakuvad teistega kui informatsioonitasandid. Sellest järeldub, et konnotatiivne ja denotatiivne tasand võivad esineda väljendusühiku erinevate materiaalse segmentatsiooni tasanditega paralleelselt, nt. denotatiivne tähendus võib põhimõtteliselt tekkida ka üksikheli tasandil” (Sütiste 1998: 34–35).

muusika semantika on võimatu keeleta (isegi Schenkeri graafikud ja Kelléri “sõnadeta analüüsid” jäävad loomuliku keele abita mõistetamatuks). Muusikaliste märkide tõlkimisel verbaalseteks märkideks puutume kokku kahe põhilise probleemiga: 1) tõlkeprotsessi käigus midagi alati muutub ning midagi läheb kaduma, seetõttu on muusika uurimine alati subjektiivne ning konkreetse uurija konkreetsest aegruumilisest kontekstist sõltuv tegevus; 2) tekib oht “ajada segamini muusika tähendus ja selle tähenduse tõlge verbaalsesse keelde” (Nattiez 1990: 124).

1986. aastal Soome Semiootikaühingu viiendal aastakoosolekul Imatras (Soome) oli muusikasemiootikute põhieesmärgiks töötada välja oma valdkonna kirjelduskeel. Hoolimata sellest, et projekti aluseks ei olnud ükski konkreetne üldaktsepteeritav semiootiline teooria või koolkond, nõustusid kõik osalejad ühe aspektiga: “selleks, et tuua semiootilised kontseptsioonid traditsiooniliste muusikateadlaste igapäevasesse kasutusse, tuleb ühelt poolt uurida, mil määral on neid võimalik [---] “musikaliseerida” [---], ning teisalt, kuidas omakorda “semiotiseerida” muusikateaduse kontseptsioone” (Tarasti 1987: 405–406)²⁷. Metakeele probleemi võib vaadelda ka metodoloogiliselt seisukohalt: ühelt poolt määrab juba kasutatav kirjelduskeel isenesest infohulga ja -tüübi, teisalt vaesestab metakeele jäik ühetähenduslikkus objekti kirjeldust (vt Torop 2000: 141–142). Muusikasemiootiline terminoloogia ähmastub, kui uurija ei tunne kasutatavate mõistete originaalkonteksti (või -kontekste). Siit aga järeldub üldisem (tänapäeval järjest enam aktuaalne) probleem: muusikasemiootiku töö teadusliku aluse *peavad* moodustama nii semiootika kui ka muusikateadus, s.t mõlema valdkonna tähtsamate autorite, tekstide ja mõistete tundmine (vt ka Maimets 2001: 39–40).

Semiootiline lähenemine võimaldab käsitleda ka situatsioone, kus muusika toimib verbaalse (loomuliku) ja/või visuaalse keele suhtes konkretiseeriva või (konnotatiivseid) tähendusi loova tasandina. Sellise rolli võib muusika omandada näiteks oope-

²⁷Lisaks Tarasti toimetatud kogumikule *Basic Concepts of Musical Signification* võib väiksemaid muusikasemiootika terminoloogilisi sõnastikke leida nt ka Nattiez' (1975), Tarasti (1994) ja Hatteni (1994) raamatute lõpust. Vt ka Grabócz 1996.

ris ja filmis. Filmimuusika võib olla täielikult allutatud kaadrite mitmekesisusele, aga tal võib filmis olla ka iseseisev, sealhulgas pildi ja sõna suhtes vasturääkiv funktsioon. Esimesel juhul on muusikat võimalik vaadelda näiteks kui tõlget ning uurida, kuidas verbaalset ja visuaalset sisu akustiliselt edastatakse. Teisel juhul saab muusikast tähendusi genereeriv mehhanism. Näiteks filmi helitaustas kasutatavad olemasolevate muusikateoste tsitaadid võivad moodustada iseseisva, filmivälise tähendustasandi²⁸. Juhtmotiivide²⁹ kasutus toimib nii ooperis kui filmimuusikas põhimõtteliselt ühtemoodi: mingi muusikaline motiiv saab tähenduse oma esmakordse ilmumise (kus ta seostatakse teatud nähtusega) ja korduste kaudu³⁰. Samas võib juhtmotiivide kasutus luua teoses uue tähendustasandi³¹. Seda aspekti silmas pidades võiks filmi- ja ooperimuusika semiootilise analüüsi eesmärgiks

²⁸Nt Thengiz Abuladze filmis *Patukahetsus* on kasutatud katkendeid Arvo Pärdi teosest *Tabula rasa*, mistõttu filmivaataja jaoks, kes tunneb nimetatud lõikudes ära eesti helilooja muusika ning teab teose loomiskonteksti, võib lisanduda filmis kajastatavale küüditamise ja vangipõlve teemale ka eksiili teema (Pärdi enda lahkumine kodumaalt).

²⁹“Juhtmotiiv” (“leitmotiiv”) on motiiv (üldises tähenduses), mis seostub isiku, asja, emotsiooni, ideega muusika-, filmi- ja kirjandusteoses. Muusikas seostatakse juhtmotiivi mõistet eelkõige Richard Wagneri muusikaliste draamadega. Muusikateadusest liikus see mõiste kõigepealt narratoloogiasse ning “semiotiseerus” (juhtmotiiv on kõige ehtsam indeks), seejärel hakkasid muusikasemiootikud (eelkõige Eero Tarasti) terminit taas muusikale rakendama.

³⁰Juhtmotiivi tähendus suureneb erinevates esinemiskontekstides; juhtmotiiv on metonüümiline, s.t võib viidata millelegi ka siis, kui see miski puudub; ta võib varieeruda, areneda, muutuda süžee arengu käigus; juhtmotiivide sarnasus võib osutada nende objektide omavahelisele seotusele, millele nad viitavad: nende kordus loob stseeni või kogu teose tervikkuse.

³¹Näiteks situatsioonis, kus laval või kaadris (ekraanil) on viha-vaenlased, muusikas aga kõlab armastusmotiiv, tekib vajadus lähemalt uurida, milline sisuplaan vastab sellisele väljendusplaanile (mida autor sellise teostusega edastada tahab). Kuivõrd markeeritusega väljendusplaanil kaasneb markeeritus sisuplaanil (vt allpool), sunnib muusikaline “vasturääkivus” tervet süsteemi ümber mõtestama. “Vasturääkivusega” seostub ka iroonia väljendus: nt Martin Chusid kirjeldab oma töös (vt nt Abbate, Parker 1989: 241–261) tonaalse iroonia toimimist,

olla muusika (muusikalise üksuse) toimimise selgitamine erinevaid semiootilisi süsteeme sisaldavas tervikus (kuidas muusika annab edasi, avalikustab, selgitab, kommenteerib ekraanil või laval toimuvat, nt teatud meeleolu, suhtumist, situatsiooni, tegelast, tegevust jne).

MEETODITEST

Artikli sissejuhatuses kirjeldati muusikasemiootika kui iseseisva teadusvaldkonna tinglikkust, mis sõltub metodoloogilisest ja terminoloogilisest heterogeensusest ning uurimispirkonda kuuluvate probleemide mitmekesisusest, mis omakorda on tingitud käsitletavate uurimisobjektide olemusest (kuulumisest erinevatesse muusikastiilidesse, -žanridesse jne) ning küsimusepüstitusest. Lisaks allpool kirjeldatavatele meetoditele võib tuntuimate muusikasemiootiliste lähenemisviiside hulka arvata Lévi-Straussi müdikäsitusel põhineva muusikaanalüüsi (vt Tarasti 1979), Greimasest mõjutatud modaalse ja narratiivse grammatika (vt Tarasti 1994), samuti Assafjevi intonatsiooniteooriale lähedase muusikaliste *topos*'te³² käsitlemise (Agawu, Hatten)³³. Tänapäeva muusikasemiootikas on täheldatav püüe töötada välja meetodeid, mis

---

s.t kirjandusteaduses levinud kontseptsiooni "dramaatiline iroonia" heistikulist realiseerumist ooperis. Lisaks sellele on siinkirjutaja näidanud (vt Maimets 2000), kuidas dramaatiline iroonia võib ooperis ilmnedas ka motiivide, teemade ja piiritletud vormide kasutuses.

³²*Topos*'te all peetakse silmas muusikaväliseid, ajalootraditsioonidest ja/või sotsiaalsetest konventsioonidest tekkinud nähtusi, mis on mõistetavad ka teistes kultuurivaldkondades peale muusika. Muusikalised *topos*'ed, žestid ja troobid seostuvad muusikateose teemastiku intonatsiooniliste lätetega Assafjevi intonatsiooniteoorias. Intonatsiooniliste lätete juurde kuuluvad helijäljendus, kõneintonatsioonid, tsitaadid, muusikalised-retoorilised figuurid (näiteks "küsimusmotiiv"), žanride ja stiilide tunnused. Niisamuti on ka *topos*'te, žestide ja troopide puhul tegemist antud muusikateose suhtes tekstivälise iseloomuga elementidega, mis aitavad luua seoseid muusikavälise maailmaga ning teiste muusikateoste, stiilide ja žanridega.

³³Muusikasemiootika olulisemate meetodite ülevaate kohta vt Mollenle 1992: 220–303.

analüüsis võimaldaksid samal ajal tegelda nii muusikasisese kui välise tähendusega.

1. Neutraalse tasandi ehk paradigmaatilise analüüsi meetod

Jean-Jacques Nattiez' raamatus *Fondements d'une sémiologie de la musique* esitatatud neutraalse tasandi ehk paradigmaatilise muusikaanalüüsi meetodit³⁴ on sageli ekslikult samastatud kogu muusikasemiootikaga (vt nt Bent 1980; Cook 1987), ehkki mainitud meetod moodustab tegelikult vaid ühe osa valdkonnast, sealjuures vaid varasema osa Nattiez' tööst³⁵.

Ühelt poolt toetub Nattiez' meetod muusika(teose) kolmetasandilisusele³⁶:

1) poieetiline tasand hõlmab heliloojapoolset teose "tegemist" (autori mõttetöö, teose loomise strateegia, algkavatsused ja nende muutumine);

2) materiaalse ehk neutraalse tasandi moodustab helilooja tegevuse tulemus (partituur, esitus);

---

³⁴Eesti keeles on J. J. Nattiez' muusikasemiootikast ülevaatlilikult kirjutanud Anneli Remme (vt Remme 1994).

³⁵Nattiez' hülgab hilisemates töödes neutraalse tasandi idee, kuid toetub endiselt kolmeosalisele (kommunikatsiooni)skeemile. Ühtlasi jõuab ta seisukohale, et tegelikult saavad paradigmaatilises analüüsis selgunud üheainsa lühikese muusikateose segmendid ja nende kategooriad teadusliku väärtuse alles siis, kui neid võrrelda teiste samasse repertuaari kuuluvate muusikateostega. Seega ei näe Nattiez semiootilise analüüsi tähtsust enam niivõrd selles, mida selline lähenemine suudab öelda märgistruktuuride kohta iseseisvates muusikateostes, vaid pigem selles, mida see suudab öelda erinevate teoste vaheliste suhete kohta. Seega peaks semiootilise analüüsi tõeline uurimisobjekt olema muusikaline stiil (ref.: Cook 1987: 182). Samuti püüab Nattiez' gi kohandada ternaarset märgikontseptsiooni muusikale (vt Nattiez 1990), mis kriitiseerijate arvates takerdub Nattiez' ekslikku ettekujutusse, et selleks piisab tähistaja-tähistatava suhtele interpretandi lisamisest (vt Dougherty 1994: 169–172).

³⁶Kolme tasandi kontseptsioonis (eesti keeles vt Remme 1994: 2388–2393) toetub Nattiez Paul Valéry, Etienne Gilsoni ja eriti Jean Molino töödele. Klassikaline kommunikatsiooniskeem, millest mudel tuletati, on muidugi adressant—sõnum—adressaat.

3) esteesiline³⁷ tasand sisaldab vastuvõttu (kuulamine, analüüsimine, tõlgendamine, millel ei pruugi olla midagi ühist autori kavatsustega).

Seega, materiaalne ehk neutraalne tasand asub poeetilise ja esteesilise tasandi vahel, s.t partituur või ettekanne on helilooja tegevuse tulemus ning vastuvõtu lähtepunkt. Nattiez' meetodi puhul on teose loomist (helilooja oletatavad kavatsused) ja vastuvõttu (kuulajapoolsed võimalikud tõlgendused) puudutavad asjaolud analüüsimisel kõrvale jäetud (sellest nimetus "neutraalne").

Teiselt poolt on mainitud meetodi loomist mõjutanud struktuuriline lingvistika (Saussure) ja antropoloogia (Lévi-Strauss). Saussure'i dihhotoomiatest osutusid Nattiez' jaoks eriti oluliseks "diakroonia—sünkroonia" (keel oma ajaloolisuses vs. keel kui küllastatud süsteem ühes ajahetkes), ning "paradigmaatika—süntagmaatika" (keeleelemendi sarnasused ja erinevused teiste keeleelementide suhtes vs. keeleelemendi suhted eelnevate ja järgnevate keeleelementidega). Lévi-Straussi müüdianalüüsile (vt Lévi-Strauss 1958: 234–236) oli varem tuginenud ka belgia keeleteadlane Nicolas Ruwet, kes uuris muusikalisi kordusi.

Kõike seda silmas pidades muudetakse paradigmaatilise analüüsi meetodi rakendamise käigus muusika diakrooniline ehk süntagmaatiline mõõde (materjali järjestikune paigutus) sünkrooniliseks ehk paradigmaatiliseks (korduva või sarnase materjali kohakuti paigutamine). Analüüsi protsessi alustatakse teose segmenteerimisest samasus- või sarnasussuhete, seega korduse, sarnasuse ja erinevuse alusel. Iga üksust iseloomustab sellele lähedaste üksuste olemasolu või puudumine. Kuidas segmenteerimise tulemusena saadud üksused, üksuste rühmad ja tasandid omavahel seostatatud on, s.t kuidas muusikalistest üksustest süntagmaad moodustuvad ning kuidas need üksteise suhtes hierarhiliselt paiknevad, seletatakse graafiliselt, s.t korduvad või sarnased üksused (Nattiez'i ühehäälsel melodias motiivid ja rütmiüksused) kirjutatakse üksteise alla tulpadesse, mida tuleb lugeda nii ülalt alla kui vasakult paremale. Sealjuures esitab Nattiez kaks analüüsimoodust: lõigustamine "ülevalt alla" (pikematest korduvatest üksustest lü-

³⁷Terminite "poeetiline" ja "esteesiline" eelistamise kohta "poeetiline" ja "esteetiline" asemel vt Nattiez 1975: 51–52.

hemate üksuste avastamise poole), ning "alt üles" (kõige lühematest korduvatest elementidest pikemate üksuste poole) (vt Nattiez 1975: 300–310).

Paradigmaatilise analüüsi meetod annab muusikaliste struktuurielementide klassifitseerimiseks (kaardistamiseks) järjekindlad ja selged põhimõtted³⁸. Nattiez' ideaal meetodi väljatöötamisel oli luua range ja "objektivne" võttestik, mis aitaks kinnitada seda, mida intuitsioon (kõrv) vaid oletab³⁹.

Eestis on neutraalse tasandi analüüsimeetodit edasi arendanud Anneli Remme (vt Remme 1998). Suurim erinevus meetodi algse versiooniga on see, et uurimisobjektiks on valitud suurvorm (Eino Tambergi ooper *Cyrano de Bergerac*), muusikat on mitmekordselt kaardistatud (tingituna muusika mitmehäälsusest ning kordus-

---

³⁸Erinevalt Lévi-Straussist, kes müüti segmenteerides kannab kaardile vaid mingi põhimõtte alusel valitud andmed (müütide võtmesõnad või tähenduslikumad sündmused), ei tee Nattiez (nagu Ruwet'gi) enne muusikateose tulpadesse "lahtikirjutamist" ühtki otsustust: neutraalse tasandi analüüs on selline meetod, mille puhul "ei otsustata *a priori*, kas spetsiifilise analüüsimenetluse tulemused kehtivad ka poieetilisel või esteesiliselt seisukohalt. Kasutatavaid võtteid rakendatakse süstemaatiliselt nende amendumiseni ega asendata teistega, kuni uued oletused või ettetulevad keerukused uusi võtteid kasutama ajendavad. "Neutraalne" tähendab, et analüüsitava poieetiline ja esteesiline mõõde on "neutraliseeritud" ning alustatud protseduur viiakse lõpule tegevuse käigus saavutatud tulemusi arvestamata" (Nattiez 1975: 54–55, 1990: 13).

³⁹Seda meetodit on mitmel põhjusel kritiseeritud (vt nt Dougherty 1994: 168–169). Põhiline etteheide Nattiez'le on muidugi muusika liigne samastamine noodiga. Lisaks kitsendustele, mille meetodi põhimõtted seavad — analüüsimiseks sobivad kõige paremini ühehäälsed väikevormid — on meetod haavatav veel kahes mõttes: vaatamata sellele, et kordus on formaalne printsiip, toetub analüüsija lõigustamisel ikkagi sageli intuitsioonile; samas, rangete korduse ja sarnasuse otsimise tõttu on teose üksusteks jagamine mehaaniline, masinlik. Nattiez oli ise neist ohtudest teadlik, ühelt poolt rõhutades, et "analüüs on inimtegevuse tulemus ja seetõttu on ka sel oma poieetika (tsit.: Monelle 1992: 109), teisalt tunnistades ka poieetilise ja esteesilise tasandi kaasamise tähtsust teose analüüsi.

teisenduse põhimõtte rakendamise probleemidest selles teoses⁴⁰), tähelepanu pole pööratud mitte ainult meloodiale ja rütmile, vaid näiteks ka tämbrile (korduse mulje tekib kõlavärvi põhjal) ning eri stiilide kõrvuti eksisteerimisele Tambergi teoses. Ühtlasi saavad kõnealuse meetodi abil tehtud analüüsi tulemused mainitud töös aluseks teose helikeele ja dramaturgia käsitlusele.

2. Markeeritusteooria

Robert Hatten tõi muusikasemiootikasse markeeritusteooria⁴¹ (aluseks saussure'ilik arusaam "tähendusest kui erinevusest"), mis andis võimaluse muusikalise tähenduse käsitluseks uuel tasandil, ning stiili⁴² kasvu (*style growth*) ja muutumise problemaatika käsitlemiseks muusikasemiootikas. Hatten ise käsitleb markeeritust

---

⁴⁰Nattiez' meetod põhineb seisukohal, et kordusprintsip on universaalne nähtus (nii eksistentsis üldse kui ka igasuguses inimloomingus) (vt nt Peter Kivy definitsiooni muusikast kui "kordamise kaunist kunstist" (Kivy 1993)). Samas, kui Nattiez' empiiriliseks materjaliks oli muusika, millele paradigmaatiline meetod kohandus ideaalselt (täpne kordus ei tekita probleeme), pole Remme uurimisobjekti puhul võimalik "esitada üheseid kriteeriume, kui väikesest või suurest muudatusest alates on ühe muusikalõigu puhul tegemist varem kuulnud lõigu teisendusega või juba uue sõltumatu materjaliga. See, kas muutust lugeda suureks või väikeseks, sõltub konkreetsest muusikalisest kontekstist [---] Ooperimuusikas sõltub palju muusikavälisest dramaturgiast. Ühenoodiline muutus võib olla tingitud verbaalsest tekstist (nt. viimase noodi tõstmine, sageli tertsi võrra, tähistab tihti peale küsimust). Erinevuse määramine on tihti analüüsija tunnetuse küsimus" (Remme 1998: 40–41).

⁴¹Markeeritusteooria pärineb keeleteadusest, Praha lingvistide fonoloogia-alastest töödest. Roman Jakobson laiendas seda süntaktikale ja semantikale. Michael Shapiro juhtis tähelepanu selle teooria kasutusvõimalustele ka teistes semiootilistes süsteemides peale loomuliku keele, näidates, et markeerituse omaduseks on toimida tähendusi genereeriva, s.t sisu- ja väljendusplaani ühendava ehk kodeeriva mehhanismina. Shapirost lähtub ka Hatten.

⁴²"Stiili" all mõistab Hatten vastuvõtja-poolset "semiootilist kompetentsust, mida teos eeldab, ning mis on vajalik selle mõistmiseks muusikateosena" (Hatten 1994: 294). Semiootiline kompetentsus tä-

kui "võib-olla kõige tulemusrikkamat kontseptsiooni, mida on lingvistikal muusikale pakkuda" (Hatten 1994: 34), sest see aitab selgitada muusikaliste opositsioonide (Hatteni mõistes: tähenduste) organiseeritust ning nende olulist tähtsust ekspressiivsete tähenduste täpsustamisel ja loomisel.

"Markeeritust kui teoreetilist kontseptsiooni võib defineerida üsna lihtsalt kui erinevusele omistatud väärtust. Kus iganes esineb erinevus, on vältimatult tegemist opositsiooniga. Opositsiooni pooli võrreldakse mingi tunnuse alusel, mis määratleb antud opositsiooni. Seega omandavad opositsiooni pooled markeerituse—mittemarkeerituse ebavõrdse väärtuse ehk asümmeetria, mis tulemusena mõjutab ka kummagi poole tähendust" (Hatten 1994: 34). Vastavalt markeerituse kontseptsioonile lingvistikas iseloomustab markeeritud mõistet teatava tunnuse (fonoloogilise, grammatilise, kontseptuaalse) olemasolu, mittemarkeeritud mõistet aga selle puudumine. Ühtlasi on opositsiooni markeeritud poolel kitsam (spetsiaalsem) tähendusväli kui mittemarkeeritud poolel ning markeeritud entiteet ilmneb harvemini kui mittemarkeeritud. Lisaks näitab Hatten, et nii nagu keelelisi opositsioone, saab ka muusikalisi opositsioone käsitada privatiivsena (markeeritakse ühe tunnuse esinemist või puudumist) või ekvipolentsena (markeeritakse kontrastsete tunnuste esinemist), ehkki muusikas sõltub palju vaatepunktist.

Markeeritusteooria toetub markeerituse assimilatsiooni ehk tähistaja ja tähistatava kokkulangevuse põhimõttele, mis eristabki selle teooria järgi muusikalise tähenduse käsitlemist eelnevatest lähenemisviisidest. Markeerituse assimilatsiooni järgi kalduvad markeeritud elemendid esinema markeeritud kontekstides, mittemarkeeritud elemendid mittemarkeeritud kontekstides. See põhimõte lubab oletada, et markeeritusega väljendusplaani⁴³ kaasneb markeeritus sisuplaanil, s.t iga väljendusplaani markeeritud element on ka sisuplaanil tähenduslik. Lisaks võimaldab kahe plaani

---

hendab siin mingi muusikateose suhtes adekvaatset suotlikkust ühendada väljendus- ja sisuplaan (vt ka Tarasti 1987: 411).

⁴³Markeerituse väljendusplaanil loob valitseva konteksti/stiili taustal erinevuse tõttu märgatavaks muutuv muusikaline element, nt harmooniline järgnevus, kadentsivormel, ebaharilik aktsent jne

vaheline korrelatsioon ühes plaanis tuvastatud markeeritud opositsioonist analoogia kaudu tuletada opositsiooni ka teises plaanis.

Ühtlasi seob Hatten markeerituse kontseptsiooni "stiili kasvu"⁴⁴ mõistega: markeeritus tekib ühest unikaalsest või silmator-kavast (*salient*) sündmusest, mida kompetentne kuulaja mõistab uue opositsiooni loomisena. Uus opositsioon võib seejärel muutuda valitseva stiili osaks. Stiili sulandunud opositsiooni markeeritusväärtus ei kao, kui opositsioon "nivelleerub", vaid hoopis kasvab: ehkki opositsioonisisene markeerituse—mittemarkeerituse suhe võib pooled vahetada ning üks poolus seostuda mõne muu opositsiooni vastaspoolusega, säilivad kõik eelnevad tähendusväljad. Sellisel moel põhjustab markeeritusväärtuse kasv kõigepealt ka stiili kasvu ning seejärel stiili muutumise.

Hatteni järgi on muusikalisest tähendusest üldse võimalik (ning mõttekas) rääkida vaid opositsioonide kaudu. Markeeritusteooriale tuginemine välistab muusikalise tähenduse käsitlemisel liiga üldised (ja seega triviaalsed) või liiga spetsiifilised (ja seega subjektiivsed) määratlused (vt Hatten 1994: 56), sest tegeleb muusika (või muusikalise elemendi) üksiku/ühese tähenduse asemel tähendusvälja määratlemisega.

Hatten ise näeb muusikalist markeeritusteooriat strukturalistliku ja hermeneutilise lähenemise sünteesina: see teooria on strukturalistlik, sest tegeleb väljendusstruktuuri uurimisega, ning hermeneutiline, sest uurib vormistruktuuride väljenduslikkust (Hatten 1994: 279). Selline sünteesiv lähenemine aitab mõista muusikateose sidusust⁴⁵ adekvaatsemalt kui senised meetodid⁴⁶. Muu-

⁴⁴Hatteni "stiili kasvu" (*style growth*) kontseptsioonis märkame paralleele Thomas Kuhni teadusrevolutsiooni mudeliga (vt *The Structure of Scientific Revolutions*, 1962, 1970). Keeruliste semiootiliste süsteemide tasakaalu ja selle häiritust, geneesi, evolutsiooni ja kriisi on käsitlenud Juri Tõnjanov, oma hilisemates töedes Juri Lotman.

⁴⁵"Sidusust [---] tuleb mõista mitte ainult "struktuuri" või "väljendusena", vaid muusikalise tähenduse markeeritud ja korrelatiivse organiseerituse tulemusena" (Hatten 1994: 279).

⁴⁶Nattiez jagas 20. sajandi tuntumad muusikaanalüüsi meetodid kahte suurde rühma: immanentsed-taksonoomilised (muusikateose seesmiste struktuuridega tegelevad klassifitseerivad meetodid), ning semantilise orientatsiooniga (muusikavälise tähendusega seotud) analüü-

sikaline markeeritusteooria võimaldab korraga käsitleda nii muusikasisest kui muusikavälisest tähendust, ühtlasi juhtides tähelepanu sellele, et eri tasandil ilmnevaid tähendusi määratlevad erinevad protsessid.

*

Praegu võib muusikasemiootikas rääkida koolkondlikest tegevustest, mis on enamasti üksikisiku ümber koondunud: Nattiez' koolkond on tuntud muusikateose esteetilise, neutraalse (paradigmaatilise) ja poeetilise tasandi analüüsides poolest; François Bernard Mâche'i koolkonna märksõnadeks on olnud eelkõige müüt ja muusika⁴⁷; François Delalande'i järgijad on keskendunud rohkem (käitumis)psühholoogiale ja eksperimentaalanalüüsile; Daniel Charles ja ka Bernard Vecchione on muusikasemiootikasse toonud hermeneutikast (eelkõige Heideggeri ideedest) ja idamaisest filosoofiast lähtuvaid uurijaid; Eero Tarasti ümber koondunud on tegelenud põhiliselt Greimase ideede ja narratoloogilise lähenemise rakendamisega, aga ka muusika ja kultuuri, muusika ja müüdi suhetega; Philip Tagg'i eeskujul tegeletakse pop- ja filmimuusika analüüsiga ning süvamuusika ja populaarse muusika suhete uurimisega. Samuti tuleks mainida Gino Stefanit ja Raymond Monelle'i, kelle enda uurimisobjektide ning lähenemisiiside ring on väga avar, ning kes on pigem paljusid praeguseid noori uurijaid mõjutanud autorid kui koolkonnalojad.

Eestis on muusikat semiootiliselt analüüsitud 1970. aastatest alates, kuid muusikasemiootika võimalike panuste lähem uurimine ja (teadlik) rakendamine muutus muusikaanalüüsides oluliseks alles 1990. aastatel — ühelt poolt seoses eesti muusikateaduse paradigmaatilise mitmekesisumisega (vt Ross 2000), teisalt semiootikute suurenenud huviga muusika kui uurimisobjekti vastu.

---

sid (Nattiez 1992: 538–539). Ehkki ka teised autorid on püüdnud analüüsida neid poolusi ühendada (vt nt Agawu 1991, kriitikat selle kohta Dougherty 1994), peetakse muusikalist markeeritusteooriat esimeseks veenvaks ning üldaktsepteeritavaks teooriaks kahe lähenemisiiside ühendamisel.

⁴⁷Ühtlasi peetakse Mâche'i zoömuusikoloogia rajajaks (vt ka Maimets 2001: 38).

Kirjandus

- Abbate, C., R. Parker (eds.). 1989. *Analyzing Opera: Verdi and Wagner*. (California Studies in 19th Century Music.) Berkeley: University of California Press
- Agawu, V. K. 1991. *Playing with Signs: A Semiotic Interpretation of Classic Music*. Princeton: Princeton University Press
- Bent, I. D. 1980. Semiology [semiotics]. — *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*. Ed. S. Sadie. Vol. 17. London: Macmillan Publishers Limited, pp. 123–124
- Coker, W. 1972. *Music and Meaning: A Theoretical Approach to Musical Aesthetics*. New York: The Free Press
- Cook, N. 1987. *A Guide to Musical Analysis*. New York—London: W. W. Norton & Company
- Dougherty, W. P. 1994. The quest for interpretants: Toward a Peircean paradigm for musical semiotics. — *Semiotica*, 99, 1/2, pp. 163–184
- Eco, U. 1976. *A Theory of Semiotics*. Bloomington and London: Indiana University Press
- Gasparov, B. 1977. Nekotoryje deskriptivnyje problemy muzykal'noj semantiki. — *Trudy po znakovym sistemam VIII*. Tartu, s. 120–137
- Gasparov, B. 1981. Dva passiona I. S. Baha: struktura i semantika. — *Trudy po znakovym sistemam XII*. Tartu, s. 43–82
- Grabócz, M. 1996. Semiological terminology in musical analysis. — *Musical Semiotics in Growth*. Ed. E. Tarasti. Bloomington: Indiana University Press, pp. 195–218
- Hatten, R. 1994. *Musical Meaning in Beethoven: Markedness, Correlation, and Interpretation*. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press
- Hosokawa, S. 1986. Opera. — *Encyclopedic Dictionary of Semiotics*. Ed. T. Sebeok. Tome 2. Berlin—New York—Amsterdam: Mouton de Gruyter, pp. 649–651
- Jiráněk, J. 1987. On the nature of musical sign. — *Basic Concepts of Musical Signification*. Ed. E. Tarasti. (Special issue of *The Semiotic Web 1986*. Eds. T. A. Sebeok, J. Umiker-Sebeok.) Berlin—New York—Amsterdam: Mouton de Gruyter, pp. 577–581
- Keiler, A. 1981. Two views of musical semiotics. — *The Sign in Music and Literature*. Ed. W. Steiner. Austin: University of Texas Press, pp. 138–168
- Kerman, J. 1985. *Contemplating Music: Challenges to Musicology*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press

- Kivy, P. 1993. *The Fine Art of Repetition: Essays in the Philosophy of Music*. Cambridge: Cambridge University Press
- Lévi-Strauss, C. 1958. *Anthropologie structurale*. Paris: Plon
- Lidov, D. 1975. *On the Musical Phrase*. Montreal: University of Montreal
- Lidov, D. 1986. Music. — *Encyclopedic Dictionary of Semiotics*. Ed. T. Sebeok. Tome 1. Berlin—New York, Amsterdam: Mouton de Gruyter, pp. 577–587
- Lotman, J. 1990. *Kultuurisemiootika*. Tallinn: Olion
- Maimets, K. 2000. Helistike kasutus ja nendevahelised suhted Giuseppe Verdi ooperites “Rigoletto” ja “Traviata”. Bakalaureusestöö. Tartu: Tartu Ülikool. [Käsikiri]
- Maimets, K. 2001. Mitte ainult ühest muusikasemiootika seminarist. — *Teater. Muusika. Kino*, nr 1, lk 35–40
- Meyer, L. B. 1956. *Emotion and Meaning in Music*. Chicago—London: The University of Chicago Press
- Monelle, R. 1992. *Linguistics and Semiotics in Music*. Chur, Switzerland: Harwood Academic Publishers
- Monelle, R. 1996. The postmodern project in music theory. — *Musical Semiotics in Growth*. Ed. E. Tarasti. Bloomington: Indiana University Press, pp. 37–56
- Nattiez, J.-J. 1975. *Fondements d'une sémiologie de la musique*. Paris: Union Générale d'Éditions
- Nattiez, J.-J. 1990. *Music and Discourse: Toward a Semiology of Music*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press
- Nattiez, J.-J. 1992. Existe-t-il des relations entre les diverses méthodes d'analyse? — *Studi e Testi I: Secondo Convegno Europeo di Analisi Musicale*. Trento: Università degli Studi di Trento, pp. 537–565
- Nettl, B. 1958. Some linguistic approaches to musical analysis. — *Journal of the International Folk Music Council*, No. 10, pp. 37–41
- Noske, F. 1977. *The Signifier and the Signified: Studies in the Operas of Mozart and Verdi*. The Hague: Nijhoff
- Nöth, W. 1995. Music. — *Handbook of Semiotics*. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, pp. 429–434
- Ratner, L. G. 1992. *Romantic Music: Sound and Syntax*. New York: Schirmer Books
- Rauch, I. 1986. Language and other sign systems. — *Encyclopedic Dictionary of Semiotics*. Ed. T. Sebeok. Tome 1. Berlin—New York—Amsterdam: Mouton de Gruyter, pp. 433–438
- Remme, A. 1994. Jean-Jacques Nattiez' muusikasemiootikast. — *Akadeemia*, nr 11, lk 2382–2401

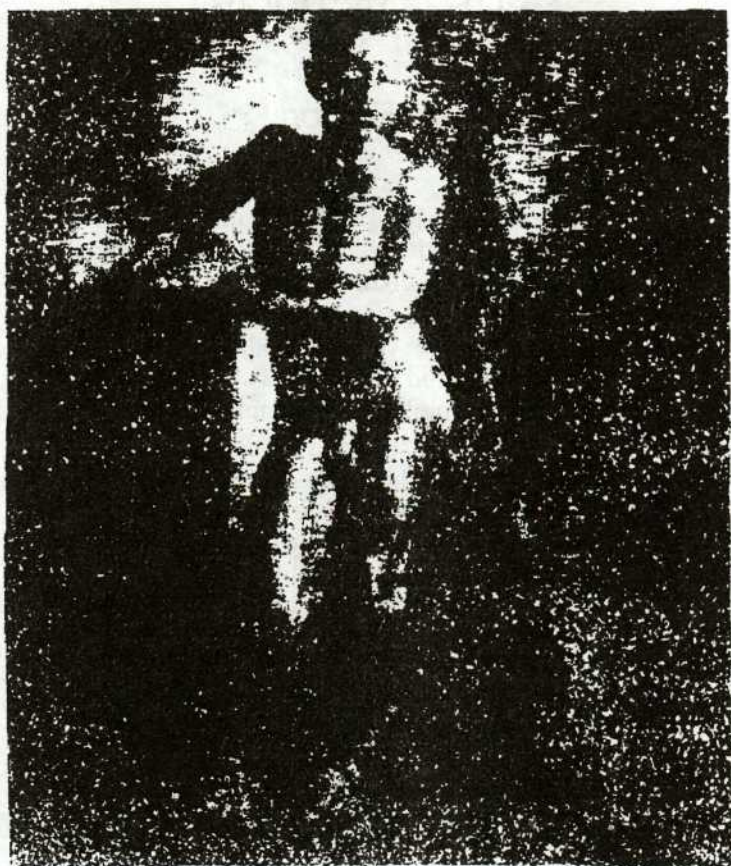

- Remme, A. 1996. Avatud Berio: Luciano Berio seostest muusikasemiotikaga. — *Teater. Muusika. Kino*, nr 5, lk 18–24
- Remme, A. 1997. Mida on öelda Bolognal? — *Teater. Muusika. Kino*, nr 4, lk 51–55
- Remme, A. 1998. Semiootiline ooperianalüüs Jean-Jacques Nattiez' meetodi alusel: Eino Tambergi "Cyrano de Bergerac". Magistritöö. Tallinn: Eesti Muusikaakadeemia. [Käsikiri]
- Robinson, J. (ed.). 1997. *Music and Meaning*. Ithaca: Cornell University Press
- Ross, J. 2000. Eesti muusikateadusest 1990. aastatel. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1973–1989
- Scruton, R. 1997. *The Aesthetics of Music*. Oxford: Clarendon Press
- Sloboda, J. A. 2000. *Muusikaline meel: Kognitiivne muusikapsühholoogia*. Tallinn: Scripta Musicalia. [Orig.: Sloboda, J. A. 1985. *The Musical Mind: The Cognitive Psychology of Music*. Oxford: Clarendon Press]
- Stefani, G. 1987. A theory of musical competence. — *Semiotica*, 66, 1/3, pp. 7–22
- Sütiste, E. 1998. Kommunikatsioon, tähendus ja muusika (Arvo Pärdi teoste näitel). Bakalaureusetöö. Tartu: Tartu Ülikool. [Käsikiri]
- Tarasti, E. 1979. *Myth and Music*. The Hague—Paris—New York: Mouton Publishers
- Tarasti, E. 1987. Some Peircean and Greimasian semiotic concepts as applied to music. — *Basic Concepts of Musical Signification*. Ed. E. Tarasti. (Special issue of *The Semiotic Web* 1986. Eds. T. A. Sebeok, J. Umiker-Sebeok.) Berlin—New York—Amsterdam: Mouton de Gruyter, pp. 445–459
- Tarasti, E. 1994. *A Theory of Musical Semiotics*. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press
- Tarasti, E. (ed.) 1996. *Musical Semiotics in Growth*. Bloomington: Indiana University Press
- Tarasti, E. 2000. Short history of musical semiotics. — Conference paper: 8th International Doctoral and Postdoctoral Seminar on Musical Semiotics. Helsinki/Tallinn, Oct 13–17, 2000
- Taruskin, R. 1997. *Defining Russia Musically: Historical and Hermeneutical Essays*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press
- Torop, P. 2000. *Kultuurimärgid*. Tartu: Ilmamaa

W a u g h, L. R. 1986. Articulation. — *Encyclopedic Dictionary of Semiotics*. Ed. T. Sebeok. Tome 1. Berlin—New York—Amsterdam: Mouton de Gruyter, pp. 55–56

KAIRE MAIMETS (sünd. 1977. a), on lõpetanud Tartu Ülikooli semiootika ja kulturoloogia erialal, bakalaureusekraad 2000. a, ning on praegu Eesti Muusikaakadeemia muusikateaduse magistrant.

SALOME TREI. Alasti mustlaspoiss. (1937)

ALBERT VALDESE ELUST JA TÖÖST

Lea Boston

Professor Albert Valdes (1884–1971) on läinud ajalukku silmapaistva ja mitmekülgse arstiteadlasena. 50 aastat kestnud loometöö vältel avaldas ta rikkalikult uurimusi patoloogiast, pedagoogikast, meditsiiniajaloost, arendas eestikeelset meditsiinterminoloogiat ja populariseeris viljakalt teadust. Erilist tähelepanu pälvivadki tema kasutatud tulemusrikas õppemethodika ning eestikeelse meditsiinterminoloogia arendamine.

Albert Valdes sündis 1. detsembril 1884 Järvakandi mõisas tiseri pojana. Tema vanaisa Karl oli mölder Väljaveskil. Seal rentis ta endale Varese, hiljem Lapardi talu ning tegi algust tiseritööga, abiks pojad. Albert Valdese mälestustest nähtub, et Järvakandi mõisnik saatis Otto Valdesse Tallinna rõugepanemist õppima (Valdes 1984: 438). Osalt seletab see ka Otto poja Alberti suurt huvi artikutsumuse vastu.

Rõugepanemise kõrval omandas Otto Valdes kreisiarsti juures ka mõningaid velskrioskusi. Otto Valdesse ametisse võtmise kohta on säilinud "Wolimeeste protokoll". Sellele 1869. aastast pärinevale protokollile pole mitte ükski valla volimees ega vallavalitseja oma nime alla kirjutanud, vaid on teinud ainult ristikesed.

Rõugepanemist õppides oli Otto Valdes käinud Tornimäel lahanguid vaatamas. Niisiis on meditsiinihuvi Valdesse suguvõsas tagasiviidav 1869. aastani.

Lugemis- ja kirjutamisoskuse omandas Albert varakult. Küllalt korraliku hariduse sai ta Raikküla õpetajalt ja Kabala koolist. Kuus aastat kestis tema õpilas- ja ka õpetajapõli Tallinnas, sest ülalpidamist tuli teenida eratundide andmisega.

Edasi õppis ta aastatel 1906–1908 Tartus Hugo Treffneri Gümnaasiumis (Bogovski, Laan 1993: 89). Seejärel astus Albert Val-

des ülikooli loodusteaduskonda, aasta hiljem arstiteaduskonda, mille lõpetas 1916. aastal arstikutsega. Aastail 1914–1917 võttis ta arstina osa Esimesest maailmasõjast. Pärast ülikooli lõpetamist töötas ta kõigepealt abiprosektorina Voronežis ja Tartus, aastal 1920 sai ta prosektoriks ja õppejõuks Tartu ülikoolis. 1922. aastal kaitses ta doktoriväitekirja ja 1930. aastal anti talle professorikutse ning patoloogilise anatoomia kateeder juhatada. Seda tööd tegi ta 32 aastat, olles 16 sõjajärgsel aastal ühtlasi Eesti NSV peapatoloog-anatoom.

Albert Valdes oli hea haldur ja organisaator, kes eriti keerulistel sõjajärgsetel aastatel (1946–1949) lõi arstiteaduskonnas dekaanina korra majja. Selle ajajärgu kohta leidub ülevaatlikke andmeid Lembit Raidi raamatus *Vaevatee* (1995).

Juba enne sõda 1930. aastal seoses professoriks ja patoloogilise anatoomia kateedri juhatajaks valimisega avanesid Albert Valdesel võimalused oma tõekspidamiste täielikuks rakendamiseks ülikooli pedagoogilises töös. Ta vaatles õppetööd kui protsessi, milles aktiivselt osalevad nii õppejõud kui ka üliõpilane, kusjuures organiseeriv ja suunav osa jääb õppejõule (Podar 1984: 441). Ta on ütelnud, et õppejõu loengud peavad olema hoolikalt töödeldud, täpselt liigendatud, loogiliste üldistustega ning detailidega koormamata. Loengute stiil peab olema kokkusurutud, kuid rikas mõtete poolest (Bogovski 1984: 444).

Et tulevased arstid nii oma praktilises töös kui ka teaduslike ja populaarteaduslike artiklite kirjutamisel harjuksid kasutama uusi ja korrastatud termineid, kinnistas professor Valdes neid loengute ajal pidevalt. Selleks töötas ta välja tõhusa audiovisuaalse õppemeetodi. Kujutades tahvil värviliste kriitidega kudede patoloogilisi muutusi, kirjutas ta jooniste kõrvale vastavad terminid ladina, eesti ja vene keeles. Ühtlasi õpetas ta üliõpilastele termineid õiget hääldamist, pöörates ortograafia kõrval tähelepanu ka ortoeepia probleemidele (Laan 1984: 165–166).

Ants Rulli (1985: 49–50) kirjutab oma mälestustes, et Albert Valdes oli väga sõbralik ja heatahtlik, kuid seejuures ka pedantne ja korraarmastaja õppejõud. Ta loengud olid hästi läbi mõeldud ja süstematiseeritud. Nad olid kompaktsed, konspektiivsed ja hea diktsiooniga ette kantud. Üliõpilastelt nõudis professor Valdes järjekindlat osavõttu õppetööst ja loengumaterjali konspekteeri-

mist koos jooniste ja skeemidega. Ta toonitas, et praktikumidest on kasu ainult siis, kui üliõpilane on teoreetiliselt teataval määral tuttav praktikumis käsitletavate küsimustega. Ka praktikumides nõudis ta märkmete ja jooniste tegemist (Valdes 1945: 4).

Professor Valdese loengute kindlaks osaks oli ulatuslik tahvlijooniste kasutamine ja üliõpilaste küsitlemine (Podar 1984: 442). Nii praktikumides kui ka loengutel taotles ta küsitlusega eelneva kordamist ja ühtlasi pidevat osavõttu tööst. Ühtlasi hindas Valdes küsitlust kui võimalust puudujate ja õppetöös mahajääjate kindlakstegemiseks. Neile tuli pöörata erilist tähelepanu. Üliõpilastel, kes õppeaasta jooksul olid küsimustele vastanud kehvasti, ei olnud kõrge eksamihinde saamiseks kuigi suuri väljavaateid. Albert Valdes hindas küsitlust kui meetodit üliõpilaste aktiveerimisel iseseisvaks tööks.

Äärmiselt suurt osa etendasid kasvatustöös kõrge õppedistsipiliin ja kultuurse käitumise vormid. Oluline oli ka täpsus õppetöö alustamisel ja lõpetamisel. Selleks kandis ta loengutel kaasas suurt kella, umbes praeguse äratuskella mõõtmetes. Kateedri ruumidesse sisenedes tuli jalatsid hoolega puhastada. Jalgu tuli pühkida mitmel põrandamatil, enne praktikumiruumi jõudmist 4–5 korda. Eeskuju selleks andis professor ise.

Hiljem sai ka põhjendus selgeks. Kui vanud porist jääb õhku hõljuma tolm, mis sisaldab mikroskoopilisi kvartsiosakesi. See satub arvukate mikroskoopide läätsedele ja peeglitele, mille pühkimisel võib klaas kriimustada saada ja kõlbmatuks muutuda.

Patoloogilise anatoomia eksam oli pidulik sündmus, sinna tuli minna korralikult rietatuna. Eksam ei kuulunud just kergete hulka, kuid neil, kes kogu õppeaasta jooksul olid korralikult töötanud, erilisi raskusi ei olnud. Siinkirjutajale meenub, et olulist osa mängisid varem vastatud aineosade hinded, samuti konspekti välimuse eest saadud hinne (vajalikud olid õiged joonised, allakriipsutused erinevate värvidega, konspekti omaniku nimi igal konspekti leheküljel jne). Et nende ridade kirjutaja kõik eelnevad vastused ja ka konspekt olid hinnatud väga heaks, siis sai ta eksami lõpul isegi kerge süleluse osaliseks, mis oli professor Valdese välist rangust arvestades üllatav. Eksamil oli professor Valdes rahulik nagu alati, nõudis korda ja täpsust, pidades kinni kuldsest reeglist — enne mõtle, siis ütle (Rulli 1985: 50).

Dotsent Selma Laanes meenutab, et kevadeti korraldas professor Valdes kursuse väljasõidu rohelisse, tavaliselt mootorpaadiga Jänesele või Haaslavale (Podar 1984: 443). Väljasõidul hoolitses ta üliõpilaste eest isalikult, jagas neile võileibu ning korraldas liikumismänge. Väljasõidul pidas ta ka loenguid. Õppeaasta lõpul korraldas professor Valdes oma kursusele tee- või kohviõhtu, kus meenutati õppeaasta sündmusi, mis võisid tunduda üpris naljakad.

Hillar Palamets kirjutab ajalehes *Edasi* 20. XII 1984, et Albert Valdesest räägiti, räägitakse praegu ja ilmselt ka tulevikus lausa legende. Teda kardeti, kiruti, austati ja hinnati. Kirusid teda üliõpilased ja õnnistasid tohtrid, sest just tema loengud ja nõudlikkus tegid paljudele selgeks, miks ülikooli õppeaineid distsipliinideks nimetatakse.

A. H. Tammsaaret uurinud Helene Siimisker külastas Albert Valdest kui Tammsaare keskkooli- ja ülikoolikaaslast. Siimisker (1957) toonitab, et professor Valdese "tööruumi mulje tahaks anda edasi maksimaalse ökonoomsusega, sest ka siin on kõik läbi mõeldud, siin mahub kõik valemisse: kord+ilu+lihtsus+harmoonia". Albert Valdes on olnud Tammsaare teekaaslane Hugo Treffneri gümnaasiumi õpilasena, puutunud temaga kokku 1905. aasta revolutsiooni päevil Tallinnas, jaganud üliõpilaselu muresid ja rõõme. "Professor A. Valdese juurest tulles mõtlen, kui vähe ja pealiskaudselt me tihtipeale õpime oma vanadelt professoritelt. Palju on andnud meile vanad professorid, rohkem kui oleme osanud neilt igakord vastu võtta. Ja ometi jätkub meil omakaspüüdlikku südant soovida neilt veelgi rohkem. Tahaks, et Albert Valdese vargamälikult visa elutunnetus, kogemused ja taotlused saaksid meie omaks kirjapandud mälestusraamatuna, mida saaksid lugeda ka need tulevased põlvkonnad, kelle õnneks pole antud olla vahetult nende õpilased." (Siimisker 1957.)

Albert Valdes on järjekindlalt suurt tähelepanu pööranud emakeelse meditsiiniterminoloogia kujundamisele. Pavel Bogovski ja Ilmar Laan (1991: 79) rõhutavad, et "nagu iga teadusharu, nii vajab ka arstiteadus suhtlusvahendina hästi korraldatud ja üheselt mõistetavat oskuskeelt. See on rahvusliku teaduse tekkimise ja hiljem selle arenemise ja püsijäämise oluline eeldus." Meie arstiteaduse oskuskeele varasematest arengujärkudest nähtub, et see on suunatud olnud rahva poole — teadusandmete arusaada-

vaks tegemiseks, ning ka arstide ja teadlaste poole — erialase teabe vahendamiseks.

Eestikeelse ajakirjanduse rajajaks oli saksa arst Peter Ernst Wilde, kes 1766. aastal hakkas Põltsamaal välja andma tervishoiulise sisuga ajakirja *Lühhike õpetus mis sees monned head rohhud täeda antakse* (eesti keelde tõlkinud A. W. Hupel). Samade autorite poolt ilmus 1771. aastal ka erialane trükis *Arsti ramat*. Palju rahva hulgas käibel olnud ja mitmesugustes trükistes esinenud arstiteaduslikke termineid leiame juba akadeemik Ferdinand Johann Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatust (1869). Selle suurteose koostamisel on Wiedemanni teiste hulgas abistanud ka Võru linnaarst F. R. Kreutzwald. 1879. aastal ilmunud *Kodutohtris* on Kreutzwald kasutanud nii Wiedemanni sõnaraamatus toodud kui ka uusi oskussõnu (Bogovski, Laan 1991: 79–80). Eestikeelse meditsiiniterminoloogia oskusliku arendajana on ajalukku läinud meditsiinidoktor Peeter Hellat. Tänu temale hakati teaduskeelest, selle spetsiifikast ja ka terminoloogiast kõnelema arstiteaduses varem kui teiste teaduste puhul (Lill 1985: 308).

Suurimad teened eestikeelse meditsiiniterminoloogia koostamisel ja korraldamisel kuuluvad kaheldamatult Albert Valdesele. Ta oli esimene Eesti teadlane, kes kirjutas oma doktoriväitekirja eesti keeles ja kaitses seda eesti keeles Tartu ülikoolis.

Peaaegu samal ajal, kui valiti oskuskeele toimkonda, kuhu kuulus ka Albert Valdes, tõusis Tartu Eesti Arstide Seltsi päevakorda eestikeelse arstiteadusliku ajakirja väljaandmine. Regulaarselt hakkas ajakiri, mis kandis nime *Eesti Arst*, ilmuma 1922. aastast. *Eesti Arst* on olnud arstiteadusliku oskuskeele uuenduste ja täienduste elluvijaks, sageli uute sõnade esmakordse kasutamise kohaks. Suur osa uuest terminoloogiast võeti omaks, paljud sõnad jõudsid rahvakeelde. Aeg-ajalt ilmus ajakirjas Valdese lühiaartikleid pealkirja all "Oskussõnade seletusi". Nendes kirjutistes on analüüsitud üksikuid sõnu põhjalikumalt, näidatud nende tuletamist ja kasutamise võimalusi. *Eesti Arsti* üksiknumbrite lisades ilmunud meditsiiniterminoloogia sõnastik avaldati hiljem eri raamatuna. Ajakirjas *Eesti Arst* avaldas Albert Valdes ka minisõnastikke vastavalt erispetsiaalsusele (füsioteraapia, diagnostika, anatoomia). Ka paljudes tema publikatsioonides leidub näiteid uute terminite kasutamise kohta.

Meditsiinilise oskuskeele probleemidega puutus Albert Valdes kõigepealt kokku doktoritöö kirjutamisel, kui selgus paljude olemasolevate oskussõnade puudulikkus, ebatäpsus ja kohmatus (Laan 1984). Vajalike oskussõnade ajakohastamisel ja uute moodustamisel pöördus ta abi saamiseks keeleteadlase Johannes Voldemar Veski poole, kellega loominguline koostöö jätkus kuuekümnendate aastateni (Sillastu 1982: 26).

Pärast doktoritöö kaitsmist 1922. aastal pühendus Valdes arstiteaduse oskuskeele süstemaatilisele arendamisele ja leksikograafia tööle, mis kestis väikeste vaheaegadega ligi 50 aastat. Juba 1924. aastal annab ta 60 mõistele kinnistatud oskussõnale omapoolsed selgitused. Mõned terminid on jäänud üksnes soovituks, kuid näiteks *song*, *roiskumine*, *kärbumine*, *lamatis*, *-veresus* ja *-kusesus*, *verevalum*, *haigus* ja *tõbi*, *nakkus* jpt terminid on kindlalt juurdunud tänapäeva keelepruugis (Valdes 1924a: 30–31; 1924b: V–VIII).

1925. aastal ilmusid eestikeelsed füüsilise teraapia oskussõnad koos mitmete uute terminite seletustega, näiteks *suplema*, *kümblesma*, *ravi*, *tervistama*, *toimima*, *mõjuma*. Võrreldakse oskussõnu “suplema” ja “kümblesma”, viimane on võetud murdesõnana rahvakeelest, seda oli varemgi kirjakeelde soovitanud Andrus Saareste (Valdes 1925: 174–175).

1926. aastal teeb Albert Valdes kokkuvõtte rohkem kui viis aastat kestnud süstemaatilise oskuskeele arendamisest. Endisi oskussõnu pole muudetud mingisuguse välise maitse järgi, vaid selleks on olnud ikka kaalukaid põhjusi. Nad on vanadest täpsemad ja võimaldavad valada mõtteid keelelisse vormi kaugelt varjundirikkamalt kui vanad. Tähtis on teadusliku keele stiil, lühidus ja täpsus (Valdes 1926: 434).

Oma taotlused ja eesmärgid teaduskeele arendamisel on Albert Valdes kokku surunud järgmisse arutelusse: “Meie teaduskeele arendamine oskussõnaliselt ja stiililiselt võimaldab meile saavutada sõna tõsisel mõttes kultuurset keelt. Ja kui see keel on saanud meie kirjanduse pärisomanduseks, siis alles võime maitsata kultuurse keele üllust ja siis alles näeme, kui kohmakas teaduslike mõistete väljendamiseks on olnud meie keel enne selle arendamist” (Valdes 1926: 435).

Hiljem on täpsustatud, et meditsiiniterminoloogia arendamisel on nimetusüksuseks oskussõna, mida kunagi ei saa paika panna mõistet tundmata. Seetõttu on tegelikus eesti terminoloogiatöös juba algaegadest peale peetud loomulikuks lähtuda just mõistest, näiteks Albert Valdes ja Johannes Voldemar Veski pidasid seda 1920. aastate algul arstiteaduse oskuskeelt arendades pidevalt silmas (Sillastu 1982: 25; Erelt 1982: 19). Mida aktiivsem on keeleteadlaste ja eriteadlaste koostöö, seda kindlam on oskuskeele arendamise edu (Bogovski 1983: 521).

Juba 1924. aastal ilmus Albert Valdeselt omaette raamat *Kogu eestikeelseid arstiteaduslisi oskussõnu*, mis sisaldas ligi 3000 terminit koos ladina-, saksa- või venekeelsete vastetega. Raamatu kaasautoriks oli Johannes Voldemar Veski. Nende koostöö lõppesmärk oli aga välja anda kapitaalne meditsiiniterminoloogia sõnaraamat. Sellest kujunes Albert Valdese elutöö. Teise maailmasõja alguseks oli valminud põhjalik kartoteek, mida täiendati ja parandati vastavalt muudatustele rahvusvahelistes terminites, näiteks anatoomia alal. Sinna kanti ka terminid Valdese toimetatud sõjavärgsetest õpikutest — Eduard Aunapi, Liidia Poska-Teissi, Julius Tehveri *Üldhistoloogiast* (1946) ja V. Tonkovi "Inimese anatoomiast" I–III (tõlkinud Pavel Bogovski) (1948–1950). Mitmesugustel põhjustel katkes töö sõnaraamatu kallal mitu korda, alustati taas, ent autorite eluajal sõnastik siiski ei ilmunud (Bogovski, Laan 1991: 82).

Sõnaraamatu käsikirja tollase seisuga kohta on olemas Richard Kleisi küllaltki üldsõnaline retsensioon 10. juulist 1962. Kleis märgib, et sõnaraamatus ei piirduta üksnes eesti ja vene vastete andmisega ladinakeelsele märksõnadele, vaid seletatakse ka märksõnadena esinevate oskussõnade päritolu ja nende koostisosade tähendusi ning õpetatakse võõrkeelseid termineid õigesti hääldama. Kleis peab otstarbekaks, et sõnaraamatu põhiosas antakse märksõnade juures (nurksulgudes) kreeka päritolu sõnad ladina tähtedega, sest tema meelest ei saa eeldada kreeka keele (või ka ainult kreeka tähestiku) tundmist kõigilt sõnaraamatu tarvitajalt. Pealegi leidub selliste kreeka sõnade tähestikuline loetelu, kus on antud sõnad ka kreeka tähtedega kirjutatult. Praktilisest küljest hindab Kleis kasulikuks teose lõpul antud ladina substantiivide ja adjektiivide käändevormide tüübistikku (Kleis 1962).

Sõnaraamatu lõpetamata käsikirjas ei saanud mõistagi veel kajastuda PNA-sse tehtud muudatused (New York 1960, Wiesbaden 1966, Leningrad 1970). Lisaks nõudis sõnaraamatu paralleelterminite ühtlustamine ning ajakohastamine ligi paarkümmend aastat seisnud käsikirjas ka suure hulga täienduste ja täpsustuste tegemist nii eesti- kui venekeelseis vasteis. Sõnaraamatu tömahukas ajakohastamine tingis mitut sorti puuduste süsteemipärast kõrvaldamist. Sobivate toimetajate leidminegi polnud kirjastusel "Valgus" lihtne ülesanne. Järjest tuli äraütlemisi.

Valdese-Veski *Ladina-eesti-vene meditsiinisõnaraamatu* käsikirja lõpetamine ning tänapäeval kasutuskõlblikuks leksikoniks vormimine jäi teadustoimetajate professor Paul Alvre ning dotsent Viu Sillastu ülesandeks ning hooleks. Värskest ilmunud teost tutvustas lugejaile üksikasjalikult ajakirjas *Nõukogude Eesti Tervishoid* Vello Laos (1984: 457–461). Sõnaraamatu kaks mahukat köidet (639 ja 768 lk, kokku 1407 lk) nägid ilmavalgust aastail 1982–1983. Need sisaldavad u 30 000 märksõna-oskussõna ladina-eesti-vene sõnastikuna. On toodud ladina- ja muukeelsete oskussõnade rõhk ja hääldus, andmeid oskussõnade tuletamise ja päritolu kohta. On tutvustatud ka kreeka keelest pärinevaid oskussõnu, nende hääldust ja transkriptsiooni ning rõhkude asetust. Võrdluseks märgitagu, et tülikast rõhkude märkimisest on mujal ilmunud sõnaraamatuis tänapäeval kahjuks loobutud.

Omaette peatüki moodustab teadustoimetaja Paul Alvre koostatud lühike ladina keele grammatika (34 lk), milles meditsiiniterminite najal käsitletakse hääliku-, vormi- ja tuletusõpetust. 22 leheküljel on ladina väljendeid, mõtteteri, vanasõnu ja kõnekäände koos eesti- ja venekeelsete tõlgetega.

Autorite kavandatud registrite asemel on teise köite lõpus Viu Sillastu koostatud 300-leheküljeline eesti-ladina ja vene-ladina sõnastik, millest esimene on omamoodi soovitatavate omaterminite loetelu ladinakeelsete vastetega, teine sõnastik teeb sõnaraamatu mõistetavaks vene arstidele ladinakeelsete terminite õppimisel.

Selle sõnaraamatu ilmumisega muutus meditsiiniterminoloogia-alane töö sihhipärasemaks ja selgepiirilisemaks ning lihtsamaks. Oma arvustuses sõnaraamatu kohta märgib Vello Laos, et "sõnaraamat on suurepärane ja hea süsteemne eeskuju, on see-

ga kindel alus edasisele terminoloogiatööle, mis seni on kandnud teatavat juhuslikkuse pitsurit. Sõnaraamatust on ka suur abi igale arstile, meditsiinitöötajale, igale meditsiiniperioodika ja -kirjan-duse toimetajale, terminoloogiaga tegelevatest inimestest rääki-mata.”

Valdese-Veski sõnaraamatust rääkides nimetab Pavel Bogovs-ki (1983: 517) kõigepealt suurt heameelt, et oleme nüüd saanud rikkaliku varasalve, millest annab ammutada palju aastaid ja mis jääb alatiseks eesti oskuskeele kullafondi. Teine emotsioon on mõnevõrra hirmusegune: sõnaraamatu maht ja sisu toovad ilme-kalt esile, kuivõrd tohutu töö seisab ees, enne kui jõuame norma-tiivse arstiteadusliku oskussõnastikuni.

Vello Laos (1984: 458) nendib, et teadustoimetajatel tuli kaua seisnud ja osalt vananenud käsikirja parandamisel ja täiendamisel kõrvaldada väga ulatuslikud ebaühtsused, samas aga suhtuda pie-teeditundega autorite, juba manalasse varisenud teadlaste elutöös-se, ka selle sõnaraamatu süsteemi.

Sõnaraamatu käsikirja osade valmimine pika aja jooksul ja eri aegadel oli jätnud oma jälje: nii õigekeelsusnormide kui ka autorite endi seisukohad olid pidevalt muutunud, parandada tuli mitmesuguseid ebatäpsusi ja vigu. Võrreldes rahvusvahelise kan-depinnaga, paljumeelse sõnaraamatutega leidis siin käsikirjas vananenud ja ka väärtõlgetega termineid ning ühtlustamata süno-nüüme, kusjuures suur hulk uuemast terminoloogiast puudus.

Neid terminiloomise ja -tuletuse põhimõtteid ja seisukohti, millele tuginedes täiendati ja viidi lõpule Valdese ja Veski sõ-naraamatu käsikirja toimetamine, on korduvalt kinnitanud meie nimekad terminoloogid ja keeletundjad (Laos 1984: 460).

Albert Valdes oli pikka aega kõrgelt hinnatud õppejõud arsti-teaduskonnas. Õppe- ja kasvatustöös lähtus ta üldtuntud alustest, kuid lisas neile isikupäraseid meetodilisi võtteid, eriti hinnatak-se temalt saadud teadmiste püsivust. Albert Valdese õppe- ja kasvatustöö põhimõtted väärivad arvestamist tänapäevalgi.

Vist kõikidel Valdeselt õpetust saanuil tuleb ühineda professor Kuno Kõrge arvamusega: “Professor Albert Valdes jääb minu-le alatiseks meelde suurt lugupidamist vääri-pedaagoogina, kes meile, üliõpilastele, oskas hästi edasi anda oma aine põhialuseid,

kes meid õpetas hoolsalt töötama, end õigesti väljendama ning arstina korrektselt käituma" (Podar 1984: 443).

Kirjandus

- Bogovski, P. 1983. Meditsiinisõnaraamat: saamislugu ja kriitikat. — *Keel ja Kirjandus*, nr 9, lk 515–521
- Bogovski, P. 1984. Professor Albert Valdes arstide ja teadlaste kasvatajana. — *Nõukogude Eesti Tervishoid*, nr 6, lk 444–445
- Bogovski, P., I. Laan 1991. Eesti arstiteadusliku oskuskeele arenguloost. — *Teaduslugu ja nüüdisaeg*, nr 2, lk 79–87
- Bogovski, P., I. Laan 1993. Hugo Treffneri Gümnaasium ja arstiteadus. — *Treffonia 110*. H. T. Gümnaasiumi väljaanne, lk 87–89
- Erelt, T. 1982. *Eesti oskuskeel*. Tallinn
- Kleis, R. 1962. Retsensioon A. Valdese-J. V. Veski "Ladina-eesti-vene meditsiinilisele sõnaraamatule" 10. VII 1962. [Käsikiri TÜ raamatukogus]
- Laan, I. 1984. Albert Valdes, ajakiri "Eesti Arst" ja oskuskeel. — *TRÜ toimetised*, nr 686, lk 16–21
- Laos, V. 1984. A. Valdese ja J. V. Veski "Ladina-eesti-vene meditsiinisõnaraamat" kahes köites. — *Nõukogude Eesti Tervishoid*, nr 6, lk 457–461
- Lill, A. 1985. Peeter Hellati osast eesti meditsiiniterminoloogia rajamisel. — *Nõukogude Eesti Tervishoid*, nr 4, lk 308–312
- Palamets, H. 1984. Kord ja süsteem õpingutes (Prof. Albert Valdese). — *Edasi*, 20. XII
- Podar, U. 1984. Albert Valdes õppejõuna. — *Nõukogude Eesti Tervishoid*, nr 6, lk 441–443
- Raid, L. 1995. *Vaevatee: Tartu ülikool kommunistlikus parteipoliitikas aastail 1940–1952*. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus
- Rulli, A. 1985. Mälestusi õpingutest ja tööst Tartu ülikoolis. [Käsikiri TÜ raamatukogus]
- Simisker, H. 1957. Vanadest professoritest, A. H. Tammsaarest ja Vargamäe Andresest. — *Tartu Riiklik Ülikool*, 10. V
- Sillastu, V. 1982. Albert Valdes eesti meditsiinoskuskeele ja kirjasona arendajana. — *Nõukogude Eesti Tervishoid*, nr 1, lk 23–28
- Valdes, A. 1924a. Mõnede eestikeelsete arstiteadusliste oskussõnade selgituseks I. — *Eesti Arst*, nr 2, lk 29–32
- Valdes, A. 1924b. Mõnede eestikeelsete arstiteadusliste oskussõnade selgituseks II. — *Eesti Arst*, nr 10, lk V–VIII

- V a l d e s , A. 1925. Eestikeelseid oskussõnu füüsilise teraapia alalt. — *Eesti Arst*, nr 6, lk 174–178
- V a l d e s , A. 1926. Eesti arstiteadusliku oskuskeele arendamisest. — *Eesti Arst*, nr 11, lk 432–437
- V a l d e s , A. 1945. *Metoodilisi juhendeid Tartu Riikliku ülikooli arstiteaduskonna üliõpilastele*. Tartu
- V a l d e s , A. 1984. Minu isa Otto Valdese meditsiinilisest tegevusest. — *Nõukogude Eesti Tervishoid*, nr 6, lk 438–440

LEA BOSTON (sünd. 1929 Tartus) on lõpetanud 1953. aastal Tartu Ülikooli lastearstina, meditsiinikandidaat 1968, meditsiinidoktor 1978, töötanud õppejõuna Tartu Meditsiinikoolis ja Tartu Ülikoolis, 1979 aastast professor, alates 1994. aastast emeriitprofessor.

KRIISIST EESTI ÜLIÕPILASKONNAS

Albert Valdes

Eesti üliõpilasi oli enne ilmasõda mitmel pool Venemaal kõrge-
mais õppeasutis. Rohkemal hulgal oli neid Riias, Peterburis ja
Moskvas, kus olid ka eesti üliõpilaste organisatsioonid. Praegu
pean ma sellest ajajärgust silmis vaid eesti üliõpilasi Tartus, kesk
oma kodust miljööd.

Kõige pealt olgu esitatud mõningaid hoogsamaid ajajärke eesti
üliõpilaskonna elust varemil ajal.

XIX sajandi viimase veerandi, s. o. ärkamisaja eesti üliõpi-
laste peamiseks taotluseks oli — olla eestlane. Tunnustada end
eestlaseks, esineda eestlasena — juba see oli nagu eluülesande
täitmiseks eessammuvaile üliõpilasile ja haritlasile. Tunti suurt
rõõmu ning nagu eluprobleemi lahendust, kui saavutati eesti rah-
vuslikkuse suunas positiivseid tagajärgi.

Rahvusliku tunde virgutamise kõrval eesti üliõpilased hakka-
sid seadma oma ülesandeks ka eesti rahva kultuurijärje tõstmist.

Ainsamaks eesti üliõpilaste organisatsiooniks üldse ning Tar-
tus — oli tol ajal Eesti Üliõpilaste Selts, ja seal tehti ka tõesti
selles suunas tööd. Säärase kultuuritöö dokumendeks on muu
seas Eesti Üliõpilaste Seltsi albumid ja Sirvilauad, mis püüdsid
käsitleda mitmesuguseid kultuuriküsimusi ja viia teadmisi rahva
sekka.

Siis hakkas arenema ka eesti haritlaskond, kuid suured rasku-
sed kerkisid ette neile eesti haritlasile, kes kavatsesid oma kutse

---

“Kriisist eesti üliõpilaskonnas enne ilmasõda ja praegu.” —
Eesti Üliõpilaste Selts Ühendus 1906–1931. Tartu, 1931, lk 52–62.
Teksti taastrükis on tehtud väiksemaid ortograafiaparandusi.

ALBERT VALDES

alal teotsema jääda oma kodumaal. Mida kindlamini eesti haritlaskond katsus ajada oma joont, seda tugevamaks muutusid ka igasugused tõkked neile. Otse eluliseks vajaduseks oli siis eesti haritlasile — läbi murda need takistused ning vallutada muulasilt need tulunduslikud j. m. seisukohad, mis pidid loomulikult kuuluma eestlasile. See võitlus hakkas eriti hoogu minema praeguse sajandi alul. See võitlus sisaldas tõesti midagi väärtuslikku, mis haaras ka eesti üliõpilasi. Eesti üliõpilasel seisis siis juba ülikoolis olles silmade ees, et sellele võitlusele on vaja kaasa aidata nii üliõpilasena kui ka peale ülikooli lõpetamist haritlasena.

Tõesti praeguse sajandi esimese aastakümne jooksul eesti haritlaskond oli edukalt edasi jõudmas oma olukorra paranduses. Tartus läks Hüpooteegipank eestlaste kätte. 1904. a. Tallinna linna omavalitsust hakkasid eestlased juhtima. 1906. a. lõppes Vanemuise uue hoone ehitus. 1910. a. pandi alus Estonia ehitisele. Eestlaste rahandus jõudis vahepeal juba tunduvalt kosuda. Tallinna asus praktiseerima võrdlemisi rohkesti eesti arste ja advokaate ning nad leidsid seal teenistust. Eesti haritlaskond jõudis luua ikka uusi ja uusi positsioone ühiskondlikus elus.

*

XIX sajandi eesti üliõpilased õhutasid küll rahvuslikkust, kuid osa neist püüdis oma elulaadilt kujuneda härrasmeesteks baltisakslaste eeskujul, samuti ka elada ning suhtuda oma ümbruskonnale nii nagu seda tegi tooniandev baltisaksa üliõpilaskond. Oli tung moodustada eesti kõrgemat klassi. See oli baltisaksa üliõpilasile täiesti loomulik, sest nad olid säärases miljöös sündinud ja üles kasvanud. Talutarest tulnud eesti poistel oli vaja niisugust eluviisi alles saavutada. Sääraste sihtide taotlemine oli neile jällegi nagu mingiks meeldivaks ülesandeks. Ja kui nad jõudsid selle poolest edukalt edasi, siis tõi see neile ka sisemist rahuldust.

Võimsaina osutusid tol ajal Vene riigi monarhism ja klerikalism. Nii üks kui teine püüdis hoida rahvast vaimupimeduses ning üks toetas hoolega teist. Moodsad loodusteaduslikud ja ka ühiskondlikud saavutised mujal vabades kultuurriigis ei olnud kannatatavad siin. Ka meie kodumaal mõjul oleva kõrgema klassi huvide kohane oli monarhism ja klerikalism. Tunduv osa eestigi

üliõpilasi oli selles suhtes kas indiferentsed või isegi vaenulikud ilmavaatele, mis erines ülalmainitud omast.

Kuid juba möödunud sajandi 90-il aastail, eriti aga praeguse sajandi alul eesti üliõpilaskonnast hakkas diferentsuma radikaalseid üliõpilasi, kes ei tahtnud omaks võtta seniseid eesti üliõpilaste taotluste aateid. a) Ainult rahvuslasena olemine on iseendast veel liiga-liiga vähe eesti rahva paremale järjekorrale tõstmiseks. b) Härrasmeheks kasvatamine võib olla isiklikult küll hüvede küllane eesti haritlasile, kuid see viib neid rahvamassist niisuguse kõrgema klassi kilda, mille huvides ei ole rahvamassi elujärje parandamine. Liiategi see kasvatus oli peamiselt välispidine, mis ei tee inimest sisemiselt üllaseks. c) Indiferentsus monarhismi ja klerikalismi vastu, eriti aga nende pooldamine annab libedat käiku haritlase elukarjäärile, kuid sellega eesti rahvamassist endast tulnud haritlased jätavad oma rahvatüve vaimupimedusse ja iseseisvusetuks.

Radikaalsed üliõpilased, kes hiljem koondusid Ühenduses, hakkasid eriti rõhku panema rahva vaimliste huvide tõstmisele ning iseseisva mõtlemisviisi äratamisele. Seda oli aga raske teha Vene isevalitsuse surve pärast. Vähe-palju, kuid püüti ikkagi ses suhtes teosteda. Radikaalseil üliõpilasil olid omad püüded ja nende teostamine andis neile nagu elujõudu. Nad tundsid endi ees ülesandeid, mida nad oma sisemise hääle järele pidid tegema ja oma jõu ning võimete poolest ka suutsid teha, — eriti rahvalikke kõnesid pidada ja sellekohaseid kirjutisi kirjutada.

1905. a. revolutsioon haaras ka ühte osa eesti üliõpilasi vähem või rohkem kaasa ning juba tugeva poliitilise ilmega. Mäherdused suured sihid kerkisid nüüd selle osa eesti üliõpilaste silmade ette, ja nad andusid innuga revolutsioonilisele tööle.

*

Kui me heidame nüüd kokkuvõtliku pilgu tagasi Tartu eesti üliõpilasile möödunud sajandi lõpul ja praeguse sajandi üsna alul, siis näeme, et seal oli mitmelaadilisi, ehkki ka tunduvalt üksteisest erinevaid aateid, püüdeid ja taotlusi. Me näeme, et siis oli eesti üliõpilaskonnas midagi dünaamiliselt arenemas. Neil oli sihte ja

ülesandeid, mida nad tahtsid kätte saada. Neil oli ka vähemaid või suuremaid sellekohaseid saavutisi. Ei olnud siis vaimlise kriisi tunnet.

Kui aga meelde tuletada Tartu eesti üliõpilaste erilisi vaimlisi taotlusi ajajärgus mõned aastad enne ilmasõda, siis peab tunnustama, et mida rohkem eesti haritlase seisund paranes ning kindlustus meie kodumaal, seda nõrgemaks näisid jäävat eesti üliõpilaste endi püüded. Huvitavalt peegeldub see Eesti Üliõpilaste Seltsi albumite väljaandmises. Enne, kui eesti üliõpilasi oli üldse vähe ning olud eesti haritlaste tarvis kitsad, ilmusid need albumid sagedamini kui hiljem, kui eesti üliõpilasi oli juba rohkesti ja haritlaste käsi käis paremini.

Mäletan, kui 1910. a. keegi vanem väga usin eesti kultuuritegelane nurises tollaegsete Tartu eesti üliõpilaste üle, et neil olevat jäänud loiuks vaimlised püüded ja tung teaduslikuks tööks. Tema-gi osutas Eesti Üliõpilaste Seltsi albumeile. — 1910. või 1911. a. Tartu ülikooli võistlustööde eest auhinda saanud üliõpilaste seas ei olnud ühtegi eestlast, mispärast "Postimehes" oli hurjutus.

Missugused olid küll põhjused selleks, et Tartu eesti üliõpilaste väljaulatavamad kultuuritaotlused näisid lõdvenevat? Nüüd kaugema aja tagant seda analüüsisid, näib olevat, et üheks seesuguseks põhjuseks võis olla muu seas eesti haritlaskonna võidud ja edu ise.

Enne ei olnud eesti üliõpilasil suuremaid väljavaateid oma kodumaal, ja siis erksamad üliõpilased andusid suurema innuga eesti kultuuritööle, et saavutada endile tulevikku. Nüüd hiljem, kui eesti haritlaskonnal olid teataval määral käes need saavutised, milledest varemini vaid unistati, nüüd langes nagu iseendast ära ka see impulss, mis varem intensiivsustas eesti üliõpilaste kultuuripüüdeid.

Ka eesti üliõpilasis, kes löid lõkkele 1905. a. revolutsiooni puhul, hakkas aasta-aastalt ikka enam ja enam vaibuma revolutsioonijaia ilmega leegitsemine ja mõnes kustus see täiesti, — mitte ainult reaktsiooni surve pärast, vaid ka iseendast. See oli ka arusaadav. 1905. a. revolutsioon oli peamiselt vene ilmega revolutsioon. Venelaste iseloom on lai, see väljendub hõõgavas sõnadevoolus ja ilusais kavatsusis, kuid mitte nende ideede prak-

tilises teostamises, mida osatakse suuga nii haaravalt väljendada. Lööksõnalisus ei võinud rahuldada kaua eesti üliõpilasi, sest ainult sellega ei saa teha tõsist poliitilist arendamistööd rahva seas.

Ka ennesõjaaegseil Tartu eesti üliõpilasil oli vaimlis-kultuurseid harrastusi ja need väljendusid mõnigi kord reaalselt. Ikkagi leidis eesti üliõpilasi, kes avaldasid ajalehtedes ja ajakirjades populaarteaduslikke või muusisulisi kirjutisi, kes käisid siin-seal mitmesuguste küsimuste üle rahvale kõnelemas, nii palju kui seda politseivõimud lubasid. Mõned olid tegevad ka poliitika alal. Ka aasta-aastalt aktiivsed kultuurised huvid näisid üldiselt nagu loiumaks minevat.

*

Ei võinud olla varemategi aegade eesti üliõpilaste kultuuritöövõimede ei tea kui suured. Kui nende taotlusil oli vahel efekti, siis selleks ei olnud vaja erilisi suuremaid vaimlisi võimeid, kui seda on enam-vähem igal arukamal üliõpilasel, selleks oli vaja teatavat tahet.

Ega ennesõjaaegse eesti haritlaskonna enda vaimlis-kultuurse töö tasapindki polnud nii väga kõrgele ulatuv, ehkki tulunduslikult ta oli jõudnud end kaunis tugevasti kindlustada, nagu sellele juba ülal osutatud. Eks eesti haritlaste kultuuritöö seisis siis ka populaarteaduslikkude tööde ja mitmesuguste päevaküsimusisse kuuluvate artiklite kirjutamises, rahvalikkude kõnede või loengute pidamises, mitmesuguste ettevõtete organiseerimises, koosolekuil käimises jne. Ning kogu säärane töö oli kaunis tugeva entsüklopeedilise ilmega.

Kui ennesõjaaegsete Tartu eesti üliõpilaste kultuurised taotlused näisid jääma üldiselt nagu efektituks, võrreldes endiste aegade omadega, siis selleks võis olla mitmesuguseid põhjusi: eesti üliõpilaste muretum olek oma tulevase teenistuse pärast oma kodumaal, nagu selle juures äsja ülal lähemalt peatusin; ka tugev Vene isevalitsuse surve avaldas oma halvavat mõju. Neile lisaks näib olevat suure tähtsusega asjaolu, et ennesõjaaegseil aastail eesti haritlased, samuti ka üliõpilased, olid jõudnud oma

kultuursete püüete teostamisel sellele kõrgusele, kuhu nende vaimlise töö tiivad üldse suutsid kanda.

Kui ärkamisaja üliõpilase ja haritlase üheks nõnda-ütelda elu-ülesandeks oli olla eestlane, siis selle ülesande täitmine ei nõudnud temalt mingisuguseid erilisi võimeid.

Kui hiljem eesti haritlased olid võitluses oma ühiskondlikkude, tulunduslikkude jne seisukohtade pärast, siis kõik see nõudis head tahet, visadust, kuid mitte erilisi vaimutöö võimeid. Selleks rühkimiseks jätkus küllalt kõrgemast haridusest sel määral, kui palju seda on vaja kõrgema hariduse diplomi saamiseks. Ka radikaalsed üliõpilased võisid omalt poolt suure eduga oma kaunite sihtide ja ülesannete täitmisele asuda nende vaimliste võimeiga, mis nad omandasid ülikooli stuudiumil. Ka poliitikaga tegemist tegevaile haritlasile jätkus esialgselt nende töövõimeist.

Enne sõda, kui Eesti haritlaskond oli saavutanud juba teatavaid positsioone, siis kerkisid üles paratamatult uued ning suuremad nõuded, et kultuuri-ehitustööd ja rahva iseseisvusele viimist edukamalt jätkata. Nende suuremate elunõuete täitmine hakkas vajama ka suuremaid vaimlisi töövõimeid, kaugelt suuremaid, kui seda võimaldab harilikumõelduline ülikooli stuudium. Nüüd algas nagu ühe koha peal tammumine. Selgesti oli tunda, et nii mitmekesiseil kultuurelu aladel (kirjandus, kunst, teadus, politika jne.) talitatakse diletantlikult. Mõnigi neist üliõpilasist, kes olid senini hoolsasti püüdnud viia teadmisi rahva sekka, pidades loenguid või kirjutades artikleid, jäid tunnustama küll, et kõik see on väga vajalik, kuid nende hinges aga hakkas tekkima pikkamööda rahuldumatuse tunne. See oli eesti haritlaste, samuti ka üliõpilaste vaimline kriis.

Selle kriisi mõjustusel ühed kaldusid pessimismi ning hakkasid filosoferima abstraktsete mõistete üle. Teised jäid ükskõikseks aktiivsete kultuursete taotluste vastu ning katsusid end elustada kergema lõbuga. Kolmandad aga asusid uutele otsinguile umbesusest pääsmiseks.

*

Mispärast olid eesti haritlaste vaimlise töö võimed puudulikud Vene ajal, selleks peab natuke lähemalt vaatama eesti üliõpilaste ja Tartu ülikooli vahekorda.

Ei olnud enne sõda ühtegi professorit-eestlast Tartu ülikoolis. Ainult eesti keele lektor ja paar eradotsenti, hiljem ka üks dotsent moodustasid kogu eesti hääleõiguseta õpetajaskonna ülikoolis. Professorid-muulased mitte ainult ei tundnud eestlaste kultuureid huvisid, nad olid enamikus kogunisti vaenulikud sääraseile püüdeile. Sellepärast Tartu ülikool, ehk küll oma koduse *alma mater*'ina oli üliõpilasile-eestlasile vaid mingisuguseks ofitsiaalseks asutiseks. See ofitsiaalsus muutis enamiku eesti üliõpilasi üldse indiferentseks kõigi säärase teaduslikkude püüete vastu, mis oleksid ulatunud üle ülikooli programmi läbivõtmise.

Eesti üliõpilane, kes tahtis tol ajal pääseda püsivalt teadusliku uurimistöö sooritamise juurde ülikoolis, ei leidnud ühtegi lahtist väravat sinna. Kuid just ennesõjaaegseil aastail näis tekkivat mõnedes eesti üliõpilasis (eriti Ühenduse ringkonnas) tung teadusliku töö juurde. Omal jõul tuli hakata selleks teed murdma. Kui väikegi sellekohane algots oli käes, siis tuli kogu jõud koondada sellele, et kindlustada püsivat jäämist selle töö juurde. Täiesti kõrvale tuli jätta nüüd seltskonnategelaseks olemine ja entsüklopeedilised teaduslikud populariseeringud ning õppurina anduda oma võimete arendamisele, et ükskord edaspidi esineda jälle, kuid viljakamalt. Võib-olla et see osa üliõpilasi hakkas leidma ka rahuldustunnet, mis kriisimeeleolu oli neilt võtnud.

*

Tuli ilmasõda ning katkestas oma alul järsku eesti üliõpilaste ja haritlaste senise arenemiskäigu, kuid oma lõpul asetas kogu eesti rahva täiesti uude situatsiooni.

Iseseisvuse algaastad algasid kaunimate tulevikulootusiga. Üliõpilaste eluski oli nagu hoogsat kevade puhangut, mis näis aina tiivustavat neid. Eesti kultuurelu aladel on jõutud lühikese aja vältel väga palju väärtuslikku saavutada. Kuid siiski mida rohkem me jõuame iseseisvuse algpäevist kaugemale, seda enam

paljudki endiseist kujutletud väljavaateist hakkavad kokku vari-
sema. Me oleme jõudnud jälle kriisini.

Meie ei ole enam endise tsaarivalitsuse surve all, meie oleme vabad omas Vabariigis. Meil on oma eesti ülikool, kus meie üli-
õpilased võivad vabalt pääseda ka tõsisema teadusliku töö juurde. Vabad võimalused on rahva heaks töötamiseks. Ei ole mingit sur-
vet ilmavaateliseks arenemiseks. Kuid sellele vaatamata meil on tunda vaimlist kriisi.

Ühed katsuvad selle põhjusena näha üleilmlist tulunduslikku depressiooni, kuid vaimlise kriisi põhjused peituvad ikkagi meis endis.

Kogu riigi korraldus ja rahva kultuuritaseme tõstmine seab meie ette väga tõsised ülesanded, millede lahendamine nõuab meilt tugevaid võimeid. Ei aita ilutsemised ega pealiskaudsed askeldused, kõik need viivad tühjusse. Vanast ajast on meile järele jäänud väga palju diletantlikkust, mis ei luba tegijal ettevõet-
tud tööd täiuseni välja arendada, sellepärast on ka töö tagajärjed kehvad.

Ei kõlba näiteks meie praegusaja seltskondliku töö tarvis enam endisaja seltskonnategelase tüüp, kes käib ühe seltsi või komisjoni koosolekult teisele, kuid ei hoolitse omaenda võimete arendamise eest. Ilusaid ning iseendast väga vajalikke kavatsusi kergitatakse küll päevakorrale, nende kallal arutatakse, kuid need jäävad kas ellu viimata või kujunevad puudulikeks, ja peamiselt sellepärast, et asja juures seisvad isikud on liiga väikeste võimeiga selle asja teostamiseks.

Meie diletantlikkus on ennesõjaaegne pärandus, — toleaeag-
sed olud vajasid tegelasi, kes võisid paljudes mitmekesisis üri-
tusis kaasa aidata. Elu tempo oli siis Venemaa iseloomu kohaselt aeglane ja töötamisviis enamasti pealiskaudne, — sellekohaselt toimus ka tööde ja ülesannete sooritamine. Säärane diletantlikkus ja pealiskaudsus töötegemises on praegu ka meie ülikooli miljöös veel kaunis tugev, ja sellepärast see kestab ikka edasi ka haritlaste uutes generatsioones.

Asjaolu, et meil on nii riigi-, seltskondlikkude kui ka vaimliste tööde aladel liiga vähe päris meister-töömehi, kuid väga palju diletante, kellede teadmised ja tööoskus on kehvad, töö väledus

aeglaselt veniv ja töö püsivus lõtv, see ongi viinud meid vaimlise kriisi õhkkonda niihästi väljaspool ülikooli kui ka ülikoolis endas ning ka eesti üliõpilaskonnas. See on aidanud kaasa ka meie tulenduslikeks raskusiks.

Meie pääseme oma kriisist mitte ootamisega, et üleilmlise tulendusliku seisundi tervendumine, mis peab ükskord jälle tulema, toob ka meile parandust, vaid iseenda käsilevõtmisega, et endid arendada paremaiks töömehiks.

Sellekohaselt peavad nüüd ka eesti üliõpilased endid elu vastu ette valmistama, — oma vabariigi ja rahva kasuks töötada võimalikult täielikumate töövõimega.

On ka endiste aegade üliõpilaste lipukirjades leida sõna “töö”, kuid elu nõuab nüüd hoopis teistsugust töötegemist kui enne. Üliõpilased võisid enne ja võivad vähem või rohkem ka nüüd loenguil puududa. Nad võivad kogu poolaasta või aasta jooksul või veel kauem mitte midagi teha oma stuudiumi alal ja ainult enne eksameid natuke õppida, et aga läbi saada. Seda nimetatakse üliõpilaste kuldseks vabaduseks. Nii ilus kui see vabadus oli enne, nii kõlbmatu on ta nüüd meie aja ja olude töö tarvis. Nii vabalt ning korrapäratult nagu ülikoolis õiendatakse stuudiumi, nii vabalt ja korrapäratult katsutakse ka elus töötada: nii nagu ülikoolis läks stuudium hädavaevalt, nii ka elus ettetulevad ülesanded õiendatakse hädavaevalt, ning kõige selle tagajärjeks on kriis.

Meie üliõpilasile on vaja **tõsise, püsiva, produktiivse töö kasvatust**, et nad võiksid ellu astudes kujuneda väärtuslikeks täieövõimelisiks riigimeesteks, seltskonnategelasiks, teadusemeesteks jne. Ainult täieväärtslikud usinad teguvõimsad võivad meie riigi ja rahva arenemisele kaasa aidata.

VÄLGATUSI

Bruno Mölder

Mõttesse löi välk
mõte välgutas hambaid —
nii sündiski mõttevälgatus.

Mu kukil on raskuseks
kilpkonn
kes kannab kilpkonna
kes kannab kilpkonna
kes kannab maailma oma turjal
ja iga mu võdin hommikutuule judinais
läbi kilpkonnade vetruvate jalgade võimendudes
laskub orkaanina Maale.

Taevast hoidev sammas
taevasammas
jättis taeva längu
ja nii märgavad maad
vihmatilgad jumalikust kloaagist:
arhitektide vaelearestus.

Kordamine
tarkuse ema
sai vallaslapse
— tüdimuse —
ning prillid.

Mõnda mõtet ei tohi sina
mõtelda
muidu mõtleb ta sind edasi
ütles mulle inimene
kellele see oli jäänud ainsaks mõtteks.

Ma olen õnnetus
ma ei hüüa tulles
ega helista ette
ükskord olen ma lihtsalt kohal
ning siis on mind raske unustada.

Ma olen sinu hirm
suurte ning veekalkvel silmadega
vaatan sulle otsa
kuni sa lähed
kas kinnisilmi üle silla
või psühhoanalüütiku sohvale.

Rasvase rinnaga hunt
lastes oma mõisas
lammastele heinu ette kanda
ütles, et
julgus annab vaid algkapitali
edasine on juba
organiseerimise küsimus.

Jumal on küll surnud
kuid tema matused ei lõpe seni
kuni leiame endale uue jumala.

Jälle ei maga ma
võtan oma unenäod
ärkvel vastu
et neist mitte ilma jääda.

Etteheitvalt silmitses
mind Miki Hiir
lõksu vahel talumaja sahvris võikirnu kõrval
ning ta pilk kõneles puhast ameerika keelt.

Välismaa restoranis leidis ta toidust kärbse
ning sõi selle ära
sest oli selle eest ometi maksnud —
usaldav nõukogude inimene.

Üks inimene on mulle naeratanud.
Pidevalt ja põhjusega
sest tal olid idioodi paberid
ning ta ei saanudki teisiti.

Ma muud ei tee
kui istun vee ääres
rannaliival
kuhu ma olen kirjutanud
juba mitu luuletust
ja meri loeb nad alati kõik ära.

Täitumata unistuste tornikellad
helisevad üksnes romantikutele
praktikutele piisab mobiilist.

Minult küsitakse
et kuidas käsi käib.
Kuid minul käivad hoopis jalad
kätel on ainult käised
käärida.

Elan Euroopa südames
ja kuulan, kuidas ta tuksub
iga päev üha vaiksemalt ning vaiksemalt.

Raha ei haise
haisevad hoopis
selle eest ostetud asjad —
nii või teisiti
varem või hiljem.

Vaata oma unenägudele otsa
ja sa näed
et nad on su enda nägu.

Varjan päikese
asetades näpu teie
maailma
lukuaugule
ning juba te hakkate
valmistuma talveks.

Solvunud hääl
keedumuna unises silmis
jutustab mulle
kana luhtunud unistusest.

Iga harilik maisitera
võib saada maailmaks
mille sees on temast suurem maailm
kui ta hakkab moodsaks
hakkab popcorniks.

Armastus on see
mida tunnevad sinu vastu
väikesed sääsed
kellega sul on ühendus
veres ning kõdis.

Minu keskel on auk
ja seda ei kata kinni sõnad
mis sealt välja libisevad.

BRUNO MÖLDER (sünd. 1975) on lõpetanud TÜ *cum laude* 1997. aastal, BA filosoofias ja BSc psühholoogias. Aastail 1997–1998 õppinud filosoofiat Oxfordi Ülikoolis Mertoni kolledžis. MA filosoofias *cum laude* Tartu Ülikoolist 1999. MPhil filosoofias Cambridge'i Ülikoolist 2000. Praegu uurib mentaalset sisu Konstanzi Ülikoolis Saksamaal ning on TÜ filosoofiadoktorant. *Akadeemias* on varem ilmunud artiklid "Episteemiline autoriteetsus oma vaimuseisundite suhtes" (1996, nr 10, lk 2060–2089), "Hilary Putnami sisemine realism" (1997, nr 4, lk 789–807), "Dennett ja kvaalid" (1998, nr 1, lk 209–221), "Kas antirealist saab mälule toetuda?" (2001, nr 5, lk 1034–1052). Väidelnud koos Jaan Kangilaskiga pealkirja all "Vaim ei ole teadvus!" (1997, nr 1, lk 175–180), avaldanud aforisme "Assotsiatsioon ja muljeid" (1997, nr 4, lk 732–733), arvustuse "Emakeelefilosoofia" (1999, nr 10, lk 2202–2212) ning tõlkinud Hilary Putnami, Daniel Dennetti, David Chalmersi, Christopher Peacocke'i, Richard Rorty ja Peter Strawsoni tekste.

ARVUSTUS

PAAR SAMMUKEST EESTI KIRIKULOO UURIMISE TEED

Paavo Annus. *Luterliku kiriku vaimulikud Eestis 19. sajandi algusest kuni 1944.* Tartu: Tartu Ülikooli Eesti ajaloo õppetool, 1996. [Magistritöö käsikiri.]

Mikko Ketola. *The Nationality Question in the Estonian Evangelical Lutheran Church, 1918–1939.* Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, 2000.

Anu Kõlar. *Eesti luterlik kirikumuusika 1930. aastatel: Instituutionidest, ideoloogiast ja repertuaarist.* Tallinn: Eesti Muusikaakadeemia Muusikateaduse osakond, 2000. [Magistritöö käsikiri.]

Riho Saard. *Eesti rahvusest luterliku pastorkonna väljakujunemine ja vaba rahvakiriku projekti loomine, 1870–1917.* Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, 2000.

Mis ajast saab alguse *eesti* kirikulugu? Formaalselt toimus eestlaste ristiusustamine 13. sajandil, Carl Robert Jakobsoni — ja mitme teisegi meelest — alles vennastekoguduse tulekuga 18. sajandil. Kuid algust võib veelgi hilisemaks nihutada ja öelda, et Eestimaal tegutsev kirik sai *eesti kirikuks* alles siis, kui kiriku valitsemine läks suguvendade kätte 20. sajandi algul. Veel 1899. aastal Jurjevis ilmunud Ado Grenzsteini võitluskiri *Herrenkirche oder Volkskirche? Eine estnische Stimme im baltischen Chor* esitas meie silmis väga tagasihoidlikke, kuid toonaste kirikujuhtide meelest üsna utoopilisi nõudmisi.

Nii nagu Eestimaa varasema kirikuajaloo peategelased olid muulased, nii on ka kirikuloo uurimine olnud nende käes. Enamik siinse kiriku ajalugu käsitlevatest monograafiatest tegeleb varasemate perioodidega ning nende autorid on baltisakslased. Mis on näiteks seada Leonid Arbusow juuniori kapitaalsete teoste *Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland* (Leipzig, 1919 ja 1921) kõrvale? Juubelialbumi *Usupuhaustus eestlaste maal 1524–1924* ning kogumiku *Religiooni ja ateismi ajaloo Eestis I–III* artiklid ei ole just liiga palju Arbusowi 852 lehekülje kõrvale.

Nüüd on aeg asuda ise oma minevikku, ka kiriku ajalugu uurima. Seda ei saa teha kohe liiga suuri tükke ette võttes, alustama peab konkreetsete perioodide ja piiritletud teemadega. Mõned aastad tagasi professor Sulev Vahtre juhendamisel valminud magistritöös *Luterliku kiriku vaimulikud Eestis 19. sajandi algusest kuni 1944* käsitleb Paavo Annus Eesti- ja Põhja-Liivimaa aladel ajavahemikus 1805–1944 töötanud kirikuõpetajate territoriaalset, rahvuslikku ja sotsiaalset päritolu ning haridusteed. Uurimuses tehakse statistilise analüüsi põhjal üldistusi ning näidatakse muutusi, mis toimusid pastorkonnas. Metoodika on prosopograafiline — luuakse pilt meie keskmisest kirikuõpetajast ja temaga toimunud teisenemistest. Juba ametist tulenevate iseärasuste tõttu olid pastorid suurema tähelepanu all kui teised ametikandjad. Küllalt pikk periood võimaldab jälgida EELK koosseisu väljakujunemist 20. sajandi kolmekümnendate aastate lõpuks. Tuuakse paralleele möödunud sajanditega ja võrreldakse analoogseid protsesse, mis leidsid aset 19. sajandil soomlaste juures. Tulemus erineb tunduvalt käibivast pastoriklišeest.

P. Annuse uurimuses on tulevaste vaimulike studiumi osas tähelepanu all nii õpingute kestus kui noormeeste vanus usuteaduskonda astumisel. Teoloogilise hariduse omandamine ja pastoriamet tähendas eestlaste jaoks sotsiaalses astmestikus suurt astet ülespoole. Talude päriseksostmine ja majandusliku jõukuse kasv 1880. aastate alguses parandas eestlaste väljavaateid kõrghariduse omandamiseks. Talupoja päritoluga noormeeste osakaalu suurim tõus luterliku pastorkonna hulgas toimus 19. sajandi viimasel kümnendil ja püsis kõrgel kuni 1920. aastani. Seejuures kuulus juhtiv osa just taluperemeestele (lk 26–29).

Paljud astusid usuteaduskonda alles peale katsetusi teistes teaduskondades, kui nad lõpuks olid leidnud kujunenud veendumustele vastava ja sobiva ala. Üheks põnevaks ja samas kõnekaks detailiks on fakt, et paljud iseseisvuse ajal töötanud kirikuõpetajad olid osa võtnud Vabadussõjast — noort riiki kaitses üle poole omaealisest (1886–1903 sündinud) õpetajaskonnast (lk 59, 93 ja lk 116–118 lisa nr 5 nimedega)!

Nii P. Annuse kui ka teiste siin käsitletud uurimuste väärtuslikuks osaks on lisad tabelite ja diagrammidega (nt lisa 7 sisaldab Eestis 1918–1944 töötanud pastorite poolt avaldatud raamatute nimestiku).

Viimastel aastatel on meie põhjanaabrid ette võtnud siinse kirikuloo, eriti just selle hilisemate faaside valgustamise. Mõned seal kirjutatud *pro gradu* tööd ei paku küll suurt midagi uut, on olemasolevate üldkirjelduste järjekordsed refereeringud (jätan nimed mainimata, võib-olla asjaosalised töötavad edasi ning otsus nende kohta oleks enneaegne), aga on ka väga põhjalikke uurimusi. Soomlasi huvitab eriti kiriku ja poliitika vahekord, nagu seda käsitleb Jouko Talonen oma dissertatsioon *Church under the Pressure of Stalinism: The Development of the Status and Activities of the Soviet Latvian Evangelical-Lutheran Church in 1944–1950* (Jyväskylä, 1997). Tulemusi on andnud Soome Akadeemia 1995. aastal käivitatud teadusprojekt *Uskonto ja kirkko kansallisen identiteetin murrosaikoina Baltiassa ja Itä-Euroopassa*, mida juhivad professorid Simo Heininen ja Aila Lauha. Selle projekti raames on valminud siinkohal retsenseeritavad eestlase Riho Saardi ja soomlase Mikko Ketola doktoritööd.

Kiriku ajalugu ei saa uurida väljaspool ühiskonda. Probleemid, mille vastu huvi tuntakse, üksused, mida käsitletakse, ei ole looduse, vaid mõistete võrgu ette antud. Selles mõttes on iseloomulik, et ridamisi viimastel aastatel tehtud uurimistööid tegeleb rahvusküsimusega. R. Saardi ja M. Ketola dissertatsioonides ei ole tegemist kiriku elu tervikliku käsitlusega ligi üheksatkümmend aastat hõlmava perioodi jooksul, vaid keskendutakse eestlaste ja sakslaste võimuvõitlusele Eestimaa luterlikus kirikus. Rahvussuhted, identiteet, integratsioon ja mitmed teised sellised märksõnad on praegu akuutsed.

Riho Saardi töö *Eesti rahvusest luterliku pastorkonna väljakujunemine ja vaba rahvakiriku projekti loomine, 1870–1917* esimene osa käsitleb eesti rahvusest pastorkonna tekkimisega seotud küsimusi — kui paljud eestlased alustasid vaadeldaval perioodil õpinguid, kuidas kulges lõpetanute tee pastoriordinatsioonini ning milliseks kujunesid nende suhted eestlaste ja sakslastega. Töö teine osa käsitleb patronaadiõigusest tulenenud kirikutülisid (Rõngus, Tallinna Jaanis, Paistus, Rõuges, Koerus, Äksis, Pärnu-Jaagupis, Põltsamaal jm) ning eestlaste pürgimisi kirikureformile, mis viisid nn “vaba rahvakiriku” ideeni ja programmi loomiseni. Uurimus ei ole rangelt kronoloogiline, vaid süstemaatiline, mis teeb lugemise mõnusaks.

Eesti rahvusliku ärkamise aeg on üks kõige põhjalikumalt uuritud perioode Eesti ajaloos, sellegipoolest on võimalik leida uusi ja huvitavaid asju. Rahvusliku liikumise radikaalsemad tegelased pidasid eesti

noormeeste astumist usuteaduskonda kas suureks rumaluseks ja eestlaste rahvuslikele huvidele seljapööramiseks või nendele kaotsiminemiseks. Niisuguses keskkonnas, kus kiriku keskvoim ja kohalikud konsistooriumid olid konfrontatsioonis eestlaste rahvuslike püüdlustega, katkestasid nii mõnedki eestlased oma õpingud usuteaduskonnas ja siirdusid teistesse teaduskondadesse, peamiselt õigusteaduskonda. Nii immatrikuleeriti 1875–1916 usuteaduskonda 218 eestlast, kellest lõpetas teoloogina 128, kuid vaimulikuks ordineeriti nendest vaid 93 (69 nendest oli ametis ka 31. V 1917).

Eesti rahvakirik tekkis Esimese maailmasõja varemõel rööbiti Eesti riigi iseseisvumisega. Eesti rahvus hakkas kujunema paar sugupõlve varem. Enne seda asus siin *maarahvas*. Kui mõnel mõisarentniku pojalt õnnestus omandada haridust ning saada *saksaks*, siis oli see tema tõus ühiskondlikul sotsiaalsel redelil. Vaidlus Balthasar Russowi, niisamuti Otto Wilhelm Masingu või isegi Eduard Ahrensi "rahvuse" üle on ajast ja arust. See on moodsa mõiste meelevaldne projekteerimine aega, mil ei küsitud *von welchem Stande, welcher Nation*, nagu 19. sajandi lõpul pastorite teenistuslehtedel — siis küsiti seda aga igal aastal, s.t tollel ajal anti inimesele vabadus ja kohustus enda seisuslikuks ja rahvuslikuks identifitseerimiseks.

R. Saardi uurimus korrigeerib mitmeid teosest teosesse rändavad vääri väiteid. Näiteks on seni arvatud ja korduvalt väidetud, nagu poleks 1905. aastani Põhja-Eestis töötanud ühtegi eesti sünnipäraga pastori. Tegelikult oli seal tollel aastal ametis 10 eesti soost meest (lk 58–59). R. Saard korrigeerib pastorite teenistuslehtede järgi 1910. a *Postimehe* anonüümse artikli "Kodumaa waimulikud I–II" vigaseid arvandeid. "Kahjuks on neid ebatäpseid suhtarve hiljem nii mõnigi autor oma töödes esitanud absoluutse koguhulgana, nagu näiteks Toomas Karjahärm" (lk 70). T. Karjahärmi kui eesti intelligentsi kujunemise autoriteedi andmetele on toetunud omakorda Mati Graf, Allan Liim ja Tiit Rosenberg, samuti Toivo U. Raun, viimasele omakorda jälle välismaa ajaloolased, nagu soomlane Kimmo Kärkkäinen.

Eestlase ja sakslase piir oli voolav. Ei ole päris lõplikku selgust ja kindlust, keda lugeda eestlaseks ja keda mitte, küsimusi jääb ka pärast R. Saardi. Väino Sirk väidab: "Kuusalu praosti W. F. Kentmanni poeg Wilhelm Kentmann õppis 1879–1885 Tartu ülikoolis ja valiti 1886. aastal Kullamaa pastoriks. Isa poolt eesti päritoluga noore pastoriga oli kihelkond rahul: ta osutus koolide ja "rahwaliku püüdmise" sõbraks. Aastail 1918–1919 oli W. Kentmann Eestimaa peasuperintendent" (T. Karjahärm, V. Sirk. *Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917*. Tallinn, 1997, lk 62–63). R. Saard, kes muidu väga hoo-

likalt registreerib ja korrigeerib kõik eelkäijate eksitused (näiteks: "Ka Julius Koppelil, kellest vaivad kõik varasemad vaimulikkonna mat- rikliid ja kellest läheb vaikides mööda ka Sirk, õnnestus. . .", lk 56), sel korral ei mainigi teist võimalust, ta jätab lihtsalt W. Kentmanni eestlaste loetelust välja (lk 368). Oodanuks poleemikat ja põhjendust, seda enam et tegemist on nii olulise figuriga.

R. Saardi uurimusest selgub, et üksnes eesti sünnipära tõttu ei tehtud pastorikoha saamisel Eestimaal veel kellelegi takistusi. 1881. a *Tallinna Sõber* sõnastas: "Sellepärast, kui nüüd eestlasi pastoriks ordineeritakse, siis ei põlata ega kardeta mitte nende sünnipära, nagu rahvuslased väi- davad, vaid nende võimalikku kalduvust rahvuslusele, millega tuuakse rahvuslikud pinged kogudustesse" (lk 57). Nagu Maarja-Magdaleena koguduse liikmed 1913. a, "ei vaata nad sugugi selle pääle, kas uus õpetaja eestlane, sakslane või lätlane on. Pääasi on see, et ta hää ja lahke mees on ja Eesti keelt tunneb" (lk 91).

Üheks tunnusomaseks jooneks kujunes alles pärast 1905. aasta sünd- musi, et nii Liivi- kui ka Eestimaal hakkasid eestlased täiesti sihitead- likult endale mõnel pool nõudma niihästi eesti päritoluga pastorikandi- daate, kui neidki, kes juba kusagil olid pastoritena ametis. Ühelt poolt oli see märk sellest, et uusi eesti rahvusest pastorikandidaate ei tulnudki Tartu ülikoolist nii suurel hulgal, kui oli loodetud. Kuid tihti sooviti kas teatud erakondlikel või siis lihtsalt prestiižist johtuvatel motiividel näha oma koguduse pastorina kogenud ja ühiskondlikus elus muidu sil- mapaistvamaid eestlasi. "Võib päris kindlalt öelda, et pastoriküsimus muutus neil aastatel rahvusliku ja poliitilise võitluse osaks" (lk 73).

Lugemiseks kõige huvitavamad peatükid püüavad anda ettekujutust eesti rahvusest pastorkonna suhetest eestlaste ja sakslastega koguduseelu tasandil. Üsna üldlevinud on ettekujutus, nagu olnuksid eestlastest pas- torite suhted eestlastest koguduseliikmetega sügavalt südamlilikud ning sakslastest mõisnikega äärmiselt vaenulikud. Uurimusest selgub, et need suhted olid palju mitmekülgsemad ja värvikamad. Suhted oma rahvusest pastoriga võisid olla niivõrd halvad, et pärast eestlasest pas- tori surma või mujale siirdumist valiti endale sihiteadlikult ametisse sakslane.

Kui 1880. aastatel hinnati eesti rahvusest pastoreid kihelkonna kooli- ja kultuurielu silmas pidades suhteliselt kõrgelt, siis 20. sajandi alguses oli niisugune suhtumine mõnel pool muutunud. Ja üllatavalt just Vil- jandimaal, mille maakogudused olid pärast Lattiku ja Steinbergi ame- tisseastumist kõik eestlastega täidetud. Suurimat pahameelt põhjustasid eesti pastorid Viljandimaal oma kihelkonnakooli revideerimistega, mille käigus mõned neist olid õpilastelt nõudnud rohkem, kui haridusminis-

teeriumi aineprogrammid ette nägid, ning seepärast sattusid koolmeistritega konflikti (lk 87–88).

Ka polnud eesti pastorikandidaatide suhted kõikjal saksa rahvusest patroonidega ja saksa kogudustega halvad. Mõnigi eestlane valiti pastoriks just saksa mõisnike hääletage või kutsuti ametisse sakslasest patrooni poolt. Baltisakslaste rahvuslik traagika seisnes kummatigi selles, et nii nagu nende kooliaastad olid kulgenud peaaegu täielikus eraldatuses eestlastest, ei puutunud nad isegi koguduseelu tasandil eestlastega kuigi lähedalt kokku. 1897. a *Postimehe* vaateleja hinnangul jätkas ka suurem osa saksa pastorkonnast “maja teisel korrusel edasi elamist, kus mitmesugused imelikud arusaamised eestlaste ja nende ettevõtmiste kohta valitsevad” (lk 40).

Nii Saardi kui Ketola monograafia jääb ilmselt pikaks standardteoseks, millele toetutakse. Seepärast on oluline kasutatud allikate ammendatus. R. Saard on üsna põhjalik, kuid oleks olnud vajalik ka Eestimaa ja Liivimaa provintsiaalsinodite protokollide kasutamine. Tegemist oli tollaegse pastorkonna esindusfoorumiga, kuhu kokku tulid kõik ametivennad, et arutada nii teoloogilisi ettekandeid kui ka jooksva tegevuse kavu. Protokollid vältinuksid oletamist ajakirjandusartikli põhjal, nagu “Eestimaa pastorite 1882. aasta sinodil oli keegi eesti rahvusest pastor, tõenäoliselt Kurrikoff, pessimistlikult tõdenudki, et. . .” (lk 187) või 1898. a Liivimaa provintsiaalsinodi otsuste tendentslikku edastamist: “Eraviisilisel [!] koosolekul püstitati sinodil ühehäälselt nõue, et. . .” (lk 196) — kogu arutus ning sinodi ametlik ja üksmeelne otsus, s.t ka eestlastest pastorite nõustumine on hoopis teises sõnastuses trükitud: vt *Protokoll der 64. Livländischen Provinzial-Synode, gehalten in Pernau vom 19. bis zum 24. August 1898* (Riga, 1899, lk 15–16).

Tunnistan, et ei suutnud leida kriteeriumi, mille põhjal on trükkis ilmunu jagatud allikateks ja kirjanduseks. Igas kloostris omad kombad, ja kui soomlastel on vastavad ettekirjutused trükitud allikate ja kirjanduse sorteerimiseks, tuleb doktorantidel neid järgida. Eestlasest lugejat muidugi häirib, kui ei tea, kummast loetelust otsida lühendiga viidatud, sest sekundaarkirjandust on kasutatud võrdväärseks ja läbisegi algallikatega. Sama süsteemi kasutab M. Ketola, aga tema jätab isikunimed registrist välja kirjanduse autorid, ja nii muutub orienteerumine veelgi komplitseeritumaks.

R. Saardi monograafia lõpeb Eesti I Kirikukongressiga 1917. a suvel, kus asjad jõudsid põhimõttelise lahenduseni; tegeliku muutuse tõi aga II Kirikukongress 1919. aastal, millega alustab M. Ketola. Pärast iseseisvuse saavutamist ja sakslaste ülemvõimu kukutamist kirikuvalituses muutusid suhted rahvuse tasandil üsna marginaalseks võrreldes

muude probleemidega, mida kirikul tuli lahendada. R. Saard kirjeldab varasemat olukorda: "Pastorkond, kes tänu pastoraadimaadele kuulus ühiskondliku klassina väikekohapidajate hulka, distantseerus kehtvalu-poegadest ja maatutest. Feodalistlike struktuuride ja põhimõtete säili-mise tõttu luterlikus maakirikus jäid paljud üksikkogudused sõltuvaks mõisnike patronaadiõigustest ja kirik tervikuna sõltuvaks rüütelkonda-dest" (lk 28). Oleks väga vajalik, et mõni majandusajaloolane võtaks uurida kirikumõisate natsionaliseerimise mõju, üldse seda täiesti uut isemajandamise raskust, millesse kirik Eesti Vabariigi saabudes sattus.

Eesti Vabariigis ei olnud rahvusküsimus enam nii keskne kui tsaari-ajal. Mikko Ketola töö pealkiri *The Nationality Question in the Estonian Evangelical Lutheran Church, 1918–1939* on liiga pretensioonikas ega vasta uurimuse sisule — suhteid rootslaste kogudustega riivatakse möö-damattes, kuigi tollal oli luteri kirikus ka rootsi praostkond. Töö on keskendatud pelgalt sakslaste probleemidele uues olukorras, kus nad ei olnud enam võimul, ka mitte kirikus. M. Ketola sümpaatiat on balti-sakslaste kui "ahistatud vähemusrühma" poolel. Tema kirjutatu kuulub baltisaksa kirikuloo hulka ning raamatu paigutamine eestlaste kiriku-looliste uurimuste sekka ei ole päris õige. Aga et ta on ajaliselt jätk R. Saardi tööle, tasub siiski tedagi siinkohal käsitleda.

M. Ketola monograafia esimene osa, mis puudutab aastaid 1919–1924, on üsna huvitav. Näiteks on väga õpetlik, kuidas eestlased ei osanud ette näha, millised on demokraatliku valitsemiskorra tulemused. Sakslased olid eestlastest koguduseliikmetelt pisimagi kaasaraäkimise võimaluse võtnud kuni oma valitsemisaja lõpuni. Eestlased taotlesid *selle* ebaõigluse kaotamiseks võimalikult avarat koguduste omavalit-sust ja ilmikute kaasaraäkimisõigust. Kui aga võim läkski ootamatult tervenisti koguduste kätte, siis hakkas varsti tulema tüli allumisega kiri-kuvalitsusele, ja just sakslased lõikasid kasu kogudustele antud suurest autonoomiast. Kasutades ära riigiseadustega antud võimalusi, regist-reerisid näiteks Paide, Rakvere, Nõmme ja Visusti saksa kogudused end väljaspool üldkirikut (lk 140–141).

M. Ketola kasutab peamise allikana tolleaegset ajakirjandust ja leiab, et see on väga usaldatav (lk 18–19). Ajalehtedes avaldatud teated ja vastastikune poleemika aitab küll sündmuste käiku rekonstrueerida, aga oleks võinud kasutada ka ajakirjades avaldatut, mis oleks eestlaste te-gude tausta ja motiive valgustanud. *Audiatum et altera pars!* Autor ei ole lugenud — või ei ole pidanud vajalikuks kasutatud kirjanduse hulka kanda — mitte ühtegi Eduard Laamani, Juhan Luiga, Oskar Looritsa, A. H. Tammsaare ja teiste rahvusteemal kirjutante artiklit ega raama-tut. Iseloomulik on, et ajakiri *Akadeemia* (nagu ka *Looming* ja *Varamu*)

puudub "Newspapers and journals" loetus (lk 343–344), mida autor on kasutanud. Võib ju vastu väita, et mis sellel on tegemist rahvusküsimusega kiriku sees, aga ei tohiks ära unustada, et kirik on osa ühiskonnast. Eesti intelligents süüdistas kirikut liigses saksapärasuses üsna üldiselt. Sellest taustast ei ole M. Ketola uurimuses pisimatki varju. Ei saagi olla — kui autor ei ole lugenud isegi Ilmar Tõnissoni reageerimist Tartu Lutheri-Akadeemia avamise puhul (I. Tõniste. Eesti rahvusliku liikumise suund. — *Üliõpilasleht*, nr 2, 24. II 1932, lk 21–26), niisiis kommentaari sündmusele, millele on pühendatud märkimisväärne osa tema raamatust, siis ta ei võigi teada, mida eestlased asjast arvasid ja tal tuleb üle korrata saksa ajalehtedest leitud.

Kuigi M. Ketolal on allikaks ka saksa koguduste ja organisatsioonide koosolekute protokollid, on need enamasti napima ja mõõdukama sõnastusega ning nõnda domineerivad ajalehelood, ka anonüümsed või varjunimedele all avaldatud. Ajakirjanduses on ülekaal baltisaksa lehtedel. Sellise ebaproportsionaalsuse põhjus on ilmselt selleski, et eestlaste ja eesti kiriku jaoks ei olnud sakslaste pisikoguduste tegemised nii tähtsad, et nendest kirjutada, nad "ei ületanud uudise künnist", sakslaste jaoks aga oli see nende elu. Tulemus on aga see, et juba kasutatud materjal kallutab dissertandi nende poolele.

Soomes tehtud uurimused on traditsioonilised, s.t ajaloo konkreetse üksikküsimuse deskriptiivsed käsitlused. Ei tehta pisimatki katsed, kas või kokkuvõtetes, näha rahvusküsimust Eesti luterlikus kirikus osana suuremate struktuuridest. M. Ketola kirjutab nii, nagu ei teaks, millist osa mängis 1930. aastatel Saksa välispoliitikas "saksa vähemuste" õiguste kaitse Sileesias jm. Uurimisala väga täpsest piiritlemisest tuleb see, et Eesti olukord on lahus kogu muust maailmast, ka naabrite omast. Väga vajalik olnuks paralleeli tõmbamine Läti sündmustega. Lätlaste ja sakslaste suhted olid palju teravamad ja luteri kirik lõhenes kaheks: Läti luterlik kirikukogu valis 1922. aastal läti koguduste piiskopiks Karlis Irbe ja saksa koguduste piiskopiks Peter-Harald Poelchau. Eestis aga piirduti saksa praostkonna moodustamisega ühises kirikus: "Kokkuvõttes oli baltisakslastel alust olla rahul oma olukorraga. Igapäevases koguduseelus polnud peaaegu mingit rahvuslikku vaenu" (lk 72). Selliste arengute juured on eelnevas ajajärgus. Kui lugeda näiteks Camilla von Stackelbergi *Verwehte Blätter: Erinnerungen aus dem alten Baltikum* (Berlin, 1992), targa naise mõtisklusi, kes on elanud mõlemas kubermangus — seda raamatut muide ei ole Ketola kasutanud —, siis baltlaste endi silmis oli selge vahe Eesti- ja Liivimaa sakslaste käitumises ja hoiakus ning nad teadsid ka, miks see oli nii.

M. Ketolagi tööst ilmneb, et rahvussuhted ei olnud Eesti kirikus sugugi liiga halvad. Ühtegi sakslasest kirikuõpetajat ei kõrvaldatud Eesti riigi tulekul ametist ta rahvuse pärast, asendumine eestlastega toimus loomulikku rada. 1932. aastal oli puhtalt eesti kogudustes ametis 39 saksa pastorit, 1939. aastal veel 30. Kui siia lisada saksa koguduste vaimulikud, keda oli vastavalt 58 ja 48, siis tähendab see, et 1932. a oli 37% ja 1939. a 23% Eesti Vabariigi vaimulikest sakslased. Kuigi eesti kogudused üldiselt eelistasid õpetaja valimistel oma suguvendi, valiti 1930. aastatel 11 korral hingekarjaseks sakslane. Põhja-Eesti kogudustes peeti rahvusest olulisemaks muid vaimulikule esitatavaid nõudeid, Saaremaal olid seitsmes koguduses üheteistkümnest 1939. a saksa pastoriid (lk 289).

On võimalik jääda ajalooliselt tõetruuks ja pakkuda olevikule sama asja kohta ometi kaht risti vastupidist moraali. Ajalugu on ka moraalikirjutus, mitte ainult tõde, ja niisiis sõltuv retoorilisest fookusest. Ajaloolase positsiooni reedavad tema metahistorilised žestid. M. Ketola räägib saksa koguduste kolmest eri tüübist ning iseloomustab Viljandi ning Haapsalu kogudusi, kus baltisakslasest pastor ei pidanud vajalikuks lahkulöömist eestlastest ja pidas ise jumalateenistusi mõlemas keeles — M. Ketola meelest aga ei olnud see sugugi hea: “väikesed saksa kogudused, millel polnud õnnestunud saavutada autonoomiat” (lk 143). Sakslased piinasid Saksa saadiku nõuannete kohaselt piiskop Jakob Kukke, ja M. Ketola jagab neile tunnustust: “Saksa kogudused toimisid seega viisil, mida oli soovitanud Saksa saatkond Tallinnas, apelleerides vajadusele säilitada sisemine rahu kirikus. Oli ka silmatorkav, et pöördumised saadeti ühe- või kahenädalaste intervallidega. Nii ei saanud teema Kuke mälust kustuda. Saksa kogudused viisid läbi distsiplineeritud võitlust oma õiguste eest” (lk 165).

Siinsete sakslaste tegemisi maailmasõdadevahelisel perioodil on üsna põhjalikult käsitletud baltisakslased ise ja ega selles palju sisuliselt uut ei ole leida võrreldes Kurt Kentmanni ja Gerhard Plathi ülevaatliku käsitlusega *Aus dem kirchlichen Leben der deutschen evangelisch-lutherischen Gemeinden in Estland bis zur Umsiedlung im Jahre 1939* (Hannover/Döhren, 1969). Näiteks Toomkiriku staatuse pärast jagelemist kirjeldades järgib M. Ketola üsna täpselt Michael Garleffi (vt lk 144–150, 177–178, 182–184, 194–195).

Olen lugenud suurt osa baltisakslaste kirjutatust ja pean ütlema, et näiteks Arved Freiherr von Taube koos Erik Thomsoniga kirjutatud *Die Deutsch-Balten: Schicksal und Erbe einer eigenständigen Gemeinschaft* (Lüneburg, 1973) on retsenseeritavast teosest palju universaalsema hoiakuga. Oleks oodanud soomlaselt kui mitte-eestlastest-

mittesakslasest uurijalt suurema objektiivsusega käsitlust. Nähtavasti ei ole see aga väljasseisjal sugugi nii lihtne, ikkagi on eestlasel või baltisakslasel, kes on juurtega asja sees, rohkem lootust sünteesi loomiseks. Jaan Undusk ütleb: "Eesti ja baltisaksa moraali kõrval on kodumaa ajalool veel kolmaski, geopoliitiline ühisbalti moraal ning eestlastele ja sakslastele ühine metahistoriliste žestide varamu, millest siitamaani veel suhteliselt tagasihoidlikult ammutatud" (J. Undusk. Ajalootõde ja metahistorilised žestid: Eesti ajaloo mitmest moraalist. — *Tuna*, 2000, nr 2, lk 130). Praegu on nii, et näiteks Burchard Liebergi väga tihe artikkel "Spes mea Christus — Die evangelisch-lutherische Kirche Estlands" (*Lutherische Kirche in der Welt. Jahrbuch des Martin Luther-Bundes*, Folge 32. Erlangen, 1985, lk 82–94) — taas kirjutis, mida nagu A. F. v. Taube ja E. Thomsoni raamatut M. Ketola ei ole näinud — annab tõepoolest avara panoraampildi sõdadevahelisest ja -järgsest kirikust. M. Ketola on aga omaaegsed baltisaksa kildkonna ajalehtede tiraadid tiražeerinud inglise keeles, kohati laskunud insinuatsioonide esitamisse: "Selle info põhjal ei saa teha mingeid kindlaid järeldusi, aga paistab, et kirikujuhtidel oli võimalik mõjutada Ülemkohtu kohtunike otsuseid" (lk 170). Kuna isegi nende seas, kes tegelevad Eesti ajaloo- ga, jääb aina vähemaks saksa keele valdajate hulk, jääb ilmselt Ketola rahvusvahelises keeles teos tolle perioodi kirikulookirjutuse aluseks ja allikaks järgnevateks aastakümneteks ka Eestis, muust maailmast räakimata.

Jerzy Topolski järgi ei ole ajaloo uurimise edenemise peamine eeldus niivõrd allikateabe desifreerimise ja kriitika tehnika viimistlemine, vaid pigem muutused allikavälise teabe struktuuris. Allikavälise teave on olukorra üldhinnang, lähtehoiak, analüüsi lähtekoht. Just see aitab interpreteerida ja mõista ajalooallikat, teeb võimalikuks selle kasutamise. Õnneks ei pea lõpetama pessimistlikult, vaid saab viidata ühele kohalikule uurimusele sama ajajärgu kohta Eesti kiriku elus, mis on samm avatud käsitlusviisi poole.

Anu Kõlari magistritöö muusikateadusest *Eesti luterlik kirikumuu- sika 1930. aastatel: Instituutsioonidest, ideoloogiast ja repertuaarist* — professor Urve Lippuse juhendatud — on hoopis teisel tasemel kui M. Ketola oma. Võiks öelda, see on üks esimesi katseid rakendada kirikuajaloo uurimisel kaasageid arusaamu. A. Kõlari metodoloogiliseks lähtekohaks on Carl Dahlhausi arutlused ja seisukohad muusikaajaloost kui erinevate struktuuride põimumisest ja vastastikustest seostest. Dahlhausi järgi tähendab struktuuriajaloolise meetodi rakendamise muusikaajaloo koostamisel seda, et uurimisobjekti vaadeldakse komplekselt, kirjeldades selle eri komponente: instituutsioone, ideid

ja kompositsiooni(norme) ning tuues välja nendevahelisi seoseid. Samas tekib käsiteldaval struktuuril kokkupuutepunkte ja seoseid ka teiste suuremate ja väiksemate ajalooliste struktuuridega (näiteks suhestuvad muusika- ja mitmesugused sotsiaalinstitutsioonid jne). Kirjeldades ka nende vahel tekkivaid seoseid ja vastastikuseid mõjustusi, saab vaadeldavaid probleeme avada mitmetahulisemalt ja põhjalikumalt.

A. Kõlari töö ei ole ainult muusikaajalooline, vaid väga olulisel määral kirikulooline. Kujutades endast mitmekihilist struktuuri, on kirikumuusika teiste komplitseeritud "ehituste" osastruktuuriks (nt Eesti kiriku ja rahvusvahelise luterliku kiriku osaks või Põhjamaade kirikumuusika või Eesti muusikakultuuri jne osaks). Seega tekib näivalt lõpmatu hulk seoste- ja vastastikuste mõjutuste võimalusi. Ehkki nende esiletoomine avab ajaloolise nähtuse olemuse mitmekülgselt, ei ole kõik seosed võrdselt olulised. Ajaloolase ülesanne seisneb oluliste faktide ja seoste eristamises ebaolulisest, ning tähtsustades esimesi ja kõrvale jättes teisi, koostada oma versioon sellest, kuidas mineviku struktuurid võisid toimida.

A. Kõlar võtab vaatluse alla kaks seostekompleksi. Esimene puudutab kirikumuusikat kui kiriku osa ning teine kirikumuusikat kui osa Eesti üldisest vaimukultuurist kõnealusel perioodil. Töös on analüüsitud kiriku ja kirikumuusika seoseid, ent seda on tehtud kõnealuse kümnenäendi vaimuelu erinevate tahkude kirjeldamise kaudu, võrreldes neid kirikumuusikas esile tulnud ideoloogiliste aspektide ja repertuaariga. Tulemuseks on suurepärase kirjeldus eesti elust ja rahvusliku kirikumuusika loomise püüdlustest tollel ajal, mis on omal kombel rööbitine rahvuslikkuse taotlusega arhitektuuris, nagu seda on kirjeldanud Krista Kodres (K. Kodres. Rahvuslik identiteet ja selle vorm: Sada aastat otsinguid. — *Akadeemia*, 1995, nr 6, lk 1136–1161). A. Kõlari töö põhineb autentsetel allikmaterjalidel, samas annab asjaliku interpretatsiooni avaramal taustal. Jääb loota, et Anu Kõlari uurimus ilmub trükis ning saab laiemalt kättesaadavaks.

Igal juhul on nende uurimustega astunud edasi paar sammukest eesti kirikuloo uurimise teed.

Toomas Paul

KAKS RAAMATUT EESTI KIRIKULOOST

Riho Saard. *Eesti rahvusest luterliku pastorkonna väljakujunemine ja vaba rahvakiriku projekti loomine, 1870–1917.* (Suomen Kirkkohistoriallinen Seuran Toimituksia, n:o. 184.) Helsinki, 2000. 379 s.

Mikko Ketola. *The Nationality Question in the Estonian Evangelical Lutheran Church, 1918–1939.* (Publications of the Finnish Society of Church History, No. 183.) Helsinki, 2000. 361 s.

Hiljaaegu ilmus tänu Helsingi ülikooli teoloogiateaduskonnale ja Soome Kirikuajaloo Seltsile kaks faktirohket käsitlust Eesti kirikuajaloo kohta, mis seni on olnud üsna söötis uurimisvaldkond. Et soomlased tunnevad huvi Eesti ajaloo teemade vastu, on ammu teada; Mikko Ketola töö on järjekordne näide. Ka Riho Saardi uurimus, Helsingi ülikooli teoloogiateaduskonnas kaitstud doktoritöö, on õieti näide Soome-poolsest inspiratsioonist: inseneri- ja teoloogiettevalmistusega, süstemaatilise teoloogia ja kirikuajaloo vahel kõhklev autor tunnistab saatesõnas, et professor Eino Murtorinta ja dotsent Hannu Mustakallio võitsid ta tagasi noorusearmastusele, ajaloole. Ühtlasi liitus autor Soome Teaduste Akadeemia projektiga “Usuelu ja kirik rahvusliku identiteedi murranguaegadel Baltikumis ja Ida-Euroopas”. Paratamatult küsid: kas poleks mõttekas algatada samalaadseid projekte Eestiski, sest olgu tegu rahvusliku või usulise identiteediga, nende olemust saab selgitada ja seletada vaid meid kõiki kujundanud ajaloolisse minevikku tagasi pöördudes ja **kogu protsessi** jälgides, niihästi ajalises kui ka ruumilises, — seega võrdlevas dimensioonis.

Soomes on nii kirikuajaloo uurimise kui ka õpetamise traditsioonid tugevad, üldise kirikuajaloo kõrval sai siin juba 19. sajandi lõpupoole tähelepanu objektiks Soome enda kirikulugu, seejuures mitte ainult luteri, vaid ka ortodoksikirik ning äratusliikumised. Eestis on usu- ja kirikuajaloo vallas meelisaineks olnud vist küll hernhuut, mille diasporaa kujunemist valgustavad Voldemar Ilja ülitäpsed ja põhjalikud tööd, Guntram Philippi mahukas, rohkelt statistikat sisaldav ülevaade vennastekogudustest agraarreformide ajastul, samuti Rudolf Põldmäe Halle-materjalidel põhinevad kirjutised. Meil on nüüdseks Toomas Pauli ülevaatemonograafia Piiblist, keele- ja kirjandusteadlaste tödest

leiab mõndagi luteri kiriku rolli kohta eesti kirjakeele ning -sõna ja rahvahariduse arenguloos. Luteri kiriku enda ajalugu aga, nii nagu teistegi kirikute ja ja sektantlike voolude oma, on uuritud vähe. Martin Lipu omaaegsele kenale *Kodumaa kiriku ja hariduse loole* (1898) on lisandunud vaid lühemaid ülevaatekäsitlusi (Olaf Sild, Jakob Aunver, Konrad Veem); ometi on Eesti arhiivides ja eesti- ning saksakeelse ajakirjanduse aastakäikudes uurijat oodanud lademetega kirikuajaloolist andmes-tikku. Nõukogude ajal oli suuremate arhiiviuuringute ettevõtmine teadagi võimatu, ja usust ja kirikust sai kirjutada üksnes vulgaarkriitilises vaimus. Seni on puudunud sügavuti minevad uurimused, mis aitaksid paremini mõista usu ja kiriku ajaloolist osa ja kohta Eesti kultuuri üldpildis, seejuures kristluse osa eesti looduslähedase talurahvakultuuri muutumises, uue argikultuuri ja mentaliteedi kujunemises.

Kirikulugu on samas distsipliin, mida pole kerge määratleda: ta põimub süstemaatilise teoloogiaga, teisest küljest aga profaanajaloo-ga ja samuti etnoloogiaga (või kultuur- ja sotsiaalanthropoloogiaga), mille üheks huviobjektiks on ju ikka olnud rahva usuolu. Teisalt kompli-tseerib kirikuloolist uurimistööd ikka ja jälle avalduv vastuolu kiriku kui ebatäiuslike inimeste käivitatava sotsiaalse institutsiooni ja tema vaimse lähtealuse-missiooni vahel. Algsed ühise usutunnistuse põhjal koondunud võrdsete usklikte kooslused on pidevalt muutunud — koos ühiskonna struktuuralse mitmekesisuse suurenemisega — keerulisteks süsteemideks, maisteks “asutisteks”, mis põimuvad vürstide, riikide ja rahvaste huvidega, saavad võimu ja raha ihaldavate grupeeringute kokkupõrgete tallermaaks. Ja ikka ja jälle on pead tõstnud protest kiriku ilmlikustumise vastu ja levinud äratusliikumised, taotledes “kivinenud” struktuuride muutmist, kiriku ja tema dogmaatika puhastamist.

Nõnda on olnud lugu ka Eesti kirikuelus. Rootsi ajal ehitati Balti provintssides protestantliku suurriigi valitsuse ja kujuneva kohaliku harit-laskonna ühise tahte najal üles luteri kirik, mis aga Põhjasõja ja balti aadli privileegide kinnitamise järel sai üheks balti aadli autonoomse seisusliku võimustusüsteemi komponendiks. Protestid ja äratusliikumised ei jäänud tulemata, Põhjasõja järel ilmses Balti provintssides luteri kiriku puhastust taotleva saksa pietismi tugev mõju, nii alamate kui ülemate seas võitsid populaarsust vennastekogudused: saksa valgustus-ratsionalismi mõjul hakkasid paljud kirikumehed nägema oma missiooni eelkõige põlisrah-vaste teenimises, nende emakeelse kirjaoskuse arendamises. 19. sajand tõi kaasa uuspietismi, vennastekoguduste enneolematult ulatusliku le-viku ning mitmesuguseid liikumisi hiljem: ilmusid baptistid, irvingla-sed, (Läänemaa) “priiusulised”. Martin Lipp taunis äratusliikumisi, sest need püüdsid inimesi “kirikust lahutada”. Ent ennekõike peitus oht eesti

talurahva ja kohaliku kiriku ühtsusele ikkagi Balti provintside luterliku kiriku kui "härraskiriku" seisuslikus loomuses.

Eestlaste kristianiseerumise aja ja arengu üle on vaieldud; 19. sajandi teise poole eestlane oli igatahes juba unustanud oma vana loodususundi, tema argielus olid kindla koha leidnud luterlikud rituaalid, ent ka vagameelne iseseisev piiblilugemine taluperemeeste-pereisade eestvõttel. Oma muutunud usuliste vajaduste nimel võidi ka kirikule esitada uusi nõudeid.

On üsna loomulik, et koos ühiskonna üldise uuenemise, põlisrahvast alamkihtide mobiilsuse ja rahvusliku emantsipatsiooniga algas ka uut laadi kirikureformiliikumine: see ei tähendanud luterliku dogmaatika ega kiriku kui niisuguse eitust, vaid oli sihitud senise Balti kiriku kui maise seisusliku institutsiooni vastu. Ärkamisajal populaarsust võitev "Eestirahva õiguste" idee kätkes ka õigust oma kirikule, mis vastanuks rahva ja rahvusliku liikumise liidrite ettekujutusele "õigest" usukooslusest. Aga sel moel sattus ka balti kirik tükiaks ajaks rahvuslikpoliitiliste heitluste keerisesse.

"Uue eestlase" võitlus oma kiriku eest ongi Riho Saardi uurimuse teema. Uuendatud kiriku idee levi Baltimail seostab Riho Saard oma monograafias põhjendatult usuelu ülemaailmsete või üle-euroopalike tendentsidega, kasvõi suundumusega kiriku ja riigi lahutamisele. Sisuliselt oli ju ka autonoomsete Balti provintside kirik ikkagi riigikirik — balti *Landesstaat*'i osa ja Vene impeeriumi tasandil tunnustatud Peterburis asuva konsistooriumi kaudu. Kiriku ja riigi suhete uue tõlgenduse kõrval viitab Saard ka Schleiermachi ideede mõjule, rahvakiriku kontseptsiooni arengule ning rahvusluse ja usu seostamisele Saksamaal. "Lunastusajaloolised mõisted nagu usk, äratus, ülestõusmine said rahvuslik-idealistliku sisu. Usuti isamaasse, oodati rahvuslikku ärkamist ja ülestõusmist ja võideldi igavese õiguse eest" (lk 35). Kõik see iseloomustab tegelikult üsna adekvaatselt ka Eestis ja Läti kiriku lugu.

Rahvuslik-kultuurilise arengu üldküsimumustes kõnnib Riho Saard kui mitte-ajaloolasest autor ehk pisut hapral jään, mõnikord nähakse asjatut vaeva algallikate taasavastamisega, kui tegu on ometi probleemide ja aspektidega, mis mitme varasema uurija poolt üsna läbinäritud-interpreteeritud ning ka trükisõnasse juba tee leidnud. Kuid ajastu vaimuelu üht põhimist konfliktisituatsiooni: vastuolu uut ühiskonda loova, eneseteadvusele ärkava eestlase ja saksa pastorkonna esindatud kiriku kui aadli kontrollitud seisusliku institutsiooni vahel — käsitleb autor vajaliku argumenteerituse ja veenvusega. Sellise konflikti olemasolu pole muidugi uudis, aga seda on Saard taas kord "testinud" rohke kiriku-

ajaloolise materjali najal. Saardi uurimus on jutustus ühiskondliku ja kirikliku murrangu aegadest, tema põhiväärtuseks on rikkaliku, enamasti uudse materjali asjalik ja objektiivne esitus. Allikmaterjali on Saard kogunud suure hoole ja usinusega paljudest hoidlatest ja fondidest, samuti ajakirjandusest ja omaaegsest kirjandusest. Peamisteks varasalvedeks on seejuures olnud Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku arhiiv, konistooriumide ja koguduste toimikud Eesti Ajalooarhiivis, Eesti Kultuurilooline Arhiiv Kirjandusmuuseumis; kasutatud on ka arhiive Lätis ja Helsingis. Mõnikord usaldab autor allikat ehk ülemäära, mõnikord on käsitlus ehk liiga detailne; samas on esitatud huvitav ja õpetlik lugeda, sest raamatu kaante vahel on "elu ise, nagu ta oli". Saard ei kõhkle esile tuua oma ajastu avalikkuses käibinud vastakaid ja kiriku-kriitilisi seisukohti, ka 20. sajandi alguse pilapilte. Natuke on märgata tendentsi "asjast mööda minna" vahest Carl Robert Jakobsoni ja tema mõjuka ajalehe *Sakala* puhul. "Kirikumüüride lõhkujana" iseloomustatud Jakobsoni suhtumist balti kirikusse pole aga eriti raske seletada; sugugi mitte usmatu, nägi poliitilist heitlust otsiv Jakobson selleaegses kirikus väga ühemõtteliselt aadli käepikenduseks olevat institutsiooni. Ametliku kiriku "mustakuuliste" teenrite kriitika poolest meenutab Jakobson mõneti deistlikke-panteistlikke kujutlusi hellitanud Kreutzwaldi ja varasemaid valgustajaid üldse. Arvan, et Jakobsoni kihutustöö, küllap põhiliselt avaliku elu ajastuomase ilmlikustumise näide, aitas — kirgi süüdates ja "järelemõtlemist" soodustades — omaltki poolt kaasa rahvakiriku ja eesti koguduste õiguste mõtte levikule.

19. sajandi teise poole ja 20. sajandi alguse keerulistele ühiskondlik-poliitilistele (ja kultuuri-) suhetele mõeldes kisub vägisi ebateaduslikult spekulerima, kas eesti rahva ja seniste valitsevate kihtide konfrontatsioonile võinuks olla alternatiivi, näiteks ühise kiriku kaudu, mis viinuks "rahuliku" integratsioonini põlisrahvastega. Saard ei ole sellise kiusatuse küüsi langenud; ta on väga kaine vaatleja. Omalt poolt arvan, et baltisaksa ühiskond 19. sajandi teisel poolel oli liiga vastuoluline ja enesekeskne eestlaste "vastuvõtmiseks". Majandusliku moderniseerimisega suudeti kohaneda üsna hästi ja vanast pärishärrast sai suhteliselt kergesti ettevõtja; samas aga hoiti visalt kinni vanadest seisuslikest institutsioonidest ja kujunenud suhetest. Ikka veel kolonisaatori mõtteviisiga baltisaksa kihte lohutas idee oma ülimestest. Aegade vältel kujunenud sügav **mentaliteedilõhe** ei tahtnud taanduda.

Samas oli eesti ühiskond ülimalt mobiilne ja valmis endasse ahmima uusaegseid kujutlusi. Eesti keskkihid tõusid küll esialgu pigem hariduse kui majandustegevuse najal ja üheks näiteks sellest on ka eestlastest pastorkond, kelle formeerumisest 1917. aastani on Saard andnud

ammendava ja usaldusväärse ülevaate. “Eesti haritlaskonna” defineerimisel on meie uurijad ikka olnud raskustes, kriteeriumiks ei saa olla üksnes sünnipära, vaid kindlasti ka enesemääratlus ja osalus kujuneva eesti ühiskonna elus, mitte ainult “vanades struktuurides”. Sellist kriteeriumi on rakendanud ka Saard.

“Eesti kannust” võrsunud ja “eestlaseks jäänud” noormeeste enamasti küllalt konarlist teed teoloogiaõpingutest ordinatsioonini on Saard iseloomustanud rohkete andmete najal; ülikooliõpingute vältel tuli sõnuda ennekoike aineliste raskustega, ordinatsioonil põrgati nii mõnigi kord rahvuspoliitilistele tõketele. Saard väidab, et osalt muutus eestlaste ordineerimine lausa üldise poliitilise võitluse osaks. Loomulikult polnud kindralsuperintendentide ja konsistooriumide suhtumine ühene, mitte alati ei olnud kirikuõpetajakandidaadi puhul määrav päritolu või eneseteadvus. Liivimaal oli ametis palju rohkem eestlastest pastoreid kui Eestimaal. Üldine tendents oli siiski suunata eestlased Venemaa eesti asundustesse.

Kokku jõudsid Saardi uuritud aastail (1870–1917) ordineerimiseni vähemasti 102 eesti noormeest Venemaa (seejuures Balti) evangeelse-luterliku kiriku pastoriks (vene-õigeusu koguduste preestriks 115); 1917 oli ametis 69 meest (lk 79–80).

Saard pole mööda läinud ka Tartu usuteaduskonna konfessionalistlikust vaimust mõjustatud eestlastest teoloogide mõtteviisist ja vaimsest nivoost; ta märgib, et Schleiermacheri mõju oli vähene. Saard arvab ka, et eestlastele ei osutunud vastuvõetavaks Tartus 20. sajandi alul domineerima pääsenud liberaalteoloogia (lk 66). Hinnangud on põgusad ja küsimus vajanuks ehk veel kommenteerimist. Kuid arvestagem, et selles raamatus pole Saard ju eesmärgiks seadnudki eestlastest vaimulike teoloogilise maailmavaate sügavamalt käsitlemist. Eestlastest pastorite emakeelse kirjandusliku pärandi järgi otsustades (lk 101–134) avaldus nende uuendusmeelsus eelkõige püüdes seostada neljandast käsus lähtudes kristlikke ideid ja rahvuslust, rahvusmütoloogiat ja ristiusu motiive. Villem Reimani arvates oli eestlaste usutunne niivõrd kokku sulanud rahvustundega, et nende vahele on raske piiri tõmmata (lk 128). “Estomaanilist rahvuslust” tauniv Rudolf Kallaski kujutas oma jutlusteraamatus eesti rahvast Kalevipojana, kes pidi kandma Jeesuse läbi Peipsi järve; koorem muutus kergeks ja selgus, et Jeesus kannab hoopis Kalevipoega oma õlgadel (lk 130–131).

Riho Saardi raamatu teine osa algab “lihtsate” koguduseliikmete enda enam-vähem spontaansete, ehk küll kindlasti rahvuslikust ajakirjandusest inspireeritud väljaastumistega mõisnike patronaadiõiguse vastu. Keskaegne, kuid veel Venemaa 1832. aasta kirikuseaduses sanktsioneer-

ritud patronaadiinstitutsioon püsis Eesti- ja Liivimaal enamikus kihelkondades (eestlaste alal kokku 78 kihelkonnas); Liivimaal oli küll sisse seatud kirikukonvent talupoegade esindajate osalusel, kuid otsustav sõna kirikuõpetaja ametissevalimisel jäi ikkagi aadlikest kirikueestseisjatele. Õigust kaasa rääkida oma kirikuõpetaja valimistel nõuti juba Lõuna-Eesti talupoegade 1860. aastate palvekirjades tsaarivalitsustele, juba sellest ajast hakkasid asjasse sekkuma ka rahvuslikud liidrid ja hiljem esines osalusnõue kõigis eestlaste seast Peterburisse läkitatud petitsioonides ja märgukirjades. Taust oli — nagu Riho Saard sellele põhjendatult tähelepanu juhib — eelkõige hernhuutluse kaudu juurdunud kujutus, et “meie pastor” peab olema hingehoidja (lk 138), mitte ametnik või härra, nagu seda kirikumõisu valdavad, mõtteviisilt enamasti rahvakauged sakslastest pastorid pahatihti olid. Koguduseliikmeid ärritas ka paljude halb eesti keel, mille kohta Saard toob ilmekaid näiteid (lk 124 — “Kümme neitsit võtsid oma lambad ja läksid peigmehele vasta” jm). Eesti keelt ju gümnaasiumides ei õpetatud, Tartu ülikooli eesti keele lektori loenguid külastasid ka teoloogiatudengid harva. Kasvõi ainult keele pärast eelistati eestlastest vaimulikke, kes pealegi olid enamasti talurahvaseisusest. Eelistus polnud muidugi absoluutne ja Saard teab kirjutada nii mõnestki rahvale meelepärasest sakslasest hingekarjastest.

Muide mõisteti nüüd ka saksa pastorite seas iganenud patronaadiõiguse kaotamise vajadust — Saard tsiteerib näiteks Otepää Kauzmanni, kes arvas: “Kristliku armastuse ja rahu säilimise nimel tuleks aga kogu patronaadiõigus Jumala auks ja koguduse heaks ohvriks tuua” (lk 140). Selliseks ajakohaseks ohvriks ei olnud aadel aga suuteline, patronaadiõigus püsis 1919. aastani. Tavalise väite kõrval, et eestlased on kirikuõpetaja valimiseks veel liiga harimatud, kasutati ka konservatiivse teoloogia argumente: pastor on Piibli järgi kogudusele **antud**, ta pole koguduse esindaja (lk 140).

Rahu jäi seega tulemata, algasid kirikutülid, mis siin-seal kihelkondades järjest pead tõstes võisid kujuneda üsna tõsisteks rahutusteks kuni kokkupõrgeteni kohtu- ja politseivõimudega. Introdutsiooni püüti mitmes paigas lausa jõuga takistada. Kirikutülidest 1870. aastast kuni 20. sajandi alguseni saame Riho Saardilt paljudele allikatele tugineva käsitluse põhjal esmakordselt korraliku ülevaate. Kõige ägedamad kokkupõrked leidsid aset ilmselt 1890. aastatel Koerus, Äksis, Põltsamaal, Taageperas ja Apes. Liiga kahvatuks jääb Saardi käsitluses vahest üks varasemaid suuri kirikutülisid, nimelt 1870. aastal Saardes, kus eriti aktiivsed olid Hallikukivi riidevabriku naised ja mehed.

Riho Saardi uurimuse viimased peatükid tõestavad taas kord, kui võrd suur murrang eestlaste kogu vaimses ja poliitilises elus sai teoks

20. sajandi alguskümnenditel. Spontaansed patronaaditülid asendusid nüüd, 20. sajandi alul, poliitilist laadi võitlusega rahvakiriku eest. Saard sedastab ka Eesti kujuneva poliitilise avalikkuse küllaltki suurt huvi kiriku-uuenduse vastu. Reformivajadust ei eitanud enam ka saksa kirikujuhid, kuid nad soovisid hoida algatust enda käes. Muutuse taustaks oli loomulikult poliitilise elu liberaliseerumine 1905. aasta revolutsiooni mõjul kogu Venemaal ja tsaristliku autokraatia ümberkujundamine konstitutsiooniliseks monarhiaks, mille tõttu võis loota (jah, vähemasti loota) seaduste muutmisele riigiduumade kaudu.

Samas selgub Saardi uurimusest, et vaba rahvakiriku mõiste põhjalikumat teoreetilist käsitlust on eesti teoloogide ja reformiprojektide autorite kirjutistest vaevalt leida. Üheks keerukaks küsimuseks oli: kas **rahvakirik** tähendab ühtlasi **rahvuslikku** kirikut?

Esimesteks "hüüdjateks häälteks" kirikureformi kavandamisel nimetab Saard õigusega Jakob Hurta ja Ado Grenzsteini. Jakob Hurt — suurim eesti rahvuslastest kirikumeeste seas — pole rahvakiriku probleemi küll kusagil kompaktselt käsitlenud; tema kõnedesse-kirjutustesse laiali pillatud mõtteid kohaliku kiriku kohta pole ka Saardil kerge olnud interpreteerida. Ise arvan — ja see Saardi arvamustest ehk nii väga ei lahknegi —, et Hurdal, tõsiusklikul mehel, keda liiati olid Tartu ülikoolis oluliselt mõjutanud ortodoksse-luterliku vaimuga õppejõud, oli raske näha Jakobsoni kombel balti kirikus vaid maist seisusinstituutsiooni. Kui Hurt väitis, et luteri kirik on meie "vaimne ema", mõtles ta ikkagi ennekõike protestantliku kiriku üldmissioonile, aga teisalt ka kohaliku kiriku ajaloolisele rollile eesti keele ja kogu kirjakuultuuri edendamisel. Ometi on Hurt mujal nimetanud sakslasi kolonisaatoriteks, kes aegade vältel pole suutnud rahva elusse sulada, ja vihjanud sellele, et kohalik kirik on "üks suure ulatusega misjonijaam"; nüüd aga on koitmas aeg, mil ajaloolised kultuurimissioonid kujundatakse ümber "rahvuslikkudeks kultuuripõldudeks" (*Jakob Hurda kõned ja avalikud kirjad*. Toim. H. Kruus. Tartu, 1939, lk 162). Paratamatult pidi Hurt kui põhimiste rahvuslike organisatsioonide juht kokku pörkama oma ametivendade umbuskliku, isegi lausa vaenuliku suhtumisega eestlaste rahvuslikku emantsipatsiooni.

"Majanduslikult vabade rahvuslike rahvakirikute projekti" isana on Saard esile tõstnud Ado Grenzsteini, nimelt tema kirjutiste alusel sajandilõpu *Olevikus*, eelkõige aga valitsevaid kirikuringkondi pahandanud brošüüri *Herrenkirche oder Volkskirche?: Eine estnische Stimme im baltische Chor* silmas pidades (ilmus Tartus 1899. a, ainult saksa keeles). Rohkelt ajaloolist materjali sisaldava, väga poleemiliselt-pateetiliselt kirjutatud raamatu idee oli kiriku demokratiseerimine (kogudusteliikme-

te võimalikult arvukas osavõtt pastorivalimistest, sinoditesse ilmikliikmed, kirikumaksude reform jm). Senine balti kirik kui "sakslaste eelpost" tuli Grenzsteini järgi likvideerida ja asemele luua rahvakirik, mis tema käsituses oli ühtlasi ühemõtteliselt **rahvuslik kirik**; moodustada tulnuks sakslaste, eestlaste ja lätlaste kirikud oma konsistooriumide, sinodite ja isegi õppeasutustega (Grenzstein 1899: 144–187).

Saard näitab, et erilist vaimustust eestlastest pastorite hulgas (sakslastest muidugi rääkimata) Grenzsteini raamat ei äratanud, pigem suhtuti sellesse kahtlevalt. Autor sedastab ka eesti kirikuõpetajate teatud passiivsust võitlustes kirikureformi eest ja väidab, et aktiveerumine toimus alles pärast 1905. aasta revolutsiooni uue pastoritegeneratsiooni tulekuga. See ei tähenda, et vahepeal poleks kirikureformi arutatud või selle eelnõusid esitatud; eriti soodustas seda nn kubermangunõupidamiste korraldamine valitsusvõimude poolt. Erinevaid reformiprojekte on Saard üsna üksikasjaliselt iseloomustanud. Vaba rahvakiriku põhimõtete formuleerijate liini kuulusid tema kokkuvõtte järgi Hurt, Grenzstein, Sitska, Irbe (hiljem Läti piiskop), Reiman, Nigol ja Köpp (lk 314).

Ent kubermangunõupidamistele ja duumadele esitatud uue kiriku-seaduse eelnõud ei saanud teoks. Otseste tulemusteta jäi ka juba pärast veebruarirevolutsiooni 1917 korraldatud Eesti esimene kirikukongress, mida Riho Saard on nimetanud senise reformitegevuse kõrghetkeks. Uut kirikut veel ei loodud, kuid üsnagi suure põhimõttelise tähendusega oli otsus "Eesti evangeeliumiusu kirik on vaba rahvakirik kodumaal ja asundustes" (lk 301).

*

Mikko Ketola alustab oma monograafiat sealt, kus Saard lõpetab; käsitlus algab 1919. aastal kokku tulnud teise kirikukongressiga, millega kiriku-uuendus tegelikuks sai; tema uurimus on Saardi omale temaatiliselt lähedane, ehk küll kitsam; tuumaks on rahvuslikud võitlemised kiriku sees ja ümber iseseisvunud Eestis. Kuid loomulikult ei saa autor mööda ka ajastu poliitilisest olukorrast, samuti Eesti kiriku sisemise arengu üldisematest küsimustest. Ka Ketola raamat on väga andmerohke; isikuid, sündmusi ja protsesse püütakse laialdase allikmaterjali najal valgustada võimalikult mitmekülgselt ja objektiivselt. Taas on tegu soliidse objektiiivse uurimusega traditsioonilisele ajalookäsitusele omases vaimus. Uurimus toetub hoolsale tööle Eesti, ent ka Saksamaa ja vähemal määral Soome ja Rootsi arhiivides; ulatuslikult ja tulemusrikkalt on kasutatud eesti ja baltisaksa ajakirjandust. Kirjanduse nimistu on pikk.

1919. aasta septembris, kui teine kirikukongress aset leidis, oli olukord Eestis veel pinev, Vabadussõda kestis. Kuid bolševikud olid juba taganemas, saksa võimu kehtestamist taotlenud *Landeswehr* võidetud, eestlaste rahvustunded ja omariiklustahe kõrgpunktis. Eestlaste asual oli loodud ühtne Eesti Evangeeliumi Luteriusu kirik, mis hõlmas 127 kogudust kokku 920 000 hingega. Samas ei suutnud baltisaksa pastorid, ikka veel Eesti kleruse enamus, esialgu kujutledagi loobumist juhtivast rollist kohalikus kirikus. Nagu selgub Ketola küllalt üksikasjalisest kongressikirjeldusest, andsid nad siiski küllaltki kergesti alla; ilmikute osaluse tõttu oli eestlastel kongressil enamus. Loomulikult mängis kaasa üldine poliitiline situatsioon riigis, paratamatuse tunnetus, valitsuse aktiivne toetus eestlastele. Kehtestati uus põhikiri, kindralsuperintendent Wilhelm Kentmanni asemel valiti piiskopiks Jakob Kukk, konsistooriumi koosseis sai eestiline.

Ketola uurimuse abil võime ka veenduda, et tegelikus elus kaldus Eesti **rahvakirik** — eri rahvustest liikmete ja vaimulike usuühtsusele vaatamata — ikkagi kujunema **rahvuskirikuks**. Grenzsteini proponeeritud jaotus kippus teoks saama. Moodustati omaette saksa (ja rootsi) praostkonnad oma sinoditega, mida üks aktiivsemaid baltisaksa kirikutegelasi, praost Konrad von zur Mühlen, 1923. aastal kvalifitseeris nii: uue ajastu tunnuseks on eraldi saksa kirik Eestis (lk 72). Saksa praostkond hõlmas umbes 15 000 liiget peamiselt Tallinnas, Tartus, Pärnus ja Narvas. Ketola jälgib ka väikelinnade saksa koguduste (või kogudusesiseste saksakeelsete gruppide) püüdlusi ühineda saksa praostkonnaga ja nende konflikte konsistooriumiga. 1925. aastal vastu võetud detsentraliseeriva iseloomuga usuühingute seadus ning kultuurautonoomia seadus näisid pakkuvat võimalusi täiesti autonoomse saksa kiriku loomiseks Eestis; ideel leidis pooldajaid ja vastaseid nii sakslaste kui ka eestlaste hulgas. Ometi juriidiliselt iseseisev saksa kirik Eestis, ilmselt ka pooldajate enda kõhklaste tõttu, teoks ei saanud. Tahaksin lisada Ketola esitatud mõtetele ja faktidele: uuendatud kirik, nagu eesti ühiskond üldse, päris 19. sajandilt sellesama vana baltisakslaste ja eestlaste mentaliteedilõhe, millest oli juba juttu Riho Saardi monograafiaga seoses. Iseloomulik on Ketola tsiteeritud aktiivse kirikutegelase, Berliini ja Tartu ülikooli õppejõu Werner Gruehni veendumus, et sakslaste 13. sajandist alguse saanud "Balti missioon", (õige) kristluse ja lääne tsivilisatsiooni levitamise ülesanne, pole lõppenud, vaid jätkub ja peab jätkuma (lk 217). Sama mõtteviisi näib kajastavat Ketola järgi saksa praostkonnas levinud kujutlus, et eesti kogudusi tuleb **kaitsta** liberaalteoloogia, sektantluse jm halbade mõjude eest. Vabameelsed voolud levisid eesti vaimulikkonnas ju tõepoolest, otsiti õiget "protestantismi

vaimu", mis harmoneeruks eesti rahvuslusega. See polnud vastuvõetav ka eesti konservatiivsematele teoloogidele, ammugi siis sakslastele, kes toetasid kindlalt luterlik-ortodokssset suunda. Kuid millegipärast ei mõistetud eesti kirikuringkondades ega laiemas avalikkuses, et ikka veel vajatakse hooldust ja abi. Saksa ja eesti vaimulikkonda eristas ka orientatsioon: sakslastel Saksamaa "emakirikule", eestlastel pigem usukaaslastele Soomes ja Rootsis. Mõttelaadi erinevus taastootis rahvuslikku meelsust ja põhjustas vastastikuseid süüdistusi natsionalismis.

Nõnda ei jäänud tulemata üha uued konfliktid ühises kirikuorganisatsioonis; arusaamatusi õhutas tagant eesti avalikkuse ja ka riigivõimu umbusklik hoiak baltisaksluse suhtes, mida me oma kirjasõna ja suulise traditsiooni põhjal küllalt hästi tunneme ja mis Ketolalegi paljudest allikatest "vastu vaatab". Rahvuslusele taandatavate konfliktisituatsioonide kirjeldamisele ongi pühendatud suurem osa Ketola tööst.

Kõige teravam, ka rahvusvahelist tähelepanu pälvinud kokkupõrge tekkis katedraali — Toomkiriku — pärast. Tänapäeval tundub ehk üsna mõistetavana Tallinna eesti praostkondade sinodil 1921. aastal sõnastatu: Tallinna eesti kogudustel on 90 000 liiget, nende käsutuses on Kaarli, Jaani ja Pühavaimu kirik; saksa kogudustel on vaid 7000–8000 inimest, kasutada aga pealinna kolm suurimat kirikut: Oleviste, Niguliste ja Toomkirik. Esmalt esitatud pretensioonist Olevistele eestlased küll loobusid, kuid paratamatult jäi päevakorda Toomkiriku, endise peakiriku ning Eestimaa rüütelkonna ja kindralsuperintendendi baasi kuuluvus. Pretensioon, et sellest peab saama eesti piiskoplik kirik, tundub loogiline.

Toomkiriku kuuluvus osutus aga valusaks probleemiks, sest saksa kogudus ei olnud mingil juhul nõus pühakoda loovutama, ka mitte pakutud võimaluse korral jätkata samas kirikus ühtlasi oma saksakeelseid jumalateenistusi. Mahukas osa Ketola tööst on lausa detailne, seejuures võimalikult erapooletult kirjutatud raport Toomkiriku ümber toimunud: eestlaste ja sakslaste, tähendab, piiskopi ning konsistoriumi ja teisalt Toomkiriku koguduse ning saksa praostkonna ja õieti kogu saksa kogukonna heitlemistest juriidiliste-ajalooliste argumentidega õpetatud advokaatide abil, läbirääkimistest ja vastastikustest süüdistustest, ning kodu- ja välismaise avalikkuse reaktsioonist sündivale.

Dramaatilise pöörde tõi vaidlustesse aastal 1925 — niisiis just kultuuriautonomia kehtestamise aastal — avaldatud siseminister Karl Einbundi dekreet, millega Toomkirik likvideeritud Eestimaa rüütelkonna varana kuulutati riigi omandiks. Sakslastel oli muidugi võimalus dekreet riigikohtus vaidustada, kuid õigust ei saadud. Asi lõppes paljude meelet lausa skandaalselt: 19. veebruaril 1927 murdis politsei

siseminister Sootsi korraldusel Toomkiriku ukse luku ja pühakoda võeti üle jõuga. Olgu märgitud, et saksa koguduse esindajad olid küll kohale kutsutud, kuid ei ilmunud. "Sissemurdmine" oli šokk kogu baltisaksa üldsusele; juhtiva baltisaksa ajalehe *Revaler Bote* toimetaja Axel de Vries avaldas teate sellest leinaraamis ajalehes. Kohtus oma ajalehe tooni ja leinaraami kohta seletust andes ei taganenud de Vries hinnangust, et tegu oli brutaalne. Tundub ehk kurioossena, et de Vriesile mõisteti kuuaegne vangistus ja 100 krooni trahvi.

Šokeeritud oli ka Saksa saadik. Ka Saksamaa ajakirjanduses tunti Toompea saksa koguduse kurvale saatusele kaasa. Uut pahameelt tõid Toomkiriku renoveerimiskavad ja soov kirikuseintelt maha võtta aadlisuguvõsade vapid — plaan, mis õnneks teostamata jäi.

Mõlemad pooled, ütleb Ketola selle loo kokkuvõtteks, eesti kirikujuhatus ja Toomkiriku saksa kogudus, olid kangekaelsed ega tunnistanud mööndusi (lk 211); edaspidi püüdis baltisaksa praostkond suhelda piiskopi ja konsistooriumiga nii vähe kui võimalik.

Üks põnevamaid peatükke Eesti kirikuloost kahe sõja vahel, millest praegune eesti üldsus vist väga palju ei tea, on Ketola ammendavalt ja üksikasjaliselt kirjeldatud teine "suurkonflikt", mille tõi kaasa baltisakslaste nn Luteri Akadeemia, seega siis alternatiivse teoloogilise kõrgõppeasutuse rajamine Tartusse vana ja auväärse Tartu ülikooli kõrvale. Asutamist toetasid mõned Saksamaa organisatsioonid, ametlikult oli rajajaks sakslaste Akadeemiline Luteri Selts, kelle taotluse haridusminister Jaan Piiskar augustis 1931 kinnitas. Ketola rõhutab, et asutamise motiivid olid ühelt poolt praktilised (soov õppida saksa keeles), teisalt ideoloogilised-poliitilised; taustaks oli baltisaksa teoloogide rahuolematus Tartu ülikooli eestistunud usuteaduskonna akadeemilise taseme ja vaimuga. Eespool juba mainitud Werner Gruehni arvates oli teaduskond lahti ütelnud kindlast luterlikust konfessionaalsest alusest (lk 225). On loomulik, et sellised hinnangud ärritasid omakorda eesti üldsust ja et üliõpilased ning suur osa vaimulikkonnast nägid uues õppeasutuses saksa natsionalismi avaldust. Luteri Akadeemia tegelik avamispäev tõi kaasa Tartu eestlastest teoloogiatudengite ägeda protesti, oli karta isegi füüsilisi kokkupõrkeid. Samas oli Saksa saadiku ja valitsuse hoiak ettevaatlik.

Luteri Akadeemia jäi püsima ja huvitav on ehk märkida, et selles õppis Ketola andmeil ka hulk riigisakslastest noori. Natsirežiim nägi seda hea meelega.

1930. aastate alguseks tekkinud ja Ketola teoses peaaegu totaalsena kujutatud usalduskriis luteri kiriku eesti ja saksa vaimulike vahel leevenes alles Konstantin Pätsi autoritaarsusele suunduva valitsuse ajal,

mil piiskopiks sai manalasse varisenud J. Kuke asemel Hugo Bernhard Rahamägi. Tema oli hoopis leplikum ja koostööaltim.

Ketola raamatu lõpuosas on käsitletud eesti "piiskopikriisi" (ajendiks teatavasti Rahamäe abielulahutus) ja sakslastest pastorkonna ümberasumist Saksamaale 1939. aastal. Selle tagajärjel jäid oma õpetajast ilma ka paljud puht-eesti kogudused: Ketola andmeil olid Eesti 213 pastorit sellal 56 sakslased, neist teenis eesti kogudustes 30. Eesti ajakirjanduse iroonilised vihjed hingekarjastele, kes nüüd oma karjad maha jätavad, näitavad, et eesti avalikkuse reaktsioon ei olnud just heatahtlik ega mõistev.

Ketola arvab — ja temaga tuleb nõustuda —, et alles *Umsiedlung* tõi kaasa Eesti kiriku täieliku eestistumise.

Oma töö lõpus tsiteerib Ketola üht ekspraost Konrad von zur Mühlени kirja 1930. aastate lõpult: üliiraske oli lahkuda oma kodumaalt, kuid see oli Jumala tahe. Resigneerunult märgib vana kirikutegelane, et niisiis oli kätte jõudnud aeg, mil ühele 700-aastasele loole tõmmati kriips alla (lk 325).

*

Riho Saardi ja Mikko Ketola kirikuloolised monograafiad aitavad täita üht olulist lünka Eesti kultuuriloos; arvan, et nende raamatute eest tuleb aina tänulik olla. Mõlemad uurimused toovad rikkalikult käibesse vähetuntud või hoopis uudseid fakte, aspekte, mõtteid, avardavad meie minevikupilti ja soodustavad oma rahvusliku ning usulise identiteedi mõistmist. Ühtlasi õhutavad nad ka edasi mõtlema, ootama ja soovima edasisi süvauuringuid kasvõi nende probleemide osas, mida autorid on mõnevõrra puudutanud, kuid mida neil oma temaatika raamides püsides ei olnud võimalikki laiuti või sügavuti arutada. Mõtlen näiteks eesti vaimulikkonna teoloogilist taset ja maailmavaadet, teisalt rahva usuelu ja mentaliteeti, ka teisi kirikuid ja äratusliikumisi.

Ea Jansen

VÄITLUS

Vello Helk, "Kas Eesti Vabariik on 83-aastane?" — *Akadeemia*, 2001, nr 2, lk 273–299; Jaan Isotamm. Järelsõna Vjatšeslav Šironini artiklile "Eesti KGB likvideerimine". — *Akadeemia*, 2001, nr 3, lk 485–488.

Peeter Olesk:

Lugenud Jaan Isotamme saatesõna tema tõlgitud katkendile Vjatšeslav Šironini raamatust läbi mitu korda — nagu ka Vello Helgi artikli "Kas Eesti Vabariik on 83-aastane?" —, oleksin näinud meelsasti, et mõlemad oleksid olnud mõnes asjas järelemõtlikumad. Kirjutan nimme "mõnes", sest näiteks küsimuses, kuidas suhtuda 20. augustisse 1991, olen ma Vello Helgi ja Jaan Isotammega täiesti sama meelt. Eesti Vabariigi iseseisvus kodumaal jätkus alates maksvast põhiseadusest, s.o 3. juulist 1992.

Kuid ma ei arva nagu üks Jaan Isotamme sõber (lk 487), et "täielikult usaldatavad selles suhtes [KGB probleem — P. O.] on 30-aastased ja nooremad oma muudest vigadest hoolimata, sest sovetiaja lõpus enam koolilapsi ei värvatud. Ent neil puudub ka igasugune huvi selle probleemi vastu, mis neid otseselt ju ei puudutanud."

Need noored, keda KGB andmestik esitab värvatuna aastast 1988, on praegu umbes 35 või alla selle. Võimalik, et mõni neist on kantud andmestikku tagaselja, s.t nad on küll värvatuna fikseeritud, kuid tegelikult ei ole nad nõusolekut koostööks andnud. Usutav, et need isikud pole seni KGB kasuks töötanud ega kavatse teha seda ka edaspidi, ent nad on siiski santažeeritavad seni, kuni pole selge, kes mängis nad värbamiseks ette.

Nende inimeste tunnistustest see välja ei tule, pealegi ei pruukinud niisugune soovitaja ise KGB kaastöötaja olla. Oluline on ahel: KGB vajadus selliste inimeste järele — KGB ohvitser, kelle ülesandeks oli vestelda soovitajaga — soovitaja — värbamiseks sobiv nooruk. Kui soovitaja otsustas, et tema vaateväljas KGBle sobivaid kandidaate pole, võis ta päästa paljusid. Kui ta aga oli näiteks arg, võis ta tagaselja esile lükata tudengi, kellega otseselt enne 1991. aastat rääkida ei jõutudki, kuid keda võidi üsna järjekindlalt jälgida. Minu seisukohalt on nendel

juhtudel süüdlaseks just **soovitaja**, kelle enda tegevus muide ei tarvitse olla dokumenteeritud.

Aga ka nendest, kes olid 1988. aastal oma värbamisest teadlikud, ei olnud ilmselt veel keegi saanud erilist väljaõpet (v.a näiteks ajateenistus Nõukogude Armees eriväeosades), milleks kulub aastaid. Osa neist võis ennast Kaitsepolitseile üles anda ja on järelikult salastatud. Kas nad on oma südametunnistusega klaarid? Usun seda siis, kui see oleks näha, kui enesetunne annab tõeale järele. Ei pea kahetsema alati, kuid ka kahetsus on tegu ja järelikult peab olema nähtav.

Mida me aga ootame lastelt, kes saavad täisealiseks ja võivad asjade üle iseseisvalt otsustada ehk alles mitme aastakümne pärast ning peavad vahest alles siis võtma seisukoha oma vanema koostöö suhtes KGB või ükskõik millise teise okupatsioonikorra tagakiusamisorganiga? Olen rääkinud kahe inimesega, kelle isa on avalikustatud agent, s.t isik, kes on Eesti Vabariigis varjunime peidust nimepidi välja toodud; mida nad reaalselt tegid, seda ei ole siiani süstemaatilisel uuritud. Üks sai sellest teada aastaid pärast isa surma, teise isa elab tänini. Kumbki neist polnud rääkinud oma lapsele midagi, mõlemal tuli täita ülesandeid, mis on seotud välismaaga (mitte ainult konkreetsete ülesannetega raja taga, vaid ka soovitude andmisega teiste kohta välissõidule lubamiseks). Olen selgitanud, et kui teie isa tegevuse tõttu keegi kannatanud ei ole, siis, kahetsedes küll tuntud inimeste kollaboratsiooni (mõlemad on professorid), ei oskaks ma kummalegi kriminaalkuritegu ette heita (kuni KGB ja analoogiliste asutuste tegevus ei ole Eesti Vabariigi territooriumil kuritegelikuks tunnistatud). Kui keegi aga on kannatanud, siis on kollaborandi kahtlustamine kriminaalkuriteos põhjendatud sõltumatult sellest, kuidas käitub või käitus kannatanu. Kannatanule on andestamine alati jõukohasem, kaabakas ei saa andestamisest kunagi aru.

Seda, et KGB on Eesti kohal või eestlaste keskel igaveseks needuseks, ma ei arva. Siduda seda needust aga kadunud põlvkondade loomuliku surmaga on vähemasti naiivne. Ühes Eesti kõrgkoolis töötab professorina isik, kes värvati KGB kasuks oma ideoloogia tõttu. S.t KGBle oli vaja sellise ideoloogia kandjat. Isiku akadeemiline karjäär algas Eesti Vabariigi taassünniga samal ajal ja ta on praegu veel noor, alla 40. Kuni emeriteerumiseni õpetab ta uusi haritlasi kauem kui veerand sajandit. Oma loengutes ta oma agendielust ilmselt ei räägi, pole see koht ja aine. Ja ometi elab ta kaksikelu ega saa minu arust kasvatada tudengeis seda ausust, mis on teadlase esimeseks tunnuseks. Kuivõrd on prof. Juhan Tuldava rohkem ohtlik, kui see temast rohkem kui 40 aastat noorem humanitaar, samuti tuntud perekonna liige? Mäletan hästi, kuidas Madis Kõiv ütles tollal, kui arutati Juhan Tuldava

valimist emeriitprofessoriks, et ka emeriitprofessoriks valitakse teaduslike teenete eest ja kui neid pole kahtluse alla seatud, siis teaduseväliste kategooriate sissetoomine on eksitav. Minu vastuväide oli, et eetika on õppejõutöö sisene ja mitte väline kategooria. Salgamata, et omast kohast on Madis Kõivul õigus, usun kummatigi, et probleemi kaastööst KGBle jms ei lahenda mitte aeg või järgmine või ülejäämine põlvkond, vaid konkreetne uurimistöö iga kahtlustatava isiku suhtes, ja kui kahtlustused leiavad kinnitust, siis on kaksipidi käitumine KGB kaastööliste suhtes uueks probleemiks. Ma ei tunne ühtegi nõukogudeaegset Eesti dissidenti, kellel seda probleemi ei oleks. . .

Kui palju on meil oma kahtlustuste kinnituseks tõestusmaterjali? Jaan Isotamm arvab (lk 486–487), et vähe. Seda on siiski rohkem, kui tema kirjeldab. Nimelt on olemas ka hulk bibliograafiliste kaartide suurusi kaarte, mis võiksid pärineda mingist abikartoteegist ega oma iseseisvat jõudu — ent aitavad orienteeruda. Üks niisugune väidab, et vastav õppejõud oli aastast x kui varjunimega usaldusisik blokeeritud. Miks, tuli välja mujalt: sel aastal valiti ta teaduskonna partorgiks. Kaart ei ütle silpigi selle kohta, millal temast usaldusisik sai, mida ta tegi ja millal ta deblokeeriti, kuid ta annab mõningaid otsi. Kuidas seati KGB fakti ette, et nende meest — antud juhul ei maksa feministidel pahandada, tegemist on tõepoolest mehega, — ei saa nad ise mõnda aega kasutada, sest ta on NLKP käsutuses? Sellel mehel ei olnud eriala mõttes dublante; kui KGB oli kasutanud teda spetsialistina, pidi kogu suund seisma. Meil on seni rõhutatud seda, et teatava astme NLKPlastega KGB enam opereerida ei saanud. Aga **enne** seda ja **pärast** teatavalt astmelt, näiteks teaduskonna partorgi kohalt tagasitulemist?

Ka väljasõidudokumentidest annab kannatlikumal lugemisel rohkem järeldada. Kui minu ema Maja Olesk (1909–2000) 1960. aastate algul taotles luba sõita külla oma Rootsisis elavale õele Minni Viirmani-le (1911–1964), vestles kohalik piirkonnavolinik, nõukogude miilitsakapten, kes elas üle tänava, kahe meie majanaabriga. Kumbki neist, üks tehasetöoline, teine majahoidja, ei vastanud venelasest miilitsamehele dissidentlikult, mis see teie asi on, aga ei üks ega teine vastanud midagi sellist, mis oleks teinud emale kahju. Kui ma sellised inimesed jätaaksin rahule, siis ma ei oskaks rahule jätta neid, kes väitsid vastupidi, et seda või teist ei tohi välismaale lubada. Allikakriitiliselt tekib muidugi küsimus, kui võrd tohib sel puhul usaldada küsitelja omapoolset kirjapanekut või selle referaati, sest see on kindlasti midagi muud, kui oleks küsitletu omakäeline kirjapanek. Ent see küsimus muutub teravaks just siis, kui küsitletu on avaldanud midagi kõnealuse kahjuks.

Mõned põhimõttelised küsimused on aga lahendatavad kaugelst suuremas mõõtkavas kui Eesti-Vene suhted. Siiani on rehabiliteerimata (või siis ümber hindamata) paljude teiste hulgas kõik need, keda nõukogude võim käsitas alates 1941. a suvest "kodumaa reeturitena" ning Nürnbergi protsessi otsuste "valguses" "sõjakurjategijatena" ja kes jäid nõukogude võimu poolt tabamata. Neid inimesi jälitati paguluses kuni nende surmani ja nende Eestis elavaid sugulasi jälgiti seni, kui KGB võim avalikult kehtis. Kes neist on elus — pühitsematu lihtsameelsus on uskuda, et toimikud nende kohta oleksid lõpetatud. Tahan öelda, et jälitusmaterjali nende inimeste kohta, järelikult ka vastavat agentuurandmestikku, tuleb otsida ka Venemaast kaugemalt — Soomest, Rootsist, Saksamaalt, Kanadast, Ameerika Ühendriikidest, Austraaliastki.

Nii et — "ehkki on hästi teada, et 9/10 KGBst tegeles oma riigi elanike järele luuramisega ja nende terroriseerimisega" (lk 485), on täpsem öelda, et KGB jälitas nii neid, kellel oli okupeeritud kodumaalt kontakte väljaspoole, kui ka neid, kes elasid, paljud kuni surmani, paguluses. Ei ole sattunud lugema mitte ainumastki KGBd puudutavat sellekohast üllitist, mis pühendatuna "välisluurega tegelevale Esimesele peavalitsusele" (lk 485), sisaldaks usaldatavat tõtt, ent ei usu, et sellise kirjutaks alles keegi x-põlvkonnast. Sellise kirjutab asjatundja.

Tähtveres, 15. märtsil 2001.

Lauri Vahre. Kas tindipotiloom on olemas? — Akadeemia, 2000, nr 12, lk 2630–2646.

Rein Ruutsoo:

FILOSOOFIA JA RETOORIKA PIIRID

"Kes väidab, et ta on leidnud [filosoofiale] mingi kindla toetuspunkti, mis on enam kui isiklik usk, on sulii" (lk 2638).

See lausa pealkirjaks sobiv lausung, milles väidetut ma ei jaga, on suuresti inspireerinud kogu alljärgneva kirjatöö. Rõhutaksin siiski, et küsimus polegi mitte niivõrd kelleski konkreetselt, vaid pigem nähtuses, vaimses voluntarismis, mis hakkab levima poliitikast ka kultuuri ja selle ühte kõige saastamistundlikumasse piirkonda, mida tähistakse ka sõnaga "filosoofia".

Mingis mõttes on kõik inimesed "filosoofid" ning seetõttu vabad osalema ka seda liiki "keelemängudes" nagu filosoofiline esse. Filosoofilise esseistika žanri piirid on üsnagi seadmata ja samas inspireerivad. *Akadeemia* veergudel kujundab Madis Kõiv hiilgavalt "mõttevooluliselt" arutlevat filosoofilist kultuuri ka Eestis.

Vabadus aga ei tähenda, et poleks filosoofilisi diskursusi ja filosoofilist kultuuri. Filosoofia, teoloogia, kirjanduse ja muidu sõnutsemise vahel on ikkagi mõtet vahet teha, seda vähemalt püütakse, millega seoses tänapäeva filosoofias on tavaks rõhutada olemuslikku erinevust "häälitsemise" ja mõtlemise vahel. Filosoofia "needuseks" aga jääb selle avatus kõigile, demokraatlikkus, ja sellest johtuv "harivate vestluste" kalduvus degradeeruda kultuurikeskkonna "saastamise" suunas. See tähendab, et sõnad kaotavad tabatava tähenduse, mõttearendused asenduvad deklaratsioonidega ja erimeelsus arrogantsusega, kuni selleni, et ühe suletõmbega tehakse küsitavaks kogu filosoofia pingutused paaril viimasel sajandil, kui mitte kogu filosoofia. Nii see paraku on, paistab. Ei kujutaks ette, et samalaadne deklaratsioon võiks ilmuda mõnel soliidse filosoofilise kultuuriga maal, nagu näiteks Soomes, mõne esindusajakirja veergudel. Filosoofiat võib kaitsta vaid selle pidev eneserefleksioon, milles keskne osa on argumenteerival diskussioonil.

POPULAARFILOSOOFIA POPULARISEERIMISE PIIRID

Lauri Vahtre kirjatööl "Kas tindipotiloom on olemas?" on selgeid pretensioone arendada just filosoofilist diskursust. Kui Vahtre piirduks vaba esseistikaga, siis nähtavasti tuleks leppida sellega, mida tal pakuda on. Avaldamine jääks peamiselt toimetuse ja Vahtre asjaks. Kuid Vahtre tekst tõukub filosoofia ajaloo käsitlusest ja üritab lülituda selle üsna kindlasse diskursiivsesse kaanonisse/žanri — ja kasutada selleks ka vormiliselt analüütilise filosoofia sõnavara.

Probleem pole selles, et kellelgi "lipsab suust" rämedusi, vaid reflektiivsuse nihetatuses. On juhtumeid, mis muudavad sellise nihke hästi nähtavaks ja sobivad seega üldisemaks diagnoosiks. "Referatiivsel-tutvustaval" ja kommentaatorlikul žanril jääb Eesti noores kultuuris nähtavasti oluline roll täita, kuid selle kultuurisõbralikuna püsimine eeldab vähemalt kolme lisatingimust. Retseptioon peab tõsikindlates seikades olema korrektne, viitama inspiratsiooni allikatele ja kasutama sisemiselt koherentset keelt. Mis aga peamine — tänapäevane, mittespekulatiivne filosoofia on loobunud pretensioonist "tõele", kuid on seda tähelepanelikum argumenteerimiskultuuri suhtes. Võib isegi öelda, et just viimases seisneb filosoofia peamine panus XIX–XX sajandi kultuu-

ri. "Uute tõdede" postuleerimine pole enam uus tulemus — nende sisu saab vaid ümber formuleerida ja järelikult olla vaid epigoon. Arutlemisuskust treenitakse ülikoolis seminaritööde kirjutamise abil. Tööd, mis neid nõudmisi ei täida, ei kuulu vähemalt ülikoolihariduse andmisel arvestamisele.

Arusaam, nagu arvanuks Platon, et "meeled petavad", et väitest *esse est percipi* on solipsismini vaid "kukesamm" (või järsku see ongi solipsism?), või et Kant eeldas, nagu väljendaks *Ding an sich* mingit maailma "sügavamat olemust", ja oletas, et sel "puuduvad omadused" (lk 2638), jne, viitab tõsiasi, et nende filosoofide probleemi-asetus ja tähtsus on jäänud autorile kättesaamatuks. Niisugused konstruksioonid nagu "terminoloogiline otsus" (lk 2633), "eksitav nähtumus" (lk 2632), Kantile "empiirilise järelduse" omistamine põhjuslikkuse üle arutamisel jne näitavad, et autori filosoofiaalne keelepädevus on väga küsitav.

Muidugi, kedagi ei saa keelata loomast "oma keelt" või idiolekti. Mõned filosoofiad käsitlevad selle loomist filosoofilise innovatsiooni keskse mehhanismina. Aga see keel ei saa väga oluliselt lahkneeda sellest diskursusest, mis on kujundanud valitud arutlemisaine. Vahtre tekst meenutab inimest, kes on õppinud võõrkeelt ja püüab selles nüüd oma mõtteid väljendada. Kuid nagu keeleõppurile, kes seni, kuni ta pole viibinud selle keele keskkonnas, kus antud keelt kõneldakse "emakeelena" või erialakeelena ja selles keeles ka mõeldakse, jääb suur osa selle keele kasutusreeglidest talle kättesaamatuks. Nimelt selle keele keelevälised reeglid, teiste sõnadega kasutamise kood, mis kujundab üksikute lausete tähenduse ja ideede järgnevuse ja lõpuks kogu kirjatöö mõttekuse.

Mitmete tekstiliste kokkulangevuste rohkus osutab sellele, et Vahtre inspiratsiooni allikaks on suuresti olnud äsjane tõlketöö Brian Magee raamatu *Filosoofia lugu* kallal (Varrak, 2000), ENE ja nähtavasti veel mõned populaarsed Hume'i, Berkeley ja Schopenhaueri vaadete lühikäsitluste tõlked Vahtre enda sulest (kõik ilmunud aastal 2000). Eriti oluline näib olevat Schopenhaueri Hegeli suunas tehtud kriitika. Koos sellega on aga üle võetud ka viimase "keel" ja ka voluntarism. Muidugi võib Schopenhaueri mõttelaadi ka kaks sajandit hiljem elustada, aga sel on kindel hind — filosoofia on teatavad probleemid juba läbi arutanud. Brian Magee sissejuhatus on tõepoolest koolis vajalik, filosoofe, nende elu ja mõningaid arutatud probleeme tutvustav pildiraamat, mis võiks tubliult toetada näiteks põhikooli tasemel antavaid üldkultuurilisi teadmisi. Küsimuseks aga on, kas *Akadeemia* veergudel on mõtet tema arutlusi taasesitada. Pealegi osutub sõltuvus kohati liiga õpilaskult üksüheseks.

Nii toob Magee Leibnizi sünteetiliste väidete näitlikustamiseks järgmise illustratsiooni. "Kui keegi teile ütleb, et minu üleaedseteks on üks punase peaga mees ja tema paks naine, siis võib see väga hästi olla tõsi, kuid sama hästi ka vale. Ainus viis selles selgust saada on teostada hoolikas uurimine, et kindlaks teha, kas kõrvalmajas elab punaste juustega mees" (Magee 2000: 97). Lauri Vahre artiklist aga võime lugeda järgmist: "Sünteetilise väite mõiste võttis kasutusele G. W. Leibniz, tähistamaks lauset, mille tõesus või mittetõesus vajab katset, kontrolli ja vaatlust [---]. "Minu naabriteks on punapäine mees oma naisega" on sünteetiline ja selle tõesus vajab kontrollimist" (lk 2636). Näide on muidugi triviaalne, kuid siiski on tähelepanuväärne, et kogu kirjatöö ei leidu ühtegi viidet. Sellele on kaks seletust: kõik kirjapandu on kas läbini originaalne või on kõik läbini triviaalne. Nähtavasti kumbki vastus pole õige. Küsimus ei ole niivõrd plagiaadis, vaid pigem kompileerimistehnikas, millele Vahre kirjutamisviis toetub.

Õpikunäiteid on raske plagieerida, kuid kasutades on soliidne viidata. Tõsisemaks muutub aga olukord siis, kui seoses Kantiga, nagu Vahre selle formuleerib, võetakse ette "aprioorse sünteetilise otsustuse võimalikkuse probleem" (lk 2636). See on valdkond, mille uurimisel ja seejuures Kanti arusaamade täpsustamisel on soliidne uurimuslik loogika-ajalooline traditsioon. Ühe hoobiga saab riigikogulane hakka-ma Kanti sünteetilise *a priori* loogiliste küsitavustega ja näitab, kuidas on võimalik Kanti sünteetilise *a priori* näidetena esitatud väidete selline ümberformuleerimine, et nad on käsitatavad analüütilistena, ning Kanti arutlused tühistada! Ja ei ühtegi viidet! Järsku on tegemist Vahre avastustega loogika vallas?

Kindlasti mitte, asi on nimelt selles, et esitatud arutlused on Quine'i ja tema ümber olnud loogikute töö vili. Erinevalt spekulatiivsest filosoofiast on loogika täppisteadus ja selles esitatud arutlused väga selge autorlusega, eriti kui nad on avastuse kaaluga. Nende peale ei saa õpikuid lehitsedes või õhtuti mõtiskledes "lihtsalt tulla". Järelikult tuleb neile arutlustele ka viidata, isegi kui nad pärinevad entsüklopeediast (viimased tavaliselt mainivad Quine'i autorlust!).

USKUMINE JA "USKUMINE"

Kogu edasine arutluskäik aga viitab, et loogikaspetsialist ei püsi isegi mitte diskursuse raamides, s.t arutlustes, milles sõnadele antakse suhteliselt püsivad tähendused ja lisatakse nende ümberdefineerimise reeglid. Probleemid algavad seal, kus Vahre lõpetab Hume'i, Berkeley, Kanti jt vaadete lühiümberjutustamise ja teeb algust väliselt analüüti-

lise filosoofia mõningat keelekasutust imiteerivate arutlustega, võttes toetuspunktiks selle traditsiooni epistemoloogias kesksel kohal oleva sõna "uskuma". Ei ole kahtlust, et autor tunneb filosoofiat just selles ulatuses, mis piirdub populaarsete esitustega XIX sajandi alguse kohta. Kogu edasine ligi kahe sajandi pikkune areng, uute küsimuste püstitamine, vahel ka samade ümberformuleerimine, need diskursiivsed raamid, mille on kujundanud edasine tohtu vaimupingutus uuteks sisukateks arutlusteks, on tundmatu maa.

Ja selles mõttes on tõepoolest arrogantne "uskumisega" toimetamine ebaseadlikum kui hullunud elevandi jalutuskäik porselanipoes. XX sajandi vaatenurgast on "tõehetk" võrreldav sellega, mida võiks kogeda relatiivsusteooria inimene lugedes selle kriitikat, mis on kirjutatud newtonlikult positsioonilt, ja samas on igas teises mahakirjutatud võrrandis viga. "Uskuma" — selle tavakeeles suuri vabadusi pakkuva ja näiliselt argumentatsioonikohustusest vabastava ning ratsionaalset/mõistuspärasest arutlust mitte eeldava sõna toel saaks nagu paugupealt lahendatuks kõik probleemid, saaks liikuda vabalt ühe küsimuse juurest teise juurde ning avaldada oma inspireeritud arvamust. Kuid asi on ju vastupidine. Pärast selle sõna spekulatiivse kasutamiskiiride kognitiivse väärtuse analüüsile aluse panemist Hume'i poolt omandas mõiste XX sajandil erakordse "kognitiivse koormuse". Metafüüsiliste juurtega "tõediskursuse" vahetas välja "uskumise diskursus", kuid mitte selleks, et diskrediteerida ratsionaalseid arutlusi. "Uskumise" piiride täpsustamine ja analüüsimine on tänapäevase epistemoloogia üks keskseid huvisid. Muidugi, Hume'i vaated ja analüütilise filosoofia traditsioon on avatud kriitikale — kuid see erineb lihtsalt eitamisest. Viimane lihtsalt ei kuulu filosoofilisse diskursusse.

"Kes väidab, et ta on leidnud [filosoofiale] mingi kindla toetuspunkti, mis on enam kui isiklik usk, on sulid" (lk 2638). Rängalt öeldud. Suur osa, kui mitte enamik filosoofe leiab end väga ebamugavast olukorrast. . . Nähtavasti ka Kant, Hume jt on "sulid", rohkemgi — nad näivad olevat suured sulid. Asi on selles, et filosoofide mõttetööl, kui see tahab erineda häälitsemisest, luulest jne, on üldse vaid siis mõte, kui nad midagi väidavad ja suudavad seejuures kuidagi osutada, et neist mõnede väidetel on rohkem kaalu kui teiste omadel. See tähendab, et ilma mingigi kindluseta ei saa "sulid" kuidagi omal alal sulitseda elik getuseda.

Kuna Vahtre on otsustanud mitte sulide hulka kuuluda, siis ei jää tal muud üle kui *postuleerida* (just nimelt postuleerida) oma vaated viisil, mis ei erine traditsioonilisest natuurfilosoofiast, nagu me seda tunneme vähemalt eel-aristotellikust filosoofiaaelsest arutlusviisist saati.

See tähendab väidet, et maailmal on olemus, seaduspärasused, ja need on adekvaatselt adutavad.

Muidugi võib loobuda kõigist Hume'i ja tema järglaste pingutuste tulemustest filosoofias. Viimased püüdsid teha kindlaks teadmise kui "õigustatud uskumuse" piire ja eristada seda õigustamata ehk spekulatiivsest uskumusest. Just see võis olla kogu referaadi mõte, sest see vahetegemine on siiani andnud Kantile ja Hume'ile väljapaistva koha filosoofia ajaloos.

Sõna "uskuma" kasutamises taastab Vahtre oma postulaatide kaudu selle Hume'i-eelse, spekulatiivse tähenduse. Mida lehekülg edasi, seda julgemalt väljub aga Vahtre neist piiridest, mis on pelgalt "uskumise" või arvamise objekt, tema sissejuhatavas osas kasutatud filosoofilises keelepruugis. Et "rabas sumpamine ära lõpetada" ja sulidest lahti öelda, postuleerib ta oma "isikliku usu".

Edasi on kõik ja kogu maailma seletamine juba lihtne. "Võib-olla mõnele meeldib arvata, et materia loob ruumi ja ruum aja; teisele jälle, et aeg loob ruumi ja ruum materia. Siinkirjutajale meeldib arvata, et liikumine loob nii materia, ruumi kui aja" (lk 2644). Muidugi, natuurfilosoofiaga võib tegelda, alati on õigus pöörduda tagasi inimkonna lapsepõlve, kasvõi eel-antiiki, võib arvata sedagi, et maailm toetub vaaladele, aga see pole enam tänapäevane filosoofiline arutus. Hume'ile-Kantile toetuv epistemoloogia on seda laadi arutlused ja uskumused oma arutluspiirkonnast kindlalt välja arvanud. Filosoofid on keskendunud oma uskumiste-arvamuste argumenteerimisele. Just argumenteerimine valdkondades, kus mingi muu teadmisesaamisviis pole võimalik, kujundab kaasaegse filosoofia sisu. Häälitsemist ei võeta ju loodusteaduste probleemide arutamisel kindlasti mitte tõsiselt. Sellega vaid saastatakse traditsioonilisi rangeid arutlemise-argumenteerimise piirkondi. Füüsikud ju millegipärast ei "usu" ega väida, vaid põhjendavad oma arvamusi ja pealegi väga keerukatel viisidel. Muidugi võib "arvata" ja "uskuda", aga see ei ütle enam palju midagi maailma, vaid eelkõige arvaja filosoofilise kaasaegsuse ja mentaalsuse kohta. Aga see pole tingimata huvitav.

Kui ei tegelda "uskumisega" enam näiteks "hästi põhjendatud veene-te mõttes" või "õigustatud uskumuste" mõttes, siis ollakse siirdunud ühte teise, filosoofiast erinevasse valdkonda. "Niisiis meeldib siinkirjutajale uskuda, et ka enne maailma loomist "oli" miski või keegi" (lk 2645). "Seda, et maailm oma lõppolemuses on ühtne, kinnitavad otseselt või kaudselt kõik suuremad ja paljud väiksemad religioonid, samuti loendamatud religioossed elamused. Taas usuküsimus" (lk 2639). Seda väitmisviisi, mille ületamine on Hume'i aegumatu teene ja tänapäevase

filosoofia (vähemalt selle akadeemilise osa) eeldus, võiks jätkata lõpmatuseni, kuni "vaaladeni" välja. Nende avaldamiseks on aga vist teised ajakirjad, nagu *Kolmas Silm*, *UFO Teated* jms.

FILOSOOFID EI OLE SULID

Kas esseistikapabadusel on piirid? Ei ole. Mõned esseistika žanrid on aga akadeemiliselt või kognitiivselt vähem ja teised rohkem sisukad. "Häälitsemised", nagu teatavat liiki mõtteavaldusi iseloomustatakse analüütilisema mõtteviisi esindajate poolt, on lihtsalt "halb luule". Luuletused (nagu ka luuletamine) on kindlapiiriline ja kvalifitseeritav tegevus. "Uskumuslikke" piiranguid oleks mõttetu seada, kuid teatavaid kultuurilisi piiranguid filosoofiasse pürgijatele on Euroopa ülikoolides hariduslikus standardis peetud vajalikuks. Need tingimused tähendavad lühidalt seda, et essee ei saa olla kooliõpikute küsitava väärtusega ümberjutustamine, et laenatud mõtete autoreid viidatakse piinliku täpsusega ja arutledes kas püsitakse seatud diskursuse raamides või muudetakse seda, siis ka põhjendades, s.t ära näidates, miks vahetatakse diskursust. Filosoofid ei ole tavaliselt sulid. Filosoofid argumenteerivad oma väiteid.

Lauri Vahtre:

RAHU, AINULT RAHU

Oma "Tindipotilooma" kirjutades ja iseäranis avaldamiseks pakkudes andsin endale aru, et olen filosoofiateaduses tegelikult diletant. *Akadeemia* toimetuses arvati siiski, et "filosoofiast võib kirjutada ka nii" ja et las läheb. Sain asjast aru nõnda, et las olla pealegi sekka üks "mees metsast" ja las torkab natuke neid filosoofe ja filosoofiauurijaid. Ehk tekib mingit elevust, ehk saab keegi lusti. Kui nüüd lugeda R. Ruutsoo tuld ja tõrva sülgavat vastukaja, siis tuleb nentida, et elevus sai vist liiga elev. Inimese südameinfarkti äärel viimine ei olnud küll minu eesmärk. Rein Ruutsoo puhul ei saa ma vist siiski kogu süüd endale võtta, sest näen ja tean, et teda viib sellesse seisundisse peaaegu kõik, mis ma teen, ütlen või kirjutun, sõltumata valdkonnast või öeldu argumenteerituse astmest. Ent kõik, mis ta kirjutab minu ilmsest ebakindlusest filosoofilise "võõrkeele" kasutamisel, vastab tõele. Mees metsast on võõrkeeltes ikka ebakindel.

Nii et oleks palunud vaid terake rohkem huumorimeelt. Pean oma kirjutist umbes seda laadi sõna-sekka-ütlemiseks nagu traktorist Voltsi oma, kes ajaviiteks kraavipervel Fermat' teoreemi lahendas. Loomulikult selgus tema lahenduse üksikasjalisel ülevaatamisel, et neljanda vihiku eelviimasel leheküljel oli ühe miinuse asemel ekslikult pluss ja kogu konstruktsioon kukkus kokku, aga kuni sinnamaani kõik klappis. Minu peamureks ei olnud siiski mitte mingi konkreetse vea tegemine, vaid see, et küllap kõnelen triviaalsusi või paremal juhul avastan mõne jalgratta. Sest oleks ju totter ja alp arvata, et filosoofia ootas paar tuhat aastat Vahtret, kes pidi tulema ja ütleva. Aga ma siiski kirjutasin, sest tahtsin oma mõtisklusi hingelt ära öelda.

Ja mis on tulemus? Tulemus on see, et R. Ruutsoo kajab minu "häälitsemisele" vastu ja muuhulgas manab mu ülbet käitumist Kanti sünteetilise *a priori* näidetena esitatud väidetega, mille ma nii ümber formuleerisin, et nad muutusid analüütilisteks. Ruutsoo jätkab: "Järsku on tegemist Vahtre avastusega loogika vallas? Kindlasti mitte, asi on nimelt selles, et esitatud arvamused on Quine'i ja tema ümber olnud loogikute töö vili. [...] Nende peale ei saa õpikuid lehitsedes või õhtuti mõtiskledes "lihtsalt tulla"."

Nüüd järgneb kõige piinlikum moment. Ma möönan, et inimesel, kes pole mitte midagi kuulnud Quine'ist ega tema koolkonnast, ei sobi kirjutada filosoofilist esseed. (Või vähemalt pannakse seda talle pahaks, nii nagu minagi pahaks panen, kui keegi tuleb suserdama eesti rahvakalendriga.) Aga paraku olen ma just selline, ja põhjus, miks ma Quine'ile ei viidanud, seisnes selles, et ma tema töid ei tunne. Nii et ma "lihtsalt tulin" selle peale. Kahjuks pole mul selle kohta notariaalselt kinnitatud tõendit esitada, kuid ega professor Ruutsood veenaks seegi.

Seejuures ei suutnud Rein Ruutsoo kogu oma asjatundlikkuses kummutada üht mu põhiväidet: paljusid filosoofiaid läbib kahtlus adekvaatse kogemuse võimalikkuses (või sellise kogemuse võimalikkuse eitus) on oma algmete poolest pärit adekvaatsest kogemusest, või täpsemalt öeldes: kogemusest, mida kogeja ise loeb (luges) adekvaatseks. Paradoks. Usutavasti muidugi järjekordne jalgratas, aga kindlasti mitte näpatud.

EDITORIAL NOTE

In the course of times folklore and its research have changed considerably. Folklore and its studies can be divided into classical and contemporary. Thus the concepts of folk song and group song belong to different periods: the former represents classical and the latter contemporary folklore studies. In his treatment of folksong the German ethnomusicologist Ernst Klusen has introduced the concept of the singing group, claiming that this is the only possible object of research for folksong studies. When examining contemporary group singing one can observe the singing group and its traditions as well as study its songs and determine how well these meet the characteristics of the classical folksong. Taive Särg, researcher at the Estonian Literary Museum, has explored the songs created and sung by young writers, mostly poets, of Tartu in their own circle as well as at public gatherings. The study does not concentrate so much on musical analysis but on text and interpretation rather, as the singers are writers. The songs of the group under discussion are usually based on a well-known song for which new lyrics are made or the old ones modified. From the folkloristic viewpoint it is the usual custom of applying and altering the existing material in order to remake well-known songs. As social circumstances keep changing, it is not even possible to keep folklore unchanged in its primary function — what and how people sing in among themselves. The precondition of folklore is that it reflects the mentality of its users and the social circumstances. If the circumstances change drastically, folklore changes also — or becomes antiquated and moves into secondary use. Thus, if the purists want to keep something unchanged, they should also prevent people's lifestyle from changing and developing, or they should preserve authentic folklore in its secondary function. In the author's words, the code for modifying the songs is the following: changing the others' songs into their own, for

which the central elements in the cultural context of both sides are found and merged according to one's own viewpoint so that the result is comical. The abstract, general or lofty is replaced by the concrete, real and low which usually has a clearer and more intimate field of meaning than the abstraction. Fun and laughter is a liberating solution which is created by uniting the two ununitables; this is like the neutralisation reaction known from chemistry. On the one hand, we should strive to preserve authentic ancient folklore. On the other hand, however, in order to keep folklore (and national literature, music and other aspects of culture that develop in folklore's sphere of influence) really viable and justifying its existence, up-to-date compilations, for example songs sung together, should appear.

Since the end of the cold war theorists working in the realist tradition have clearly and forcefully predicted NATO's demise, if not in days then in years. This prediction has turned out to be wrong. Why were the realists mistaken and why has NATO fared well, ask Celeste A. Wallander, associate professor of government at Harvard University and Robert O. Keohane, James B. Duke professor of political science at Duke University. They discuss the typology of security institutions and consider their form, function, persistence and change. Using contractual theories of institutions, the authors attempt to answer the question: what happens to alliances when their precipitating threats disappear? The response of NATO to the end of the Cold War illustrates the same issue. The core of the analysis is based on recognition that security institutions, like any institutions, vary both in their levels of institutionalisation and in their forms. Major wars, and long struggles such as the cold war, generate alliances. These institutionalised security coalitions are designed to aggregate capabilities and coordinate strategies to cope with perceived threats. When threats disappear, the original *raison d'être* of alliances should disappear, and we might expect the institutions to be discarded. But when threats disappear, other security problems remain. Hence, efforts may be made to maintain the institutionalised security coalitions but to transform their functions to cope with the more diffuse set of security problems that Wallander and Keohane term risks. Thus, alliances are transformed into security management institutions. NATO's military functions will decline as threats diminish; and it

should gradually expand to encompass all democratic European states that are committed to maintaining peaceful, friendly relations on the basis of the territorial status quo. Those who want to encourage a peaceful transition to democracy in Russia should endorse, not oppose, this kind of transformation. The authors emphasise that it is most important to avoid confusion which would lead statesmen or policy-influential élites in Russia, Western Europe, or the United States to believe that NATO remains an exclusive alliance focused on threats. Policies based on such a premise will be inappropriate and self-defeating. NATO resists the logic that expects institutional collapse as a result of functional success. Its prospects for transformation into an inclusive security management institution seem bright, as long as policy-makers recognise that the expansion of NATO must be accompanied by its reorientation toward problems of risk rather than threat.

Gereon Wolters, professor of philosophy at the University of Konstanz, contemplates on German philosophy and German philosophers under the Nazi regime. It is conspicuous for German philosophy between 1933 and 1945 that there was not a single philosophical martyr, no-one was assassinated for their philosophical views. Wolters divides the philosophers of Nazi Germany into three groups. To be called a Nazi philosopher, it is sufficient to meet one of the following criteria: (1) political activity (not mere membership) in essential Nazi organisations or in government and administrative institutions following the party policies; (2) publications and other expressions of views that can be regarded as a contribution to Nazi ideology, first of all statements supporting the supremacy of the "Aryan" race or Germany's right to conquer living-space. The philosophers the author considers the "right" ones are those who refused to collaborate in any way, neither intellectually nor institutionally. In other words, the "right" ones are the philosophers who managed to defend their discourses against Führer's discourse or other officially recognised discourses. The largest group are the "opportunists". According to Wolters, they were such philosophers who were not Nazis in the above mentioned sense but did not put up so extensive resistance to the regime as the "right" ones. They were the philosophers who, in the hope of certain privileges, particularly those concerning advancement of their philosophical careers, out-

wardly compromised their own convictions, or their philosophical discourses approached Führer's ones, although not excessively.

The German troops' invasion of the territory of the Soviet Union on 22 June 1941 prompted the security forces of Tallinn to execute prisoners condemned to death at different times. The details of the massacre carried out by communist repressive organs on 23 June are specified by Kaupo Deemant, senior researcher at Tallinn Municipal Museum.

It may come as a surprise that St John the Baptist's Day (24 June) is the most important summer holiday both for Estonia and the French-speaking province of Quebec in Canada. The article by Ilmar Anvelt from the Department of English, University of Tartu, compares how the holiday is celebrated in two countries. In Estonia we observe it as a traditional midsummer festival originating in pre-Christian times, and for most people it bears no connection with the birthday of the biblical St John. In Canada it is related to John Cabot's landfall, most probably in Newfoundland, on 24 June 1497. Several place-names in Canada can be linked to this event. Although originally connected with the discovery of Canada for Britain, later St John's (St-Jean-Baptiste) Day began to be celebrated mostly by French Canadians and is often used to express their secessionist ideas.

Thereafter, Kaire Maimets provides an overview of music semiotics. Nowadays one can speak about schools of music semiotics who have usually gathered around personalities. The school of Jean-Jacques Nattiez is known for the analysis of a work of music on the aesthetic, neutral (paradigmatic) and poietic levels. The keywords of François Bernard Mâche's school are myth and music. The followers of François Delande are concentrated on psychology of behaviour and experimental analysis. Daniel Charles as well as Bernard Vecchione have brought to music semiotics researchers who rely on hermeneutics (primarily the ideas of Heidegger) and oriental philosophy. Those who have gathered around Eero Tarasti have mostly applied Greimas' ideas and narratological approach but also addressed the relations between music and culture, music and myth. Philip Tagg's followers analyse pop and film music and the relations between classical and popular music. Gino Stefani and Raymond Monelle's circle of

research objects and approaches is also very broad, and they have influenced many young researchers. In Estonia, music has been studied semiotically since the 1970s, but the deeper research into music semiotics and its knowledgeable application in music analysis began as late as in the 1990s. On the one hand this can be associated with the increased paradigmatic versatility of Estonian musicology, on the other hand, with the semioticians' greater interest in music as an object of research.

Professor emeritus Lea Boston provides an overview of the life and work of the physician Albert Valdes (1884–1971), who deserves special mention for his effective teaching methods and his contribution to Estonian medical terminology. He was the first Estonian scholar to write and defend his doctoral dissertation (1922) in Estonian. Before his death he managed to complete the manuscript of his magnum opus, a Latin-Estonian-Russian medical dictionary (published in two volumes in 1982 and 1983). We re-publish an article by Prof. Valdes, where he juxtaposes the strivings of Estonian students prior to World War I with the apathy that had gained ground by the time the article was written (1931).

In the belles-lettres section we publish a few fragments of thought by Bruno Mölder, doctoral student of philosophy at the University of Tartu.

In the section of book reviews professor of theology Toomas Paul and historian Ea Jansen analyse studies on church history published last year in Estonia and Finland.

In the section of discussions Member of Parliament Peeter Olesk asks the historian Vello Helk and *Akadeemia's* socialia department editor Jaan Isotamm to reveal more consideration and precision of analysis while criticising the Estonian state authorities. Rein Ruutsoo, professor of general political science at the University of Tartu, blames another historian, Member of Parliament Lauri Vahtre, for the too voluntarist tone of his essay. We also publish Vahtre's reply.

The issue ends with the first part of a treatise on recent history of law. Its author is Joachim Rückert, professor of history of law, civil right and legal philosophy at the Goethe University in Frankfurt am Main.

Massacre in Tallinn on 23 June 1941

Kaupo Deemant

During the first year of the Soviet occupation in Estonia (1940–1941) death sentences were passed mostly by the court martial of the People's Commissariat for Internal Affairs of the Baltic Military District that began its activities in Tallinn in early January 1941. Executions started in April. Ten people were shot on 5 April, twelve on 23 April and nine on 24 April.

The unexpected outbreak of the war between Germany and the Soviet Union on 22 June 1941 was a complete shock for the security forces of Tallinn. In great haste they began to execute persons condemned to death at different times. As the preserved documents show, 29 prisoners were brought for execution from general prison No. 1 at the waterfront to the internal prison in the cellars of the security headquarters in Pagari Street. The authorities acted hastily; the documents lacked the signature of the Estonian SSR People's Commissar for State Security or his deputies. By regulations a death sentence could be carried out only after being approved by the Court Martial of the USSR Supreme Court.

On 23 June, among others, a former higher Estonian police officer Leonid Kane was shot, although the Court Martial had

changed his death sentence into ten years of imprisonment. On L. Kane's wife's appeal a fairly thorough-going investigation was conducted in 1955, which included the interrogation of several higher prison officials, the chairman of the court martial and the Estonian SSR People's Commissar for State Security Boris Kumm. At the interrogation they often claimed that they did not know or did not remember. It was still ascertained that, according to the regulations, executions had to be carried out in the presence of heads of security departments, the head of the internal prison and the prosecutor of the court martial. The latter had to check the documents of the condemned and tell them that the court martial's sentence had been passed and would be executed. The condemned were shot by the commando of the internal prison. Who issued the order for the massacre of 23 June and who actually participated in it could not be established.

The shooting victims included participants in the 1918–1920 War of Independence, members of that time's court-martials and executors of court sentences. About ten victims were members of the former Russian White Guard. Among those who were shot, there were also intelligence officers of the Estonian Army, officers of the political police and their secret agents. The victim with the highest military rank and social position was

Summaries

the retired general and minister Otto Sternbek. The youngest victims of the massacre were Karl-Gustav Luude and Valdeko Noorkukk, members of a school students' underground organisation in Tartu.

The present study revealed that with great probability 50 people, or even more, were shot in Tallinn

on 23 June 1941. Eleven corpses were found on the ground of banker Scheel's house at Pirita-Kose near Tallinn, where the victims of the red terror were buried from April to August 1941. A total of 78 corpses were exhumed from four graves at Pirita-Kose in the autumn of 1941 and spring of 1942; the names of 34 were identified.

ÕIGUSE LÄHIAJALUGU:
Ülesanded ja saavutused
ajaloo, õigusteaduse,
sotsiaalteaduste ja
sotsioloogia vahel

Joachim Rückert

Tõlkinud Marju Luts

|

“Zeitgeschichte des Rechts: Aufgaben und Leistungen zwischen
Geschichte, Rechtswissenschaft, Sozialwissenschaften und Soziolo-
gie.” — *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Ger-
manistische Abteilung*, Bd. 115, 1998, S. 1–85.

Avaldatakse autori loal.

SISSEJUHATUS

1. Magusad viljad — keelatud viljad?

On vaja teatud määral söakust, et kirjutada juriidilisest lähiajaloo ja lähiajaloo uurimisest, sest enamasti ollakse ise kuidagi asjaga seotud. Lähiajaloo ümber käiv kohati mürgine vaidlus ei mõju ka just ligitõmbavalt. Pealegi peetakse teoreetilisi diskussioone mõneti steriilseks. Kui aga vaadata ajaloolaste olulisi diskussioone, ei saa kuidagi väita, et lähiajaloo teema on õigusajaloolaste, teoreetiliselt huvitatud juristide ja historiseerivate sotsiaalteadlaste jaoks ammendatud. Ehk on koguni võimalik, et mõni vahepeal kindlana tunduv hinnang laseb end veidi kõigutada.

Pole põhjust imestada, et astutakse võitlusväljale *par excellence*. On ju lähiajaloo viljad nii keelatud kui magusad. Metoodiliselt ja sisuliselt, teadusteoreetiliselt ja -praktiliselt on mingis mõttes tegemist teadusliku *historia* tipuga, kui püütakse seda ajaloo uurimise noorimat võsu kängitseda uuriva ja selgitava tegevuse raamidesse, seejuures tema erilist elavust rikkumata või ise selle ohvriks langemata. Kogenumad on sellise Ikarose lennu eest ikka hoiatanud. Sõjajärgses vaidluses lähiajaloo üle öeldi, et "ajaloolane teenib oma kaasaega sellega, et **pöördu** temast ära"¹. Õigusajaloo romanistika poole pealt kuulutati koguni, et "ajaloolasele, kes ei taha sattuda poliitikateadlaste hulka, peab küll uusim aeg kõige kehvem olema"². Ka romanist Theodor Mommsen kuulutas:

¹Nii P. Rassow umbes 1953. a Scheurig 1962: 17 järgi.

²Nii Jakobs 1993: 90, *cit. Rechtshistorisches Journal*, Bd. 13 (1993): 402 järgi. *Tlk*: nimetatud õigusajalooline ajakiri on mõeldud alternatiivina traditsioonilistele väljannetele. Jakobsi teost on antud juhul irooniliselt esile tõstetud rubriigis "Leksikon" märksõnaga "võidud".

“Alles siis, kui elu võimas vool on vaibunud, algab ajalugu — õiguslikult poolelt viimsepäevakohus.” See tõdemus oli küll seotud konkreetse sündmusega. Seda enam tekib näiteks sotsioloogia väraval seistes küsimus, kas mitte tema järeleproovitud meetodid ei sobi paremini sellel väljal kündmiseks, kui püüeldakse ikkagi mõningase selgitusjõu ja objektiivsusega teaduslike tulemuste poole. Uuem õigusfaktide uurimine (*Rechtstatsachenforschung*)³ ja empiiriline sotsioloogia⁴ pakuvad tähelepanuväärseid tulemusi. Ka poliitikateadus on valmis asjaga tegelema⁵.

Asjaga seotus, teoretiseeritus, vaieldavus, materjali ajaloo-kaugus. Need on neli tugevat põhjust kahtluseks, kas ikka on mõtet tegelda õiguse lähiajalooaga. Aga naljaga pooleks: minu seotus hakkab lõpule jõudma, sest minu “juriidilise lähiajaloo” sponsorprofessori tähtaeg hakkab ümber saama*. Ikarose lend ei tarvitse lõppeda nagu Ikarosel. Sotsiaalteadus, sotsiaalteooria ja poliitikateadus pakuvad palju asendamatu, kuid nad ei asenda ajalugu ja õigusajalugu. Teoreetilised diskussioonid ei pea tingimata viitama haigusele. Need võivad osutada hoopis vitaalsusele ja enamasti ongi seda teinud.

Praegu võib öelda, et 1960. ja 1970. aastate diskussioonid kahjustasid õigusajaloolist uurimist sama vähe kui üldajaloolist. Otse vastupidi. Ajalooteaduses töid nad käsikäes Saksa kõrgkoolimaastiku laiendamise kaasa tähelepanuväärse, ülimalt mitmekesise ja produktiivse jõudude ning suun-

³Vt nüüd juba enam kui kolmekümne köiteni küündivaid sarju *Rechtstatsachenforschung, Anwaltsforschung* ja *Beiträge zur Struktur-analyse der Rechtspflege*, mida annab välja Saksamaa LV justiitsministeerium.

⁴Vt suurepäraselt ülevaadet Rottleuthner 1992 peatükkides III–VIII; informatiivne on ka Röhl 1987. Nii kirjelduse kui kriitika osas on endiselt väärtuslik Ryffel 1974: siin eriti lk 315 jj, 379 jj.

⁵Vrd üksnes olulist uurimust Pfetsch 1985; üldiselt huvipakkuv on juba klassikaline sissejuhatus ainesse teoses Beyme 1992.

*J. Rückert valiti 1983. a Frankfurdi ülikooli juriidilise lähiajaloo ja tsiviilõiguse professoriks. See oli esimene professor Saksamaal, mille nimetuses oli esile toodud õiguse lähiajalugu. Õppetool oli tähtajaline ja selle rajamist rahastas Volkswageni fond. Pärast viieaastase tähtaja möödumist nimetati J. Rückerti professor ümber juriidilise lähiajaloo, õigusajaloo ja tsiviilõiguse õppetooliks. *Tlk.*

dade paljunemise. Õigusteaduses olid reformid ja eksperimendifaasid regionaalselt väga erinevad. Praegu hakkavad tulemused siiski teataval määral selginema. Reformiperioodil said kannatada kõik juriidilised alusained, teiste seas ka õigusajalugu. Diskussioon õigusteaduse aluste üle mõjus see-ga düsfunktsionaalselt alustele endile. Sest vaieldi alusainete väärtuse üle, mitte nagu ajaloolased ajalooteaduse õige viisi üle. Eriti selgesti on selle tagajärjed näha uutes liidumaades pärast 1989. aastat uuesti asutatud õigusteaduskondade puhul. Kõigis neis on ette nähtud ainult üks õppetool **kõigi** alusainete jaoks (õigusfilosoofia ja -ajalugu; õigussotsioloogia ja -ökonoomika jaoks nagunii mitte ainsatki). Seegi on enamasti kehvast seisust. Rohkem kui kunagi varem on juuratudeng orienteeritud riigieksamile. Enam eksamikavasid kui eales on alusainete suhtes pelglikumad kui iial varem. 1970. aastast alates rõhutatult usutunnistuslikud sissejuhatused kriitilisest juristist on üha enam kahvatunud mokaotsast lausumisteks⁶. 1970. aastate haridusreformimudelid pidasid seda tendentsi heaks ja kirjutasid selle ette. Peaaegu ükski neist ei pannud rõhku õigusteaduse klassikalistele alustele (nagu ajalugu ja filosoofia), vaid ikka moodsatele sotsiaal-teadustele (eriti sotsioloogia ja politoloogia, vähem majandusteadus). Mõni neist ei pidanud alusainetest midagi, vaid arvestas üksnes õiguspraktilist ja mingil moel õiglast efektiivsust. Sotsiaal-teaduste kaasamine osutus äärmiselt raskeks. Taheti ju, et see ei peaks enam kiduma, nagu varem majandus, lihtsalt lühikeseks pilguheitmiseks üle tara. Vaid harva aitas asjale kaasa topeltkompetentsi ideaaljuhtum. Pealegi ei olnud see enamasti institutsionaalselt tagatud. 1970. aastatel ülikoolidele võimaldatud rahalised vahendid tõmmatakse nüüd ilma suurema kärata maha. Alusainete õppetoolid muudetakse dogmaatiliseks, sh euroopa õiguseks ja "advokaadiõiguseks"⁷. Säästmissundus teeb oma töö. Kahekümne aasta järel võib tõdeda, et tollased uuendused ei tule institutsionaalselt enam kasuks ei vanadele ega uutele alusainetele. See tulemus on jurisprudentsile kui teadusele tõeliselt valuline. Tagantjärele näib kõnekas, et kogu aeg räägiti **õppereformist, mitte haridusreformist**. Juriidiline lähiajalugu näib

⁶Väga tabavalt ja koos näidetega vt Kötz 1996: 39.

⁷Selles mõttes mõjub näitlikult kasvõi Hannoveri õigusteaduskond, mis esialgu oli kujundatud just sotsiaal-teadusliku orientatsiooniga.

nagunii pigem leivakõrvasena. Reformide käigus selgus, et tema uuendamine toetus eelkõige "vanadele" juurtele, elavale kontaktile ajalooteadusega. Aga see uuendus oli elluviidav vaid ülikooliväliselt finantseeritava õppetooli kaudu, millele anti kaasavaraks terve hulk esialgselt asutamiseesmärgist kõrvale jäävaid õigusdogmaatilisi lisaülesandeid. Igas muus õigusteaduslikus distsipliinis enesestmõistetavat jõudu spetsialiseerimist raskendab veel üldine õigusajalugu, mis ise ei ole ka sugugi kitsas valdkond. Et selle uuendusenirekese üle nii intensiivselt väideldi, tundub tagantjärele lausa liigutav. Ajaloolasena märkad, kuidas 1970. aastate vanad lootused ja vaenamised õigusteaduse, sotsiaalteaduste ning klassikaliste alusainete ümber jälle uuesti üles kaevati. Sellest oleks tulnud aru saada ning mõista ka nende ajakohatust. Sest vahepeal on asi jõudnud niikaugele, et küsimus on alustes üldse, jurisprudentsi enda reaalses teaduslikkuses, tema autonoomias paratamatut erialast teadmist analüütiliselt ja süstemaatiliselt, empiirilisel, geneetilisel, filosoofilisel ja kriitilisel jätkava teadusena, mis otsib "aluseid" (G. Hugo). Vaevalt on põhjust märkida, et juriidilise lähiajaloo põld kannab ka selles kontekstis eriti magusaid ning taas kord eriti keelatud vilju.

Pärast 1945. aastat oli lähiajalugu enamikule raske last. 1989. a ütles aga uus "paavst" Müncheneri Lähiajaloo Instituudist, et see olevat puhas lust⁸. Olgu last või lust, tõeline ajaloolane ei lase end ära ehmatada ka kaasajast. Kui ületamismaania ja -foobia on ükskord ületatud ja rahunetud sõbervaenlane-skeemi suhtes, siis selginevad ka stsenaariumid. Lõpptulemusena ei olegi lähiajalugu ei meetoodiliselt ega sisuliselt põhimõtteline probleem. Pilku jäävad hoopis konkreetset ülesanded, sisud, tehnikad, teostused ja eriline vastutus. Muidugi pakub juriidilise lähiajaloo spetsiifika veel piisavalt ainet vaidlemiseks. Ühelt poolt tingivad seda õigusteaduse raskused teadusena, teisalt kehtimishuvi (*Geltungsinteresse*) ja ajaloohuvi eriline lähedus. Ometi ei tahaks ma lähiajaloo ümber keerlevat diskussiooni nii üldjoonelise lihtsustamisega lahendada. Tegelikult väärrib ta nendegi huvi, kes ei ole erialalt ajaloolased. Ta on ära teeninud tunduvalt vähem lihtsustavad, vähem pehmenavad ja vähem eksiteele viivad raskus-

⁸Intervjuu Horst Mölleriaga ajalehes *Süddeutsche Zeitung* (4. IV 1992).

punktid, kui neid võimaldas "avalikkusele" Saksamaa Ajaloolaste Liidu kogunemine 40. ajaloolaste päeval Leipzigs 30. IX 1994. Ajaloolased maksid seal lõivu temaatika kuumusele. Seda näitab nende "Resolutsioon lähiajaloo käsitlemisest avalikkuses". Neljapunktiline resolutsioon (avaldati ajakirjas *Geschichte und Gesellschaft*, Bd. 21 (1995), S. 158–159) sisaldab nelja tähelepanuväärselt siledat manitsust ja üht võimalikku ohvrit. Manitsused kõlavad järgmiselt: (1) "Allikate väljendusjõud on peaaegu alati piiratud", (2) "Õeldut ja tehtut [---] tuleb alati kujutada kontekstis [---]", (3) peab "arvestama ajaloolise eripäraga, mis võib välja kujuneda juba vähestegi aastate järel" ja (4) "Ajaloolised interpretatsioonid ei jää mõjutamata nende autorite korraettekujutustest". Neli tõeliselt lihtsat tõde sellele, kes püüdleb tõe poole. Meelepaha tekitab küll see, et mõeldakse ainult "korra" peale. Võib-olla on tegemist kontinueediprobleemiga. Püha tekst algab lausega, et "avatud ühiskonnas on paratamatu ja õigustatud konkureerivate ning vastanduvate korrakujutelmade olemasolu". Seda kindlasti, kuid avalikkus väärriks kõige muu hulgas sedagi teadmist, et ühiskonna avatuse säilitamiseks peab mõnes asjas olema väga ühel meelel. Õigusajalugu kinnitab seda päevast päeva. Siis järgneb mõtlemapanev eksijäreldus: "[---] sellepärast (!) on ka erinevad ja vastanduvad interpretatsioonid Saksa DV ajaloost vajalikud ning õigustatud". "Sellepärast" teeb järelduse tasandilt poliitiline kord "avatud ühiskond" teaduse tasandile. Niisugune paralleel on aga petlik. Erinevad teaduslikud interpretatsioonid võiksid (ja peaksid) olema võimalikud ka ilma "avatud ühiskonnata" (nii on see ka olnud). Olemas võib olla ka suurel määral vastuolutu õige interpretatsioon, mille vaidlustamine oleks mõttetu. Ja siis järgneb võimalik ohver. Paratamatu olevat "pidev kontroll empiirilise materjali pinnalt" ja nimelt "eesmärgiga jõuda kokkuleppele, olenemata parteist ja poolest". Eesmärgipüstitusest läheb aga kaotsi see, et allikate vetoõigus ei allu poliitilisele kokkuleppele, vaid üksnes empiirilisele tõetaotlusele.

2. Teooria ja praktika eelpost

Niisiis tasub natuke kaasa diskuteerida. Lähiajalugu on ajaloo eelpost ja kaasaja järelvägi. Diskussioonis tema üle tegeldakse kristalse selgusega nii mõnegi ajaloo ja õigusteaduse põ-

himõttelise püsiprobleemiga⁹. Eelkõige kuulub siia ajalooliste seletuste teadusteoreetiline staatus, samuti vaieldav ja ehk koguni keerukam probleem õigusteaduse staatusest. Alles pärast seda, kui nendes asjades valitseb mingi selgus, saab öelda, mida siis ikkagi tahetakse.

Ajaloooteoria üle on mõtteid mõlgutanud juba Kant ja Herder, Ranke, Droysen ja Marx, Knies ja M. Weber, Nietzsche, Troeltsch, Rickert, Meinecke ja Rothacker. Hilisematest teoreetikutest võiks nimetada Nipperdeyd, Faberit, Kosellecki, Lübbet, Kockat, Hempelit, Stegmüllerit ja Achamit. Nemad ja teisedki tegelevad tänini intensiivselt ajaloooteoriaga. Teisalt leidub ka teoreetiliselt orienteeritud õigusajaloolasi. Et piirduda vaid mõne nimega, alustagem Möserist ja Hugost, jätkakem Feuerbachi, Thibaut', Savigny ja Mittermaieriga; seejärel nimetagem P. Rothi, Lotmarit, Bekkerit, Stammlerit ja Gierket ning jõudkem L. Wengeri, H. Mitteis, Wieackeri, Simoni ja Landaunini. Nii tuleb tegelikult tõdeda, et ajaloo-teaduse alusküsimuste üle on diskuteeritud täie selgusega. Muidugi võib sellest asjaolust mööda vaadata ja pühenduda vaid päevaküsimustele. Ometi näib tõhusam selline lähene-mine, kus aeg-ajalt võetakse teadmiseks ja töötatakse läbi ka teoreetilised probleemid.

Selle poolt räägib juba ammu sõnastatud, kuid tabav tunnetusteoreetiline valem: mõiste ilma kaemuseta on tühi (sest tal pole sisu), kaemus ilma mõisteta pime (sest tal pole mõtet). Üks ilma teiseta ei saa "anda tunnetust". Tunnetav mõistus vajab toimimiseks kahte kätt: mõistet ja eksperimenti (Kant 1787 B: 75 j, XIV j). Tunnistajaid võib kutsuda ka esivanemate galerii juriidilisest tiivast. Niisama põhimõtteliselt nagu Kant, kuid ajaloole rakendatult on selle mõtte sõnastanud

⁹ Ajaloolaste poolt pakub uuemat head ülevaadet Hockerts 1993, mida täiendab eriti rahvusvahelise dimensiooni osas Schulz 1992; hilisematest vt Peter, Schröder 1994; vähem poliitilise ajaloo pinnalt ja rohkem sotsiaalajaloolise suunitlusega on Erker 1993: 213 jj. Õigusajaloo poolt vt *Zeitgeschichte* 1993. Muidugi ei ole märksõna ja diskussioon siingi täiesti uued. Vt juba Scheyhing 1968, Thieme 1968 (temale tähendas lähiajalugu natsiküsimust ja selle eellugu). Ka Ramm 1970 seostab "lähioigusajaloo" kitsalt natsiajastuga. Praeguse diskussiooni teemal on viimati suurepäraseks käsitluseks Weber 1997 ja Kleßmann, Sabrow 1996.

näiteks Savigny. 1808. a oli ta teaduses alles algaja, kui luges Landshutis "rooma õiguse institutsioone". Oma loenguid alustas ta küsimusega teaduse olemusest, mis olevat "enamikul juhtudel lihtsasti vastatav. Vana ja püsiv tava on nii kindlalt selle üle otsustanud, et vaid harva tõstab pead kahtlus. Ka meie teadus rõõmustas veel mõne aasta eest selle rahuliku kindlustunde üle. Juba ammu oli otsustatud, mida peab õppima, et saada põhjalikuks juristik. [...] Nüüd on kõik teisiti. Kõikjal on tehtud uued seadustikud. Mis varem tundus ainuõige ja kasulikuna, seda peetakse nüüd kahjulikuks ja kasutuks. Sellistel aegadel on oma hea külg. Millel on sisemist elujõudu ja tõelist sisu, seda eristatakse hoogsalt sellest, mis on kandnud vaid oleva nägu ning saanud säilida üksnes traditsiooni sitkuse tõttu. See ajastu suur eristamistöö on osaks saanud ka meie teadusele."¹⁰

Savigny ajalooline reflekteerimisalus pöördub lähiajaloo puhul ikka jälle tagasi, sest siin ei tunta vana ja pidevat kasutust. Tema sümpaatne optimism, et on võimalik määratleda "sisemist elujõudu" ja "tõelist sisu", näib küll naiivne, kuid ei ole seda. Aga mida siis tollal ikkagi "nii hoogselt eristati" elavana ja surnuna? See on jäänud tänini vaieldavaks. Ka Kanti valem jätab otsad lahti. Ta viitab küll vajadusele mõistete või teooriate järele, kuid seda tuleb jätkata konkreetse küsimusega: milline teooria millise kaemuse jaoks? Selle küsimuse puhul näitab probleemi produktiivset teadvustamist üks uuem kannatlik ja paljut selgitav uurimus, kus tõdetakse:

"Ajalooteadusliku seletuse probleem on üks raskemaid nii ajalooteorias eraldivõetult kui teadusteorias üldse. Üks keerukuse põhjusi tuleneb sellest, et probleem on seotud teadusteoreetiliste ja eriteaduslike küsimustega, mis omakorda on veel selgitamata. Sellised probleemid on seletuse teorias endas, samuti sisulistest küsimustes, nagu näiteks inimkäitumise seletamine, mentaalsete faktorite roll teadvuses jne. [...] Peale selle vastutab seniste [ajalooteoretiliste] uurimuste meetod omakorda selle eest, et ei ole veel olemas seletuseprobleemi selgitust. Nagu Stegmüller on tuvastanud¹¹, kannata-

¹⁰Katkendid Savigny 1808. a institutsiooniloengutest on avaldatud teoses Rückert 1984: 427.

¹¹Silmas peetakse vältimatut ülevaadet Stegmüller 1983. Vt eriti ptk VI ajaloolisest seletusest ja ptk VII kausaalseletusest.

vad mõned lahenduspüüded kasutatud mõistete ja probleemi-asetuse ülimalt ebatäpsuse all. Teisalt on vastavad käsitlused sageli nii üldistavad ja abstraktsed, et nad ei olegi võimelised selgitama ajaloolise uurimise loogikat. Enamasti on see oht olemas nende käsitluste puhul, milles vaadatakse mööda ajaloolase praktilisest tööst. Seevastu kui empiirilisel töötaval ajaloolasel ütlevad midagi oma tegevuse teoreetiliste aluste kohta või kui vaadata ainult ajalooliste käsitluste sisu, võib üldjuhul täheldada ka vastandprobleemi olemasolu. Nii-sugustes katsetes puudub kas filosoofiline mõtestatus või on see esindatud üksnes ebapiisaval määral ja viisil." (Heil 1988: 13 jj.)

Kõik see kehtib ka lähiajaloo puhul ja kutsub järele mõtlema. Ajalooteaduse eelduste probleeme on võimalik enamasti lahendada või vähemasti seletada keeleanalüüsi kaudu või teaduslooliselt. Isegi igavad ja kibestunud vastandused nagu teooria ja ajalugu, süsteem ja konkretiseerimine, üldine ja eriline, tervik ja üksik, struktuur ja sündmus, seaduspärasus ja elujuhtum, põhjuste uurimine ja mõtte uurimine, seletamine ja arusaamine, mida eriti tihti võis kohata väärtushinnangu- ja positivismitüli päevil, jäetakse tänapäeval rahule kui "lepitatavad" (Stegmüller 1983: 498 j) või "komplementaarsed" (Acham 1995: 260, 344 jj)¹². Õigusteadusega on taas kord lugu keerulisem, sest selle staatust on uuemates diskussioonides palju vähem kaalutud (hea ülevaade on Neumann 1994: 422 jj). Peale selle on õigusteaduse eesmärk muu seas ka normikujundus ja elulise tegelikkuse hindamine, mis tekitab lisaprobleemi. Kuidas tuleks ette kujutada teadust, mis peab olema ka vahetult praktiline? Ja seda sugugi mitte moel, nagu raputaks ta õunapuud teadmises, et võib lähtuda maa külgetõmbejõu seaduse kehtivusest. Sest see ei oleks teadus, vaid pelgalt teadmise rakendus.

Pilk millelegi sellisele nagu **juriidiline** lähiajalugu peab läbima kõik need filtrid ning ei saa rahulikult juurduda väljakujunenud traditsioonidel. Ometi on sellest ebakindlusest ka kasu, sest see teravdab ja toob ilmsiks üldised probleemid. Igatahes ilmus 1992. aastal esimene kokkuvõtte Saksa õigusajaloost kuni umbes aastani 1990: Karl Kroeschelli *Saksamaa*

¹²Vrd ka "uuesti" õpetlikuks osutunud ja ülevaatlikku käsitlust Rothacker 1953.

õigusajalugu 20. sajandil. "Saksa DV ja jagatud Saksamaade ootamatu lõpp aastal 1990" (eessõnas) andis meile lõpeks mõõdupuid võimaldava ülevaate kogu sajandist¹³. Üks selle sajandi saksa õigusajalookirjutuse tunnusjooni ongi, et tegelikult saab seda ilmselt alles nüüd kirjutada. Pärast 1914. aastat sündinud vanameistrite Coingi, Conradi, Ebeli, Kunkeli, Wieackeri jt põlvkonnal puudus nende noorusajal 1933. aastale järgnenud sündmuste läbielamise tõttu vajalik distants selle ainega. See ei muuda väärtusetuks suurepäraseid lehekülgi XX sajandi õigusajaloost, mida pakub juba Wieackeri 1952. aastal ilmunud *Eraõiguse ajalugu uusajal*, samuti Ebeli *Seadusandluse ajalugu* (1. trükk 1956) ega Coingi väike raamat *Õigusajaloo epohhid* (1. trükk 1967). Viimastel aastatel võib kasutatavatest õpikutest üha tihemini leida lõpupeatüki Saksamaa LV ja Saksa DV kohta. Kontseptsioon jääb aga enamasti ähmaseks. Ülekaalus on kas lihtsalt sündmuste kirjeldus või toetutakse Wieackerile ja Ebelile. Nad mõlemad olid aga nii sõjaeelse kui -järgse ajastu vaimust kantud ning stiliseerisid vastavalt ühe taktikepi järgi, mis nõudis vastandust: formalistlik/positivistlik/naturalistlik (ja mandunud/väärastunud) versus materiaalne/väärtustav. Sellisel õigusajalool oli täiesti selge mõttevisioon. Seda jagavad muide ka ülejäänud suured ületamisraamatud nagu Neumanni *Behemoth*, Frankeli *Kahetine riik* jt. Järeldused periodiseerimisele, sündmuste valikule, ajaloolisele subjektile, süü omistamisele, hindamisele ja muudele struktuuri kujundavatele faktoritele on selged¹⁴. Ka Kroeschell ei ole täiesti vaba seotusest oma ajastu väärtustega (vt lähemalt minu retsensioonis Rückert 1995a).

Selliste kontseptuaalsete küsimuste vaagimine on hädavajalik. Olemas on isegi eeskuju. Üldajaloos ja lähiajalooos on piisavalt tõlgendusvõimalusi ja -vastandusi, nagu on ülevaatalikult näidanud näiteks G. Schulz¹⁵. Õigusajalooski märki-

¹³Kroeschell alustas "meie sajandi" ja sõjajärgse ajastu vallutamist juba 1989. aastal, kui ilmus kolmas köide tema teosest *Deutsche Rechtsgeschichte*. Vt Kroeschell 1989: 250 jj ja 281 jj.

¹⁴Wieackeri käsitlusviisi kohta tõin ma selle selgemini välja teoses Rückert 1995b, kus on puudutatud ka muud samalaadset ületamiskirjandust.

¹⁵Vt Schulz 1992 maailmasõdade perioodist lk 57 jj, 1945. aastale järgnenud ajastust lk 61 jj, Weimari vabariigist lk 67 jj, tähendusmuuda-

misväärne 1970. aastate meetodidiskussioon ei ole veel andnud konkreetseid tulemusi. Ilmselgelt on puudu rahvusvaheline diskussioonitasand, muidugi ka võrreldav hulk inimesi. Õigusajaloolaste suhteliselt väike hulk, mis 1970. aastaist alates on kas vähe kasvanud või hoopistükkis kokku kuivanud, peab spetsialiseeruma tohutul uurimismaastikul antiigist eiseni ning neil lihtsalt ei ole juhust üheskoos või alternatiivselt samal väljal tegutseda. Peale selle on õigusajaloolased enam kui iial varem koormatud õigusdogmaatiliste ülesannetega. Kuid õpikute enneolematul pendeldamisel kaine kronoloogia ja söakate usutunnistuste vahel peab olema muidki põhjusi. Arvatavasti on asi seotud sellega, et õigusajaloo varasemad arusaamad on purunenud ja uued mõttevisioonid puuduvad. See seletaks, miks on ilmunud ainult kaks käsitlust, mis on murdnud läbi sündmustekirjelduse rahu: Weseli *Peaaegu kõik, mis on õigus* (1991, seal on ka palju lähiajaloolisi elemente) ja Hattenhaueri *Saksa õiguse vaimuajaloolised alused* (1996)¹⁶.

3. Viis alalist probleemi — viis vastuväidet

Mõned ajaloo ja õigusajaloo püsiprobleemid osutuvad eriti **ebamugavaks**, kui tegemist on selle uusima tükiga ajaloost, mida nimetatakse lähiajalugu, hilisajalugu, läbielatud ajalugu, *storia contemporanea*, *current events*, *histoire contemporaine* jm moel. **Juriidilise lähiajaloo** puhul lisanduvad probleemid tema suhtest õigusteaduse dogmaatilise poolega. Igatahes on see nii saksa teadusmaailmas. Teatavasti tegeletakse siin õigusajalooaga juba Savignyst alates personaal- ja institutsionaalunioonis dogmaatilise õigusteadusega. Aga kellele meeldib kahte hinge rinnas kanda? Samasuguseid küsimusi tekitab suhe sotsioloogiaga.

Ma tahaksin **viis** seda laadi alalist probleemi lähiajaloo näitel lahti rullida. Ühtlasi on need viis vastuväidet juriidilise lähiajaloo võimalikkusele ja otstarbekusele.

I. Kas lähiajalugu on üldse teadus? See puudutab lähiajaloo suhet **ajalooteadusega**.

---

tustest pärast 1945. aastat lk 78 jj ning erinevatest struktuurikujunduslikest tendentsidest ja küsimuseasetustest lk 98 jj.

¹⁶Eriti selle viimased kolm peatükki, mille põhiideed ta avaldas juba 1971. a mõtlemapaneva pealkirjaga "Hierarhia ja demokraatia vahel".

II. Kas juriidiline lähiajalugu on üldse õigusteadus? See puudutab lähiajaloo, õigusajaloo ja **juriidilise lähiajaloo** vahe-
list suhet.

III. Kas juriidiline lähiajalugu mitte lihtsalt ei sega õigustea-
dust? Siin on kõne all juriidilise lähiajaloo ja **õigusteaduse**
suhe.

IV. Kas juriidiline lähiajalugu ei sega mitte õiguspraktikat?
See puudutab juriidilise lähiajaloo suhet **õiguspraktikaga**.

V. Kas juriidiline lähiajalugu pole mitte lihtsalt kehv sotsio-
loogia ja sotsiaalteooria? See on juriidilise lähiajaloo suhe
sotsioloogiaga.

Loomulikult tahan ma kõik viis vastuväidet kummutada.
Kuidas näeb juriidiline lähiajalugu täna välja, tahan ma näi-
data vahekokkuvõttes (VI). Lõpuks räägin ma sellest, kuidas
ta peaks välja nägema homme, teispoole igasuguseid piiritle-
mishüpohondriaid (VII).

I. KAS LÄHIAJALUGU ON ÜLDSE TEADUS?

1. Lähiajaloo kaks kuju

Juriidiline lähiajalugu on osa üldisest lähiajaloo-
st ja teda saab võrrelda oma suurema õega. Lähiajalugu on ajalooteaduse
suhtes ikka veel ja ikka jälle teatud mõttes kaitsepositsioonil.
Selle teaduse igavesti noorima võsuna tuleb tal pidevalt ümber
vormuda ja uueneda. Antiigi, keskaja ja nüüdseks ka varase
uusaja uurijatel on tegemist rõõmustavalt kindla, klassikalise
objektiga. Lähiajalugu aga peab oma eset n-ö iga päev kaas-
ajalt vallutama.

See on tal 1945. aastast saati hämmastaval määral ka kor-
da läinud. Tema lühike ajalugu näitab kaht olemuslikku joont.
Aine sai alguse Müncheni ja Weni lähiajaloo **instituutidest**,
mis asutati vastavalt 1947.¹⁷ ja 1960. aastal. Lisaks veel
väga aktiivsed ajakirjad *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*
("Lähiajaloo kvartalivihikud", München, alates 1953) ja
Zeitgeschichte ("Lähiajalugu", Salzburg, alates 1973), millest
hiljem on välja kasvanud ka *Zeitschrift für neuere Rechtsge-*

---

¹⁷Müncheni instituudist on käepäraselt ja täpselt kirjutatud Schulz
1992: 84 j. Vrd Graml 1990: 179.

schichte ("Uuema õigusajaloo ajakiri", alates 1979), *Geschichte und Gegenwart* ("Ajalugu ja tänapäev", Graz, alates 1982) ja *Kirchliche Zeitgeschichte* ("Kiriku lähiajalugu", Berliin, alates 1988). 1988. a, kui Hannoveri ülikooli juhtis H. P. Schneider, rajati seal "Uurimisgrupp riigiõiguse lähiajaloo jaoks", mis tegeleb 1949. a põhiseaduse tekkelooga. Vahepeal on seal küll uusi alasid vallutama hakatud ja nüüd on selle institutsiooni nimi "Saksa instituut föderalismi uurimiseks". talvesemestril 1993/1994 avati Maini-äärse Frankfurdi ülikooli õigusteaduskonnas viieks aastaks nn sponsorprofessor juriidilise lähiajaloo (ja tsiviilõiguse) jaoks. Sellega taheti näidata suundumust. Idee ise pärines umbes 1987. aastast. Täni on niisugune õppetool vaid siin. Jälle näide sellest, kui palju energiat ja aega võib nõuda iseenesest väike novaatorlus.

Lähiajaloo puhul võib niisiis näha **kaht selgesti eristuvat faasi**. Esimene tuli pärast 1947. aastat ja teine algab umbes 1972. aastast. Siit ka kaks vormi. Lähiajalugu sündis **ületamisvajadusest**, seda uuendati aga hiliseima aja **ajaloona**. Euroopa kontekstis oli asjade niisugune kulg just vapustatud Saksamaal ja Austrias teatud määral loogiline. Müncheni instituudi asutasid 1947. aastal Ameerika okupatsioonitsooni liidumaade peaministrid¹⁸, nimetades selle natsionaalsotsialistliku poliitika uurimise instituudiks. Initsiaatorite seas oli muide hulgaliselt juriste. Alles alates 1952. aastast sai sellest "Lähiajaloo instituut". (Schulz 1992: 84 jj) Hilisem, küll mitte liiga hiline ületamistarviduse vili on Frankfurdis asutatud "Fritz Baueri instituut. Uurimis- ja dokumentatsioonikeskus holokausti ajaloost ja mõjust". Uurida tahetakse seda, mis on mingil määral ehk hõlmamatugi. Ka õigusajalugu on seda laadi väljakutsele nii hoogsalt vastanud, et praeguseks kuulub natsiaeg kõige enam uuritud perioodide hulka ja tõrjumisest ei saa enam kuidagi rääkida¹⁹.

Uus vapustus aastaist 1989/1990 andis taas põhjust ületamiseks ja ühtlasi lähiajaloo uurimiseks. Ületamisleek lah-

¹⁸Siin ei saa initsiatiivi seostada ühegi konkreetse erakonnaga, sest peaministrid olid eri parteidest.

¹⁹Alustades juba klassikalistest Rütters 1968 ja Stolleis 1974. Uuemast uurimisest saab ülevaate Kroeschell 1989: 250 jj, 281 jj kaudu, eriprobleemide kohta vt Stolleis 1994 ja Schröder 1991. Uusim kokkuvõtte koos ulatuslike kirjandusviidetega: Laufs 1996: 349 jj, 364 jj, 381 jj.

vatas jälle põlema ning hoolikalt registreeritakse "Saksa mineviku ümbermõtestamist", "tendentside vahetumist" ja "kliimamuutust". Nüüd kardetakse samas "normaliseerumist või re-natsionaliseerumist" (Jarausch 1995: 580jj). Veelgi enam, konstitutsioonipatriootilise uhkuse puudumisest "süvenenud kramplikkus" võivad "kallutada rassismi, ksenofoobiasse, imperialismi ja repressioonidele". Paralleelselt eksisteerib ka institutsionaliseeritud suundumus. Sari "Lähiajaloolised uurimused" Saksa DV kohta on asutatud "Potsdami lähiajalooliste uurimiste" programmi raames, mida omal ajal rõhutatult kaitsti "teadusliku lähiajaloon" (Kocka 1993: 12). Ilma Potsdamis tekitatud institutsionaalse autonoomiata, mis tagab teaduse olemasolu praktiliselt, võib seesuguseid ettevõtmisi kohata Lääne-Saksamaa poliitilise hariduse keskustes. Samuti on mõned justiitsministeeriumid vastavalt poliitilisele konjunktuurile asutanud spetsiaalseid keskusi ja fonde, näiteks Hamburgis, Berliinis, Alam-Saksimaal ja Kielis. Hiljuti asutati Põhjareini-Vestfaali liidumaal eraldi sari "Juriidiline lähiajalugu". Ometi näitab see iseenesest tänuväärne ettevõtmine siiski, et teostus on valitsuse poolt juhitav. Kõited 1 ja 3 on teadlikult pühendatud klassikalisele teemale "Justiits ja natsionaalsotsialism"²⁰. Teine kõide püüab olla saalomnilikult interdistsiplinaarne. Lubatakse nii "normatiivsemalt

---

²⁰*Justiz und Nationalsozialismus* on 1993. a ilmunud esimese kõite pealkiri. 1994. a ilmus teine kõide *Perspektiven und Projekte*. Kolmanda kõitena ilmus Niermann 1995. See monograafia on musternäide ületamisajaloo edukusest ja ebaedust. Siin pakutakse kõige paremate kavatsustega teostatud, kiiduväärselt töömahukat, empiirilisel püüdlikku ning põnevat analüüsi allikate pinnalt. Samas koormab uurimust küsimuseasetus, mis empiirilises mõttes kõigub liiga palju selliste faktorite vahel nagu seadus, õiguse rakendamine, tõlgendamine, õiguse moonutamine, drakoonilisus, ülepingutatud näitlikkus, näited, hoiakud, ideoloogiad, kohtute roll, poliitiline justiits, politsei roll, julgeoleku roll jms. Selge küsimuseasetuse puudumine ei võimalda kogu seda empiiriat tõesti selgitavalt ja tõendatult töödelda üldisemateks teesideks. Puudub igasugune kriminoloogiline, sotsiaalteaduslik, võrdlev vms lähenemine, mis annaks kahtlemata keeruliste andmete ja üksikotsustuste tõlgendusele mitmekordsed personaalsed, ametitehnilised, institutsionaalsed ja ideoloogilised raamid. Nii jääb vaid segu väärtuslikest, kuid pelgalt kaemuses liikuvaist allikaist, kõhklevaist ja banaalsetest väidetest terviku kohta (protsessipärane iseloom; radikaliseerimine), kinni-

toimivat õigusajalugu” kui “eelkõige poliitilise ja sotsiaalse konteksti tagamaid uurivat lähiajalugu” (*Perspektiven* 1994: XII Niermann). Need väljendid annavad hea põhjuse juhtida tähelepanu kõnealuse teemaga seotud laialtlevinud ideoloogiatele.

2. Ideoloogiad, näivprobleemid ja eelarvamused

“Normatiivsed” küsimused ja “tagamaade uurimine” on saalomonlikult lai mõistekasutus, mis on metoodiliselt nihästi udune kui kätkeb ammuõeldu kordamist. Ükskord tuleb see selgesti välja öelda. Mis ikkagi peab õigusajaloo puhul olema “normatiivne” ja sellepärast kuidagimoodi problemaatiline? Kuidas uuritakse konteksti “tagamaid”? Kas “tagamaade uurimine” peab tegelikult tähendama mingi konkreetse küsimuse uurimist ja kui, siis millise? “Juriidiline” ja “ajalooline” lähiajalugu vastandatakse “dihhotoomselt” (*Perspektiven* 1995: 7 Vormbaum). Aga kas see on “normatiivne” või “normatiivse värvinguga” küsimus, kui tahetakse näiteks küsida “Kanti õigus- ja autonoomiamõistele orienteeritud õigusekujundamise järkjärgulise taandumise ning vastavalt funktsionalistliku, eesmärgipärasusele orienteeritud mõtteviisi osakaalu suurenemise põhjuste järele” (*Perspektiven* 1995: 7)? Ja kuidas on siis lugu “tagamaade uurimisega”?

Jätkem siinkohal kõrvale julged sisulised väited ja kogu sümpaatia kantiliku mõtteviisi taandumise küsimuse vastu üldse. Kui küsimuse all on “järkjärguline taandumine” ja “mõtteviisi osakaalu suurenemine”, siis on tegemist kas põhjuslikkuse või mõõdetava kasvuga. Niisiis ei ole need “normatiivsed” küsimused olemapidava mõttes. Tegeldakse reaalselt olemasolevate, ajalooliste normide ja normikujundamisega. Niisiis tõepoolest normatiivsega. Kuid sellele ei läheneta mitte normatiivselt, vaid empiirilise küsimuseasetuse kaudu. Küsimuse all ei ole mitte see, kuidas normatiivne peab olema, vaid hoopis, kuidas ta on. Või siis on tegemist (ka) “normatiivse” huviga kaasaegse eesmärgi-mõtteviisi suhtes, selle olemise ja olemapidamise vastu ning ajalooliste argumentide kasutamisega sealjuures. Sel juhul on tegemist ühteaegu nii normatiivse pidama-küsimuse kui ajaloolise olema-küsimusega

---

tustest eelarvamustele ning ikkagi jälle ebakindlast süükspanemisest. Kaemus ilma mõisteta jääb pimedaks (Kant 1787 B: 75 j).

ühekorraga. Need on ühekorraga, aga mitte üks ja sama. Ajalooliselt on võimalik kontrollida selliste argumentide paikapidavust. Muidugi juhul, kui need ajalooliste teesidena on piisavalt konkreetsed, näiteks kui osakaalu suurenemine on selgesti näha või koguni ohustab teatud ajaloolist olukorda. Selle argumendi "normatiivses" väärtuses tuleb aga kahelda. Muidugi on mõeldav, et teatud kriteeriumide kaudu näidatakse ohustatust. Iga muu "normatiivne varjund" oleks siis lihtsalt tavaline eelarvamus ning seega kehv ajalugu ja niisama kehv õigusajalugu. Lõpuks võib uurida iga esitatud küsimuse "tagamaid". See tähendab, et küsitakse kriitiliselt või kuidagi teisiti. Kui aga keegi tahab "tagamaade uurimises" näha alati paremat või koguni ainsat tegelikku küsimist, on ta oma küsimise normeerinud. Ta eelistab juba ette teatud kindlaid ajaloolisi faktoreid. Normatiivseid nähtusi uuriv, olgu või toonitatult "tagamaid uuriv" lähiajalugu, ka mitte õigusajalugu ei toimi niisiis ise normatiivselt. Heade kavatsustega kasutatud väljendid on seega ülimalt arusaamatud. Nad jagavad ikka ja jälle hindeid.

Kõiges selles ei näe ma siiski ajalooteaduse metoodilist probleemi. Tegemist on lihtsalt hooletu, praktikas enamasti kahjutu keelekasutusveaga. Selle võiks rahule jätta, kui siit järelduks vähe ja asi ei oleks selgetes metoodilistes põhimõtetes ning uurimishüpoteesides²¹. Neis diskussioonides jääb vaatluse alt nimelt täiesti välja tegelik probleem: kuidas üldse uurida kausaalsust või mõtteviisi osakaalu kasvu? Juriidilise ja ajaloolise lähiajaloo dihhotomiseerimine tekitab tahtmatult **kahekordseid eelarvamusi**. Ühelt poolt on need suunatud väidetavalt normatiivse, kuid kuidagi ebateadusliku õigusajaloo vastu. Rääkimata sellest, et väidetavalt eriti väärtuslik "tagamaade uurimine" tekitab juba iseenesest kahtlusi. Halb on kõige sellega tekitatud segadus, mis sünnitab "avalikke" illusioone ning mugandumisi ajalooga ümberkäimisel.

3. Lähiajaloo pärandi koormised

Teadusliku lähiajaloo võimalikkuse ilmne põhjendamistarvidus ei tulene üksnes temaga ikka ja jälle seotud ületamisülesandest, mis on olemuselt poliitiline ja seega teaduslikult kaht-

---

²¹Vormbaum pareerib lõkse sõbraliku vastutulekuga mõlemale poolele ning keskendub karistusõigusele.

lane. Lähiajalugu reflekteerib ka ajalooteaduse XIX sajandist pärit põhimõtetepärandit, mis peavad **igasugust** lähiajalugu näitama problemaatilisena. Tegemist on niisiis päriliku haigusega. Seda tuleb tunda, et sellega edasi elada.

Thukydidesest alates sündis ajalookirjutus just lähiajaloo kirjapanekuna ja kuni XIX sajandini seda nõnda ka harrastati. Siis algas distantseerumine. Teaduslikkuse nimel muutus uusimate aegade ajalugu põlatud tütreks. Nüüd näis see liiga **subjektiivne**. F. G. Schlosseri, Rottecki, Gervinuse ja Häusseri elavad kirjeldused lähiajaloo tundusid enamal või vähemal määral poliitilise kirjandusena. Olenevalt muidugi sellest, kui kaugelt ulatus usk reaalsesse objektiivsusse ja objektiivsusse realsusse. Iseenesest võimalikuks peetava täieliku objektiivsuse taustal tundus lähiajaloo kirjutamine erapooliku, subjektiivse ja eksitava püüdlusena. Seda oli parem üldse vältida või siis harrastada juba avalikult poliitilise ainenä. Tänapäeval ei peeta seda laadi ajaloolist objektiivsust enam kuigi võimalikuks. See ei tähenda, et ühtlasi oleks loobunud erapooletuse nõudest. XIX sajandi kainenunud ja vabanunud pärijatena tohime lähiajaloo **ajalooteadusena** taasavastada. Samas ei tarvitse me seda pühitseda ega karta üksnes ületamistendentside kaasnähuna. Väheha selgusega käsitletakse aga piiritlemist poliitikast kui teadusest (lühikeses lõigus ajaloo ja lähiajaloo näiteks Sontheimer 1976: 69; vrd XIX sajandi kohta Ranke 1836).

Õigusajaloo, mis samas kuulub ajaloo teaduse pärijate hulka ka väljaspool Saksamaad, lõi "pärilik hirm" lähiajaloo ees välja alles XIX sajandi lõpupoole. Sel ajal hakati nii kvalitatiivses kui kvantitatiivses mõttes ning üha intensiivsemalt ja ühekülgsemalt tegelema keskajaga. Suured klassikalised käsitlused K. F. Eichhornilt (*Saksa riigi ja õiguse ajalugu*, 4 köidet, 1808–1823) ja veel O. Stobbeltil (*Saksa õigusallikate ajalugu*, 2 köidet, 1860–1864) pakuvad igatahes veel küllalt põhjalikult "neljandat perioodi" koos "teise ajavahemikuga [...] 1648–1815" (Eichhornil umbes 237 lk) või vastavalt "Neljas periood: XVIII sajandi keskelt kuni tänapäevani" (Stobbel, umbes 80 lk). Tihti Saksa õigusajaloo isana austatud K. F. Eichhorn pühendas oma teose neljandas köites 1823. aastast igatahes 106 lehekülge kõige hilisemale, tõeliselt tormilisele perioodile pärast 1789. aastat. Muidugi oli ta teadlik, et "viimase kolmekümne aasta sündmused on meile veel

liiga lähedal ja liiga paljud meie kaasaegsetest on neis sündmustes indiviididena osalenud, et ajalookirjutaja võiks loota kõikide heakskiidule [---]. Aga Eichhorn "ei lase end häirida" ja rõhutab üksnes, et ta püüdis "esitada ainult asju, nagu need nähtuvad **erapooletule uurimisele**, mis nii uuemal kui vanemal ajal on võimeline põhjusi ja tagajärgi selgitama vaid **suhete** kaudu, mis **valitsevad üksikisiku käitumist**, ehkki ta arvab end neid juhtivat. Just sellepärast vaatleb uurimine isikuid üksnes oma aja esindajatena [---]" (Eichhorn 1823: VI; Eichhorni ajalookirjutuse kohta vt Rückert 1997a). Tema Göttingeni-traditsioonist kantud pragmaatilis-ajalooline pilk suhetele, põhjustele ja tagajärgedele ja teatud "asja"-objektivism võimaldasid tal ajalooliselt käsitleda ka oma kaasaega.

Võrdlemisi "mittekahtlased" ajaloolased nagu Meinecke ja Conze keerasid piigi hoopis ümber. Just lähi-**ajaloolises** lähenemises kaasajale nägid nad olulist sammu uuriva ja distantseeritud, teadusliku hoiaku poole, vastandades seda lihtsalt läbielatud minevikule. Selle nimel nõudis Conze äraostmatult ja tagasikohkumatult "halastamatult arusaamisele pühendunud histooriale vaba sõna" (väga informatiivselt ja selgesti käsitleb seda Schieder 1987). Meinecke pidas ka siin "erapooletut tunnetuspüüet" võimalikuks ja koguni eriti vajalikuks (seda on nüüd suurepäraselt ja paljudele aspektidele valgust heitvalt kirjeldanud Meinecke 1995: siin näiteks 202 jm).

Ei ole õige, et ainult "lähiajalugu vajab objektivierimist objekti kaudu täpsustatud küsimuseasetusega" (Möller 1989: 1146). Niisiis tuleks tema järgi käsitada lähiajalugu *per se* eriti "subjektiivsena". Muidugi — ja miks ka mitte — toimub lähiajaloolises läbiraputamises millegi ületamine ja mõnda uurimiseset koguni vägistatakse. Kuid esiteks puudutab see ikkagi vaid konkreetseid uurimusi, mitte "kogu teadusuunda". Ja kui kohuvad üles näiteks Preisimaa sündmused või abordiküsimus või naisõigused või Welfi evangeliaar või Euroopa ristiusustamine või krutsifiks, siis võib kiiresti näha, et erinevus on üksnes graduaalne, kui ajaloo visiir suunatakse Adenauerile, Hitlerile, Bismarckile ja Friedrich Suurele, Heinrich Lõville, nõiajälitaja Institorisele või Karl Suurele. Kõik nad peavad ikka ja jälle nii või teisiti võitlema koha pärast muuseumis ning vastavalt konjunktuurile saavad neile osaks vihkavad või armastavad pilgud.

4. Lähiajaloo erilisus on vaid graduaalne

Niisiis jääb lähiajaloo puhul üle vaid graduaalne erilisus. Ajalooteaduse põhiülesanded võib lühidalt ja laias laastus kokku võtta järgmiselt. Esiteks peab ta saavutama teadusliku tunnetuse mineviku **kohta** ning teiseks võimaldama orienteerumist ja identiteeti selle **sees**. Lähiajalugu võib lihtsalt mõlema ülesande puhul hakata kergemini vaaruma.

Kanti valem järgi mõistuse kahest käest vajab **teaduslik tunnetus** selget küsimust ja kindlat kaemust. Mõlemat on korraga läbielatud läheduse surve all raske saavutada. Küsimusi on nagu murdu, kaemusi lausa purskub. Sest lähiajalugu on "ajalugu, mis alles suitseb"²² just kustunud põlengutest.

Seda enam vajavad **orienteerumine** ja **identiteedikujundus** mõningat ülevaatlikkust, selgust väärtuste suhtes ja tasakaalukust. Lähiajaloo häältemeri kallutab aga energilisele apologetikale või arveteõiendamisele, just ületamisele. Mis kuulub muuseumi, mis prügimäele? See on alaline, vältimatult ebamugav küsimus. Tänapäevase väärtuspluralismi lastel, kes peavad andma vastuse kohemaid, on sellele küsimusele arvatavasti eriti raske vastata. Nii võtavad vähem pluralistlikult meelesstatud intellektuaalse arvamuse kujundajad neilt meelsasti teejuhirolli üle. Ometi võib kasutada positiivseski suunas seda asjaolu, et lähiajalugu "müüb" ja tõuseb päevakorda just pärast ajaloolisi vapustusi. Vapustused lõpetavad mingi ajastu ning alustavad uut. Nad loovad "epohhe". Sündmused näivad lõppenumatena kui varem (vt asjakohast osutust ajajärgu kestmisele kui probleemile Schulz 1992: 52). Sellega suurenevad väljavaated ajastu uut olemust tabavamalt seletada. Õigustatult kasvab söakus esitada kokkuvõtvaid küsimusi ja seletusi. Vapustus nõuab ka selitavat distantsi. Nii oli see pärast 1798., 1814., 1831., 1849., 1918., 1945. ja 1989. aastat. Uuriv distants tekib just sellest, et lähiajaloo üldse julgetakse tegelema hakata, ning päris kindlasti ei takista niisugune tegevus selle kujunemist.

Igatahes vajab ka lähiajalugu **tugevat ajalooteadust**, mis ei ole meetodi ega eseme poolest tegelikult erinev. Õigustatud hoiatused aktuaalsete prillide kohta ei tähenda seda, nagu oleks midagi võimalik näha üksnes pikksilma või

²²See tabav väljend on pärit B. Tuchmannilt. Vt Hockert 1993: 99.

luubi abil. Allikate inflatsioonist tingitud jõuetusetunne ei tähenda seda, nagu oleks võimalik rohkem teada väheste säilinud allikate pinnalt (näiteks antiigist või keskajast). Ajaloo-teadusena on lähiajalugu tõepoolest paradoksaalses olukorras: ta ägab allikate hulga all ega saa kurta nende vähesuse üle. See "liiga palju" nõuab küll erilisi püüdlusi, erilist hoolikust, erilist ettevaatust, kuid mitte midagi põhimõtteliselt uut või varasemast erinevat. Nürnbergi protsessi "ametlike" materjalide 42 köite või *Office of Military Government United States* (OMGUS) dokumentide ca 3200 riulimeetri ja 8000 kasti või esimestest sõjakohtuprotsessidest Dachau kontsentratsioonilaagris koostatud ca 6000 lehekülje ja 123 mikrofilmi ettevõtmine on kindlasti hulljulge samm. Kuid reis nn vana germaani õiguse maale pole sugugi väiksem julgustükk. See võetakse ette kirju rea erinevast ajast ja ruumist pärit lünklike käsikirjade abil, millest osa on vaid palimpsestifragmendid, nagu näiteks Codex Euricianus. Pealegi saab neid enamasti ikkagi kasutada vaid trükiväljaannete kaudu ja nendega on omakorda seotud uued probleemid. Ka Saksi Õiguspeegli "autori" Eike von Repgow' kohta tahaksime meelsasti rohkem teada, kui meieni on jõudnud väheste katkendite ja üksikutel dokumentidel leiduvate allkirjade kaudu. Veelgi kauem uuritud rooma õigusega ei ole lugu põhimõtteliselt teisiti. Mõeldagu kasvõi *Corpus iuris civilis*'e kriitilisele väljaandele, millega alustasid juba humanistid ja millega XIX sajandil ei saanud hakkama isegi Eduard Schrader. Või neile võimalustele ja riskidele seda laadi leidude puhul nagu Gaiuse või papüüruste avastamine.

Veidi vanamoodsalt, kuid kenas rahulikus toonis avaldas noor Ranke 1832. a arvamust, et uusimast ajaloost kirjutamine "sõltub sisemisest üleolekust isiklike huvide ja kaasaja mõjutuste suhtes"²³. Ja rohkem mitte millestki. Muidugi ütles Ranke seda oma *Ajaloolis-poliitilises ajakirjas*. Nii on rõhutatud ka sugulust poliitikaga, mida Ranke püüdis seal saavutada²⁴.

²³Nii Ranke oma kuulsas *Ajaloolis-poliitilises ajakirjas* Scheurig 1962: 13 järgi. Kahjuks puudub seal täpsem viide. Igatahes järgnevalt viidatud Ranke tekstides seda tsitaati ei leidu.

²⁴Vrd Ranke eessõna väljaandele *Historisch-politische Zeitschrift* (1832) Ranke 1925: 1 jj ning samas lk 38 jj kõnet "Histooria ja poliitika sugulusest ning erinevusest" (1836).

Tänapäevases lähiajaloo ei konkureeri tõe nimel mitte ainult varemud ja papüürused, hauakirjad ja koltunud aktid, käsikirjad ja palimpsestid, ürikud ja kirjad ning igasugused muud kirjatükid, vaid ka pildid, linnid, fotod, filmid, televiisioon ja raadio, elavate tunnistajate intervjuud ja mälestused, arvamusuuringud ja sotsiaalstatistika jne. See kõik tekitab paljusust, annab vahel naermaajavaidki tulemusi ning nõuab oma tehnikaid. Ometi ei muuda see kõik midagi vanades ülesannetes võtta allikaid kriitikaga, neid koguda, korrastada ja kontrollida. Vaevalt on vahepeal kasvanud ka võltsingute tegemise kutseoskused.

Lähiajalugu on niisiis ajalooteadus, kuid nõuab igatahes suurematki rangust.

II. KAS JURIIDILINE LÄHIAJALUGU ON ÜLDSE ÕIGUSTEADUS?

See etteheide puudutab lähiajaloo, õigusajaloo ja juriidilise lähiajaloo suhteid ning kätkeb endas kõiki etteheiteid üldisele lähiajaloole. Õigusajaloo puhul toonitatakse poliitikast nakatumise ohtu veelgi enam. Tõepoolest, juriidiline huvi seisab ühe jalaga poliitika mail, sest mõlemad vaatavad teineteist normatiivse huviga.

Ajalooteaduse kindlustatud pind, millest oli just juttu, võimaldab selles punktis lihtsasti selgust luua. Õigusajalugu on **kõigepealt** üks osa ajalooteadusest. Juriidiline lähiajalugu on üks osa õigusajaloost. Juriidiline lähiajalugu on niisiis niisama vähe või palju midagi erilist nagu lähiajalugu ajaloo teaduses. Ta on **õigusajalugu, millele esitatavad nõuded on rangemad** (*gesteigerte Rechtsgeschichte*), nagu lähiajalugu on rangemate nõuetega ajalugu. Nagu õigusajaloos üldse, on siingi põhiobjektiks **suubuvad** väärtused. Need on reaalseks õiguseks, seaduseks, dogmaatikaks või õiguskriitikaks **saanud** väärtused uusima õigusajaloo aegruumist. Sellepärast järgib juriidiline lähiajalugu meetoodiliselt eelkõige õigusajalugu. Tema aktuaalne õigustatus on veel suurem kui üldisel lähiajalool. Selle tõdemusega võiks ju rahule jääda, kuid rahuloluks pole põhjust. Sest juriidiline lähiajalugu seisab antiigi ja keskaja õigusajaloo kõrval veelgi kõhetumana kui lähiajalugu oma suurte sõsarate seas. Teisalt ei tohi ega pea

juriidiline lähiajalugu asendama ega päästma senist õigusajalugu. Keskaega ei keelata ära. Juristide seas on küll üks uuema aja moeuskumusi, et midagi kasulikku saab õppida vaid uusimast ajaloost ja üksnes kehtiva õiguse vahetust eelloost. See arvamus peegeldab aga üksnes eelarvamust, et vaid käesolev on kasulik, või lihtsalt teadmatusest tingitud kujutlusvõime vajakajääki. Ajalugu peaks selle järgi olema vaid kasuliku eellugu. Niisugune ettekujutus osutub hukatuslikuks ja häving ei piirdu õigusajalooaga.

Vastus ei sõltu sellest, kas õigusajaloo ülesandeid käsitada kitsamalt või komplekssemalt. Reaalseks õiguseks suubunud väärtuste otsimist võib vastavalt ajaloolisele ehk selgeks tehtud õigusemõistele teostada kitsalt juriidilisel viisil või laiemalt, hõlmates sotsiaalseid ja kultuurilisi ekvivalente, kaasa arvatud funktsionaalseid ja mitmesse alasse puutuvaid faktoreid. Mõlemad, nii õigusnormide juriidiline etümoloogia kui kompleksne ajalooline uurimine, esitavad oma küsimused ajalooliselt. Tüli või "tõeliselt ajaloolise" (Savigny) rindejoone tõmbamine oleks nii ajaloolises kui aktuaalses mõttes küsitava väärtusega ettevõtmine.

Ka juriidiline lähiajalugu on niisiis õigusajalooteadus. Karl Marx kirjutas aastal 1845/1846, et õigusel on niisama vähe olemas oma ajalugu kui religioonil. Selle peale vastas Jhering 1852. aastal, et just õigusel on ajalugu, sest "kõlbeliste ideede liikumine ajas on imepärasem kui maailmakehade liikumine ruumis" (mõlema kohta lähemalt vt Rückert 1988: 10 jj). Nemad seadsid enda ette ühe teise probleemi. Mõlema jaoks oli "ajalugu" ainus või olemuslik teadus, kellele kuulus ikka veel "püha amet" (Schelling, Savigny jt; selle iseloomuliku märksõna kohta lähemalt vt Rückert 1997b: 305 jj). Nad vaidlesid selle üle, milline on ajaloo õige lõppseletus. Nad vastandasid materialistliku ja idealistliku seletuse. Mõlema püüet kandis objektivistlik lootus, et nende seletus on tõendatud "ajaloo kaudu". See hoiak, need mõttevisioonid ja vastavad meetodikad näitavad oma taassündi pärast vapustusi ning katastroofe näiteks Mitteis 1947. a otsingutes *Õigusajaloo eluväärtusest* ja teistes 1945. aastale järgnenud ületamiskirjutistes (selle põhjapaneevat käsitlust vt Gagnér 1993; Wieackeri eraõiguse ajaloo ja muu ületamiskirjutanduse kohta lisaks vt Rückert 1995b).

III. KAS JURIIDILINE LÄHIAJALUGU MITTE LIHTSALT EI SEGA ÕIGUSTEADUST?

Tagasivaates võib ülikoolides täheldada ikka ja jälle esilekerkivat jurisprudentsi liiki, mis keeldub igasugusest võõrast võrtsist, et hoida oma majaretsepti puhtana. Enamasti on tegemist maitseküsimustega, tihtilugu aga ka tõsise ebakindlusega õigusteaduse olemuse suhtes. Nii oleks juriidilise lähiajaloo ja õigusteaduse suhte kohta võimalik kergesti väita midagi kindlat, kui me teaksime, mis siis ikkagi annab õigusteadusele teaduslikkuse. Probleemid hõõgavad. Eriti kui arvestada **kolmekordset** läve, mille Kant siia on ehitanud. Tema loomusõigusekriitika lammutas tagasitee mingil moel etteantud normatiivsusse (päringu see siis "usust" või absoluutsest "mõistusest"). Tema objektivismikriitika lammutas tagasitee faktilise valdkonna objektiivsete seadusteni (olgu see siis "elu" või "tegelikkus"). Tema nõudis "teaduselt", et see annaks "printsipiide järgi korrastatud tunnetuseterviku" (Kant 1786: IV j). Selleni peab jõudma kas paratamatute tõdede, süstemaatilispõhimõteteliste sisemiste seoste või vähemalt välise süsteemi kaudu. Empiirilise, positiivse õiguse tundmine oli selles kontekstis üksnes väliselt teadusvõimeline, sest talle määratud ese ei paku printsipiide järgi korrastatud tervikut. Positiivsest õigusest kõrgem õigus (õiguse metafüüsika) ei olnud aga esiteks vahetult praktilise juriidilise tähtsusega. Teiseks on see vähemalt paratamatuse punktis eriti raskesti mõeldav, või kui, siis üksnes formaalselt (kõige selle kohta põhjalikumalt vt Schröder 1981: 14 jj; märksõna "süsteem" kohta täiendavalt Rückert 1987). Savigny püüdis seda saavutada õigusmaterjali revalveerimisega sel teel, et käsitas seda ajaloolise tervikuna, millest on empiirilis-juhusliku elemendi kõrval võimalik leida ka "tegelik" ja "tõeline" ajalooline osa ning koguni "sisemine" süsteem (vrd Rückert 1984; jätkates Rückert 1993a). Tal ei õnnestunud sellega veenda isegi oma filosoofiliselt kogunud kaasaegseidki, nagu Hugot, Feuerbachi ja Thibaut'd, kes tema ajaloolis-süstemaatilisi võimeid samas väga kõrgelt hindasid. Aastal 1847/1848 hõikas filosoofiliselt ja poliitiliselt auahne prokurör Julius von Kirchmann juriidilise materjali juhuslikkuse kõva häälega välja ja kaebas selle üle kibedalt. Sellest peale pidi väljend "jurisprudentsi väärtusetus teadusena" muutuma lööksõnaks neilegi, kes Kirchmannile vastu ei

vaielnud, ning ausalt öeldes on seda tänini (siin olulise aspekti kohta vt ka Simon 1988).

Õigusteadus on selle koha pealt maha rahunenud. Juriidiline lähiajalugu näib aga paljudele, kes muidu ei lase end õigusajaloost häirida, sissetungijana "tegelikus" jurisdudent-sis, mille ukse ees olevat "vanem" õigusajalugu aukartlikul pilgul seisma jäänud. See meenutab 1970. aastate loosungit "sotsioloogia *ante portas*". Aga mis ikkagi on "tegelik" õigusteadus ja mis seda hoiab? Siin on vaja väikest ülevaadet, et mõista võimalikke piiritlusi. Ehkki skemaatiliselt ja võrreldes tavali-se ülevaatega teadlikult teravdatult tahan ma eritleda kolme võimalust. Need kolm võimalust muide ei kujunda üksnes tänapäevase õigusteaduse nägu, vaid kõiki vaimuteaduslikke distsipliine (vt hulganisti paralleele Acham 1995).

1. Kolm õigusteadust

(1) Õigusteadus võib idealistlikus perspektiivis püüelda mille-igi igavese ja objektiivse poole õiguses, mis suuremal või vähe-mal määral avaldub ka ajalises ja kaasaegses, s.t positiivses õiguses. See positsioon pole kuhugi kadunud, pigem on te-gemist üha uutes variatsioonides esineva teemaga. Silmator-kavalt kuulub siia näiteks Arthur Kaufmanni struktuurionto-loogiline suundumus (Kaufmann 1991 ja ka 1990). Kaugele ei jää ka (enama või vähema selgusega avaldub) usk konsen-suse võimalikkusesse ideaalses diskursuses. Nende usklike hulka kuuluvad näiteks Alexy või uuemad truudusevandu-jad käsutamatu teele mõttesisudele, nagu Habermas (vt 1987; vrd ka Hassemer 1988 või osutatud teosed A. Kaufmannilt, filosoofide poolelt O. Höffe), samuti ettevaatlikud uusloomu-õiguslased, nagu Ralf Dreier, või teravad positivismikriitikud ilma selgesti väljendamata positiivse vastuprogrammita, nagu Smid (1991). Lõpeks otsis Larenzki "õige" õiguse printsiipe, osutades sellega Stammleri eeskujule, keda ta materiaalses mõttes ka järgis (Larenz 1979: 22 j, 183 j). Enne Larenzit tegutses samas suunas, kuid palju diferentseeritumalt ka En-gisch (1971). Naucke hädatarvilik katse töötada välja "õpe-tus õigest õigusest, õpetus õiglusest" kaitseb õrna teravusega ikkagi metafüüsikat ja ründab õiguslikku relativismi (Nau-cke 1996: 173 viidetega M. Köhlerile, O. Höffele, F. Herzogile, M. Kahlole, E. A. Wolffile, R. Zaczykile ja R. Harzerile). Üht-lasi näitab see (taas kord) edenevaid pigutusi sellel suunal.

(2) Ikka veel on ilmselt siiski moodsam **elule orienteeritud** õigusteadus, mis otsib objektiivset õigust vahetult **elust** või **praktikast**. Loendamatud juristid, olgu nad siis orienteeritud rahvaõigusele, asja loomusele või asja loogikale (alates G. Beselerist kuni Dernburgi, Weimari vabariigi aegse kohtupraktika, Welzeli ja teisteni välja), sotsioloogilis-eluõiguslikud (alates Ehrlichist), marksistlikud ja materialistlikud (alates Marxist ja K. Rennerist), lähtugu nad rahva konkreetsest korrast ja kujundusest (C. Schmitt), mõned kohtunikuõigust pooldavad ja mõned toonitatult normikriitilised juristid käivad siin ühist teed. Sest nad kõik otsivad lõpptulemusena õigust kui tegelikkust, otsivad objektiivsust elavas õiguses. Loomulikult ei tunnista nad seda alati ise ning peavad tõeliselt elavaks väga erinevaid asju (sellest lähemalt Rückert 1986 ja Rückert 1995c). Jheringi *Võitlusest õiguse pärast* (1872) ja Kantorowitzi *Võitlusest õigusteaduse pärast* (1906) sai võitlus tegelikkuse pärast. Kui Savigny kirjutab, et õigusel "ei ole iseenesest olemasolu" ja õiguse olemus on "pigemini inimese elu ise, vaadelduna ühest kindlast küljest", ei mõistnud ta seda sotsioloogiliselt, vaid hoopis idealistlikult. Sest ta rõhutas võrdsel määral nii "iseenesest olemasolu" kui ka "erilist külge" ning mõtles sellega normi ja tegelikkust üheskoos (Savigny 1814: 30 ja 1840: 54, 332; siin silmahakkavast suvalisest ümberkäimisest tükatiste Savigny-tsitaatidega vt Rückert 1991a: 54 jj).

(3) Kolmas grupp ei suuda lasta end veenda õiguseidee objektiivsuses ja "vaimu" primaarsuses, samuti mitte elu või praktika normatiivsuses ega "loomuse" esmasuses. Nemad lähtuvad kogu tegelikkuse, seega ka inimliku õiguse käegakatsutavast ajaloolisusest ja muutuvusest. Selle seisukoha järgi ei ole õigus antud ei vaimuna ega ka loomusena, nagu näiteks füüsiline maailm, vaid õigus on inimeste endi saavutus ja väljakutse. Niisiis kahe rinde vahel ja vastustades väidet, et metafüüsika ja skeptitsismi kõrval pole kolmandat teed, on välja kujunenud **kriitilis-ratsionaalne teadus** ja õigusteadus. See uurib tegelikult toimivaks õiguseks saanud väärtusi seadustes, õigusemõistmises ja juriidilises praktikas. **Teaduse** kujud omandab ta siis, kui suudab vaadelda kõrgemalt tasandilt kogu igapäevast kraami: kohtureportaaže, märkusi ja aruandeid, aktuaalseid otsustusi, praktika parteilisust, iga-aastasi täiendusi kommentaaridele, parlamentaar-

seid ja valitsuse väitlusi. Seega siis, kui ta oskab näha selle normide maailma detaile ja seoseid ning töötab oma materjali ikka ja jälle kriitilise pilguga läbi. Niisiis toimub siin kahekordne läbitöötamine. Materjali tuleb vallata empiiriliselt ning tihendada see konstruktiivselt ja kriitiliselt selgete reegliteni või reeglite selge kriitikani. Vanamoodsalt öeldes: **dogmatiseerida**. Tuleb rõhutada, et väärtusküsimused ja -vastused pole siingi lihtsalt suvalised. Metafüüsikavastatus teaduses ei tähenda paratamatult relativistlikku väärtuskeptitsismi, ka õigusteaduses mitte. Väärtusvastused ei ole küll ette antud, samuti mitte substantsiaalsed ega põhimõttelised, nad on hoopis üles antud. Inimesele on need üles antud igavesi uuesti loomist vajavas kultuuriehituses. See ehitus ei alga relativistlikult mõeldavast nullpunktist, vaid tänasest olukorrast inimlikus kultuuris, millesse kuulub ka meie õigus. Kes seda eitab, võib ehitust saboteerida või hävitada, kuid üksnes faktina. Kord juba saavutatud fakt manitseb, kord juba saavutatud õiguse idee jääb kättesaadavaks. Tegemist ei ole järjekindlusetusega. Pigem hoidutakse siin kehtivuse moondamisest ajalootuks ja väärtusetuks kultusesemeks. Kord juba saavutatud õiguse saboteerijaid ja teadlikke hävitajaid tuleb karistada õiguse järgi, kui see on võimalik.

2. Juriidilise lähiajaloo koht

Ülevaade leevendab pingeid, sest juriidilise lähiajaloo jaoks jätkub ruumi kõigis neis kolmes õigusteaduses. **Idealistide** jaoks on tema ese mingi igavese objektiivse õiguse uusim "ilmnemine". Õigusest mõeldakse siin enamasti kahes kihis või vormis, ühtses kahekordsuses: kestev ja substantsiaalne ning vähem kestev ja aktsidentne. **Realistide** juures pühendub lähiajalugu seaduse ja õigusemõistmise kõrval objektiivselt "elava" (Ehrlich) õiguse terviku hiliseimale ajaloolle. **Kriitiliste ratsionalistide** juures uurib ta rikkalikke normatiivseid küsimusi ja väärtusseostes seisvat materjali, mida uusim aeg talle võimaldab. Minu sümpaatia ja veendumus kuulub rikkalikkusele. Juriidilisel lähiajalool on siin kindel koht, kus ta peab dogmatiseerimise asemel ajalooliselt küsima. Ta ei ole "õigusteaduse" konkurent ei igavese õiguse otsimises õiguses ega ka tegelikult elava õiguse leidmises õiguses. Siin ei seo teda need avalikud või varjatud substantsieeldused. Kõik võis olla ka hoopis teisiti.

Niisiis leiab lähiajalugu endale koha kõigi kolme õigusteaduse juures. Kõige vähem "segada" saab ta muidugi kriitilisi ratsionaliste. Pigem võib seda juhtuda idealistide ja realistidega. Nagu igasugune kriitiline ajalugu, võib lähiajalugu nende tegelikkuse- ja substantsieelduse ümber lükata, vaidlustada või relativeerida. Muu pole siin veel oluline.

3. Juriidilise lähiajaloo eriprobleem

Juriidiline lähiajalugu võib olla ajalooteadus ja nagu näidatud, leida endale koha ka kõigis kolmes õigusteaduses. Lähiajaloo **eriprobleem** tuleneb aga kahest asjaolust. Üks neist on tema objekt — norm. Teiseks on problemaatiline tema suhe kehtiva õiguse dogmaatilise läbitöötamisega. Ta peab suutma hoida oma huvi lahus kehtestamishuvist.

Normide maailm tunneb **kehtivat** õigust. See asjaolu näib lähiajaloo võimalusi eriti piiravat. Veelahkmeks osutuvad nii ajafaktor kui lisaks veel ka kehtimisfaktor. Juriidiliselt tundub nii või teisiti, et ajalugu ei ulatu eiseni, vaid tihtipeale lõpeb juba palju varem. Endiselt kehtiv õigus ei saa ju olla ajaloo objekt. *Saksamaa Tsiviilseadustik* (BGB) kehtestati 1900. aastal, *Põhiseadus* on pärit aastast 1949, *Pankrotiseadus* koguni aastast 1877. Niisiis on terve hulk vana õigust endiselt kaasaegne. See tingib aga olulisi kaotusi lähiajaloo kasuks. Muidu peaksid kõik need asjad olema talle keelatud. Õigusajalugu ja aktuaalne õigus näivad olevat paratamatult eraldatud kehtiva õiguse kunstliku joonega, mitte läbielatud aja loomuliku piiriga. Selle loogika järgi peaks juriidiline lähiajalugu uurima seda, mis **alles hiljuti** lõpetas kehtimise, n-ö hiljaaegu kõrvale heidetud õigust. Mõneti vanem õigus varasest uusajast ja seda enam keskajast kujutaksid endist õigusajaloo normaalset objekti. Hilisem ja veel **mitte** kõrvale heidetud õigus ei kuuluks aga lähiajaloole, vaid hoopis teadusele **kehtivast** õigusest. Olenevalt kehtivusest tuleks meil tõmmata üks siksakiline ja mõrane piir.

Ehkki selline piiritlemine on võrdlemisi tavaline ja paljud sellest lähtuvad, kõlab see tegelikult absurdsest. Ilma selle piirita tekib aga oht, et juriidiline lähiajalugu ja teadus kehtivast õigusest pörkavad tõepoolest põhjalikult kokku. **Mõlemad** pretendeeriks siis ju kehtiva õiguse uurimisele. Tsiviilõiguse puhul niisiis ajavahemikule pärast 1900. aastat, pankrotiõiguses pärast 1877. aastat ja põhiseaduse puhul oleks piir

1949. aasta. Õigupoolest ei ole üheski eksamikorralduses selgitatud, kus ikkagi peab lõpetama õiguse ajalugu ja alustama teadus kehtivast õigusest. Näiteks valikainete puhul oleks see oluline. Väide, et arusaamiseks vajalikud (ajaloolised jm) "alused" tuleb lülitada ainekursusesse, näitab ilmselget nõutust. Sest küsimus on ju selles, millest ikkagi tahetakse aru saada.

Sellega olen ma jõudnud järgmise punkti ja etteheiteni. Vastastikuse konkurentsi ja **juriidilise** lähiajaloo spetsiifilise problemaatika mõistmiseks tuleb jurisprudenti vaadelda laiemalt, niisiis haarata sellesse mõistesse ka õiguspraktikana esinev jurisprudent. Siin selgubki kehtivuse olulisus.

IV. KAS JURIIDILINE LÄHIAJALUGU EI SEGA MITTE ÕIGUSPRAKTIKAT?

Niimoodi teravdatud pilgule on kohe selge, et kehtivuse aspekt on oluline üksnes siis, kui jurisprudent käsitab ja teostab end **õiguspraktikas**. Kui teadus õigusest mõistab end varjamatult õiguspraktiliselt, s.t õigusemõistmise järgmise ja ehk kõrgema liigina, siis saab teda kehtiv õigus huvitada üksnes **kehtivana**. Tema ülesanne on siis normatiivses seoses nagu õigusemõistmiselgi, ehkki see side võib jätta väga palju mänguruumi. Äärmuslikul juhul on siis põhimõtteliselt ükskõik, miks üks norm kehtib (seda seletavad õigusajalugu ja -sotsioloogia), kas oleks võimalik parem norm (selle üle mõelgu eelnimetatud koos õigusfilosoofiaga) ja mis on selle normi olemus (ka see on õigusfilosoofia asi). Liialdamisi on öeldud, et "õiguse kest on jurisprudenti tuum" (Ludwig Knapp aastal 1857). Ent mulle tundub, et just seda laadi eneseteadvus pole tänapäeval sugugi harv nähtus. Täpselt seda muidugi ei sõnastata ja seotust lõdvendavad suured mänguruumid. Teisalt ei lahene konkurentsi küsimus lihtsalt sellega, kui vanumatult praktilises jurisprudentis loobutakse selles ikkagi sisalduvast teaduslikkusest.

1. Juriidiline kehtimishuvi ja üldine tunnetushuvi

Õiguspraktilise eneseteadvuse täpne piiritlemine on lihtsustanud juriidilise lähiajaloo ja õigusteaduse põimumise prob-

leemi. Sest juriidiline lähiajalugu ei ole kehtivusega niimoodi seotud. Tema ülesanded ja taotlused ole mingilgi moel vahe-
tult õiguspraktilised. Ta ei ole seotud õigusnormidega, vaid
võtab need hoopis oma esemeks. Temas leidub ruumi igat laa-
di uudishimule nende normide vastu. Tema ei otsi nagu koh-
tu ees õiget, s.t siduvat otsust ja/või dogmaatilist lahendust,
 $x - y - z$ -juhtumi õiget regulatsiooni, õiget õpetust riski jaota-
miseks, õiget tasusuhet iluremondi puhul, tahteavalduse õiget
mõistet, valduse kui subjektiivse õiguse õiget mõistet jms. Te-
ma jaoks on kohtuotsused ja dogmad üks osa suubunud väärtus-
tustest teatud kindlas ühiskonnas, sõltumata nende praktili-
sest siduvusest või kehtivusest. Kui dogmaatik ei ole just ise
juhuslikult hobi korras lähiajaloolane, siis võiks ta niisuguselt
lähiajaloolt küsida, millises normiajaloolises, väärtushinnang-
ulises, kausaalses, pikaajalises, sotsiaalses, majanduslikus,
sotsiaalpsühholoogilises (selle kohta vt Diestelkamp 1985) või
muus seoses on konkreetne kohtuotsus või dogma või teatud
õigusinstituut²⁵. Võimalikult palju loomingulisi personaal-
unioone ühes isikus ei saa siin kuidagi kahjuks tulla, isegi kui
ei jõuta kunagi Thomasiuse või Wolfi kombel **universaaltead-
miseni**. Personaaluniooni ei tee aga produktiivseks erinevate
uurimishuvide segiajamine, vaid hoopis nende vastastikune
täiendamine.

2. Üks näide juriidilisest dogmaajaloost

Dogmaajalugu tähendab juriidiliste doktriinide ja sätete ning
"möödaniku dogmaatika" (Scheyhing) ajalugu. Suurelt jaolt
peetakse seda õigusajaloo tuumaks, nii nagu dogmaatika on
õiguskaasaja tuum. Kas see ka paika peab, selle üle võib
vaielda. Üks näide aitab vahest paremini edasi. Saksa
õiguspiirkonnas loetakse seda juriidiliseks avastuseks, kui
Hermann Staub 1902. a ei leidnud mõnede lepingurikkumiste
liikide kohta BGBSt üksikasjalikku regulatsiooni ning täitis
lünga omal moel. Seda laadi lepingurikkumisi nimetatakse

²⁵See aspekt tundub mulle igati õigustatud tuumana välja toodud
Klippelil (Klippel 1985a: 40 jj), kes samas ei eritle kuigi selgesti prak-
tilis-juriidilist ja õigusteaduslikku ülesannet. Selgesti on need eristanud
ja nõuab mõlema edendamist Bucher 1994: 26.

nüüd "**positiivseks lepingurikkumiseks**". Et neid juhtumeid ei ole BGB reguleerinud, siis täidetakse seda lünka täni ni komplitseeritud analoogiate ja konkurentside abil. Rikkumist nimetati "positiivseks" selle pärast, et väidetavasti olevat BGBs viivituse ja võimatuse puhul peetud silmas "negatiivseid" rikkumisi. Tegelikult oleks tulnud imeks panna, kui jurisprudentsi 2000-aastase eluea peale laiutaks BGB-sarnases seadustikus niisugune lünk. Täiesti vabana praktilistest vajadustest võib juriidiline lähiajalugu näidata kehtimishuvile vähemalt kuut lisaaspekti:

— **Normiajalooliselt** ütleb ta, et BGB koostajad olid probleemist täiesti teadlikud ja on selle siiski reguleerinud, ehkki teinud seda palju rangemalt kui Staub.

— **Kausaalselt** ütleb ta Staubi õpetuse kohta, et tema lünk tekkis jäigast võimatuse mõistest ja teistest oletustest, mis üldse ei tulene seadusest.

— **Sotsiaalsest** küljest lisab ta, et Staub pidas silmas eelkõige kaubandusõigust ning sellepärast kaitses eriti paindlikku käsitust lepingurikkumisest. Konkreetsemalt otsis ta võimalust panna tarnijale vastutus ka juhtudel, kui lepingu eset on raske hinnata.

— **Majanduslikult** lisandub see aspekt, et Staubi õpetus paneb tarnijale rohkem kohustusi ja vastutust kui BGB ning seega suurendab lepingukulusid.

— **Väärtushinnanguliselt** ütleb ta, et lepingukohustuste selge määratletuse vähendamine ja konkreetsete piiride eiramine (nagu BGB § 463 tagamise kohta) võib suurendada kohtuniku tõlgendamisvõimu ja

— **pikaajalises perspektiivis** ta seda tõepoolest ka teigi. Nimelt juhatati sisse ajastu, mil kohtunikud hakkasid leiutama üha uusi lepingukohustusi (sellest lähemalt Rückert 1996a). Jne.

Lõpptulemusena tuli enne ja tuleb siiani "positiivse" lepingurikkumise korral asi asendada, nagu see on seaduseski ette nähtud. Vahe on üksnes selles, et nüüd on lõpptarbija paremini kaitstud. Ka kohustuste leiutamise tendents osutus pikaajaliseks, saades erilist hoogu pärast 1933. ja 1945. aas-

---

*Eesti õiguskeeles on kasutusel ka mõiste "halb sooritus". See tähendab, et lepingujärgne tegu on küll tehtud, kuid kvaliteet ei ole nõuetekohane. *Tlk.*

tat. Ilma pikema põhjenduseta on vist selge, et need seosed tähendavad midagi olulist, ehkki mitte paratamatut (kust seda leidagi?) ka aktuaalsetele konstrueerimis- ja väärtustamistendentsidele.

3. Tunnetushuvide lähenemine

Muidugi ei pea juriidiline lähiajalugu tegelema ainult niisuguste konkreetsete juriidiliste küsimustega, kuid ta peab tegelema ka nendega. Näide viitab aga ühele üldiselt olulisele asjale. Ta näitab, et praktiline õigusteadus ja juriidiline lähiajalugu lähenevad teineteisele sel **määral**, kui võrd praktiline õigusteadus laseb lõdvemaks oma õigusliku tunnetuse sidet pelgalt kehtimishuviga. See tähendab, et ta avab end, tahab jõuda üldisema teadmiseni ning mõistab end ka õiguse kujundajana. Euroopas oli pikka aega õiguse allikaks traditsioon ise ja seega oli õigusteadus olemuslikult ajalooline. Uuem õigusteaduse ajalugu on aga paradoksaalne. Kõigepealt kodifikaatorid kokkuvõtted ja mõistejurisprudents, siis üleüldine avanemine elule ja tegelikkusele²⁶. Niisugune õigusteadus laiendab oma horisonti täiesti määramatult. **Kõikvõimalikud "relevantssed"** faktorid ülendatakse pidamishormideks. Tema lahendused ja otsustused on vabamad kui õigusteadusel, mis on piiratud vaid kindlate õigusnormide rakendamisega. Eelkõige võib seda täheldada valdkonnas, mida eufemistlikult nimetatakse õiguse edasiarendamiseks ja uuema aja nn kohtunikuõiguse puhul. Sama kehtib õigusteaduses, mis käsitab end ühiskonnateadusena. Niisugune teadus kõigub kehtimishuvi ja üldise tunnetushuvi vahel ning laseb normisidemel muutuda määratlematuks ühiskonnasidemeks. Piiritlemiskeskused tulenevad seega sellest, et juristile on kehtimishuvi terav toonitamine enesestmõistetav. Samas ei ole sugugi selge ega tänapäeval ka mitte kokku lepitud, nagu kunagi *communis opinio iurisconsultorum*'i puhul, mis siis tegelikult ikkagi kehtimishuvisse kuulub, mis ei kuulu ja mis ei tohigi sinna kuuluda.

Vaatamata sellele ja isegi "kehtimist" kõige laiemalt mõistes eristuvad õigusajalugu ja õigusdogmaatika selgesti just

²⁶Vt kena peatükki "Õigusteaduse avamine" teoses Ryffel 1974: 29 jj. Väga selgesti traditsioonist kui õiguse allikast Bucher 1994, samast J. Möseri näitel Rückert 1991b.

kehtimishuvi osas ning just selle identsuse puudumise teadvustamisega võivad nad osutada teineteise jaoks viljakaks. Ohtlikuks võivad osutada **kaks ummikteed**, kus ajalugu ja dogmaatika lähevad eristamatult kaotsi. Esiteks, kui normatiivne kehtimishuvi muserdatakse nii ära, et iseseisev õigusküsimus ununeb hoopis ja kõik kehtib vaid "ühiskonna" jõul, ehkki keegi ei tea täpselt, miks, millal ja kuidas. Teiseks võib kehtimishuvi nii sügavale igavesse normatiivsusse või mõtetkandva ajaloo avarustesse laieneda, et kogu õigusteadus muutub "teoloogiliseks" või "filosoofiliseks" või "tegelikult ajalooliseks".

Kui dogmaatikast ja kehtimishuvist kujundada hüpostaas, mis igavesti töötab õiguse vaimu kallal, olgu see siis germaani, rooma või ka tänane õigus, või hoopiski õiguse loomus, siis on kollisioon õigusajalooa tööpoolest vältimatu. Sest õigusajalugu muutub siis apologetikaks või poleemikaks selle üle, mis on õiguses "tegelikku". Ta kas paljastab väidetavad igavikulised elemendid või ülendatakse ta "tegelikult ajaloolise õigusteaduse" apoloogiaks ja harmooniaks, nagu seda tegi Savigny 1815. a. Neile kiusatustele tuleb vastu seista **nii** dogmaatikas **kui** ajaloos. Etteantud käsutamatute mõttesisude vastu ja ka juba propageeritud "uue ajaloolise koolkonna" vastu. See vastuseis ei takista kuidagi väärtusküsimuste selgitamist, vaid vastupidi, võimaldab teha seda vabalt. Ning loomulikult ei tohi niisugune vastuseis kahjustada huvi nii olulise tegelase vastu nagu Savigny.

(Järgneb)

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemad numbrid (1990 — 11; 1991 — 3-6,9,11,12; 1992 — 1-12; 1993 — 1-4,6,7,10-12; 1994 — 4,5,6,8-12; 1995 — 1,5 -12; 1996 — 1,2,3,6-12; 1997 — 1-12; 1998 — 1,2,5-12; 1999 — 1-12; 2000 — 1-11) on müügil parimates raamatukauplustes, *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida ka postiga, kui saadate rahakaardi *Akadeemia* postiaadressil (iga numbri eest 45 krooni) ja *märgite lõigendile soovitud numbrid*.

Aadress: *Akadeemia*, Ülikooli 21, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu
Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

E-post: akademia@online.ee

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kiho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 2001:

USD 82, DEM 160, FIM 485, CAD 130, FRF 530, SEK 720, GBP 53, AUD 133.

Back issues for 1995 — 1,2,5-12; 1996 — 1,2,3,5-12; 1997 — 1-12; 1998 — 1-12; 1999 — 1-12; 2000 — 1-12 and single issues for 2001:

USD 8, DEM 14, FIM 42, CAD 11, FRF 46, SEK 62, GBP 5, AUD 11.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Merita Bank, Helsinki, MRITFIHH; for FRF: BNP, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Deutsche Bank AG, Frankfurt, DEUTDEFF; for GBP: Midland Bank plc, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Bankers Trust Co, New York, BKTRUS33) to Hansapank account (SWIFT code HABAE2X) for crediting the account no 221011384196 of *Periodika AS Ajakiri Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my AKADEEMIA subscription for 2001

Back issues for 2000

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1999

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1998

1	2			5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	--	--	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1997

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1996

1	2	3			6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	--	--	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1995

1				5	6	7	8	9	10	11	12
---	--	--	--	---	---	---	---	---	----	----	----

Name or institution .....

Address .....

Country .....

Enclosed is the check totaling .....

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

E-mail: akademia@online.ee

CONTENTS

Contemporary folklore and the singing young poets of Tartu. I . . .	1099
..... Taive Särg	
Risk, threat and security institutions	1117
..... Celeste A. Wallander, Robert O. Keohane	
Führer and his thinkers: On philosophy in the Third Reich	1153
..... Gereon Wolters	
Massacre in Tallinn on 23 June 1941	1200
..... Kaupo Deemant	
St John's Day in Estonia and Canada	1213
..... Ilmar Anvelt	
An introduction to music semiotics	1223
..... Kaire Maimets	
On the life and work of Albert Valdes	1252
..... Lea Boston	
On crisis among Estonian students	1263
..... Albert Valdes	
Some flashes of wit	1273
..... Bruno Mölder	
<i>Review: A few steps along the path of studying Estonian church history. Paavo Annus. Luterliku kiriku vaimulikud Eestis 19. sajandi algusest kuni 1944.</i> Tartu, 1996. Mikko Ketola. <i>The Nationality Question in the Estonian Evangelical Lutheran Church, 1918–1939.</i> Helsinki, 2000. Anu Kõlar. <i>Eesti luterlik kirikumuusika 1930. aastatel: Instituutsioonidest, ideoloogiast ja repertuaarist.</i> Tallinn, 2000. Riho Saard. <i>Eesti rahvusest luterliku pastorkonna väljakujunemine ja vaba rahvakiriku projekti loomine, 1870–1917.</i> Helsinki, 2000.	1278
..... Toomas Paul	
<i>Review: Two books on Estonian church history. Riho Saard. Eesti rahvusest luterliku pastorkonna väljakujunemine ja vaba rahvakiriku projekti loomine, 1870–1917.</i> Helsinki, 2000. Mikko Ketola. <i>The Nationality Question in the Estonian Evangelical Lutheran Church, 1918–1939.</i> Helsinki, 2000.	1289
..... Ea Jansen	
<i>Discussion: Vello Helk, "Kas Eesti Vabariik on 83-aastane?" — Akadeemia, 2001, nr 2, lk 273–299; Jaan Isotamm. Järelsõna Vjatšeslav Šironini artiklile "Eesti KGB likvideerimine". — Akadeemia, 2001, nr 3, lk 485–488. . . . .</i>	1301
..... Peeter Olesk	
<i>Discussion: Borders between philosophy and rhetoric. Lauri Vahtre. Kas tindipotiloom on olemas? — Akadeemia, 2000, nr 12, lk 2630–2646. . . . .</i>	1304
..... Rein Ruutsoo, Lauri Vahtre	
Editorial note. Summaries	1312
Recent history of law: Tasks and achievements between history, jurisprudence, social sciences and sociology. I . . .	1319
..... Joachim Rückert	

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind 36 krooni

9 770235 077719